886.41

QAMIL SIJARIQ

BIHORASIT

QAMIL SIJARIQ

BIHORASIT

ROMAN JUGOSLLAV BASHKËKOHUER

QAMIL SIJARIQ

BIHORASIT

ROMAN

Kjo vepër ka fitue çmimin e parë prej 1 000 000 dinarësh në konkursin për shpërblimin letrar të Shtëpís botuese „Narodna prosvjeta" Sarajevë, në vjetin 1955.

Antarët e zhyrís:

Milan Bogdanoviqi
Gùstav Kërkleci
Nika Milìqeviqi

Shtëpija botuese „Milladin Popoviq"
Prishtinë

QAMIL SIJARIQ

BIHORASIT

PRISHTINË
1957

Titulli i origjinalit:
ĆAMIL SIJARIĆ
BIHORCI

Përkthyes:
Esad Mekuli

B I H O R A S I T

E NURKA plakë thonte:

„O Halimaçë, o shpirt, hë, gjenjani hoxhën katundit. Ka me dalë feje katundi, ka me u egërsue, o Halimaçë."

E Rashljonët kërkojshin hoxhën, po hoxhallarët, të shtrêjtë, lypshin shum. Edhe vjeti i ri, edhe çmimi i ri. Të paaftë kudo, po kësish nuk duen. Kalojnë kështu dhe pyesin:

„Merhaba, o vlla i fés."

„Merhaba, hoxhë."

„A i luteni perëndís?"

„Na jo, për besë. Përveç nji të vetmit, po edhe ai ka vdekë."

Dhe hoxha vazhdon rrugën.

Prej dikah i shkoi zani njifarë haxhís, pak i shtrêjtë por me ilëm të madh. Halimaça e porositi me ardhë. Ka me pasë çdo gjâ që i nevojitet hoxhës: edhe me fjetë rahatë edhe me hangër mirë.

Ishte ditë vjeshte e lagësht. Nëpër lugina zvareshin mjegullat, të lodhuna, të bardha, rrijshin galuç prej mëngjezit nëpër prroje, e vareshin poshtë mbi lum. Haxhija shkilte rrugës së përlloçun, ruente prej baltës çizmet e verdha, e të buta, shiqonte katundin e lagun qullë — e ai i qetë, i prajshëm, shtrihej nën shpatin e gjatë me pyll. Me shtëpija t'ulta, të mbulueme me kashtë, kashta ngjyrë, me blozë. „Kjo âsht Rashlja! Ku nuk shkelin kambëshkretat e njeriut..." thot me vedi Haxhija. Atij s'i pëlqeu katundi. Ky s'kishte gjâ të ngjajshme me katundet e buta në lug të Limit. Të bukur janë këto katunde të lugut: shtëpít

e tubueme, të lyeme me gëlqere, kopshtet e denduna, ujët e qetë, njerzit e butë. Prandej ai gjithmonë msyente lugun. Sot po bân hapin e parë për me shkelë nalt kah bjeshka, së cilës për diçka i âsht frigue gjithmonë-mâ tepër dimnit, prej dimnit të gjatë dhe të ftoftë. E mandej si janë këto katunde te Bihorit! Shtëpija shtëpís mos me mundë me i bâ zâ. Ndonjana e shtrime buzë shpatit, tjetra lëshohet prrojeve teposhtë, e treta shkel në pyllishtë ose struket buzë prozhmës s'ahut. Secili katund ka gjetë shtrojën e vet, dhe qëndron aty — i vjetër, i zymtë, i vramë kohe. Dhe të gjithë janë të njajtë: shtëpijat e njajta, gjedhët e njajtë, torishtat e njajta, kundërmojnë erë lejthije, argjili dhe kanpi.

Rasha bânte përjashtim. Në tanë Bihorin, t'epërmin dhe t'poshtmin, e vetmja ajo kishte mahallë, edhe çfare — nja pesëmbëdhetë shtëpi buzë gardhit, dhe asaj i thonë mahallë. Rreth shtëpive mullarët me sanë, gjerdhet, rrugicat dhe sokaku i gjanë e i shtrembët përmes, në të cilin, duket, janë vargue të gjitha ato shtëpija picrrake dhe gjithë ata mullarë të mëdhej kashte, e mahalla âsht bâ si gjerdan. i larmë, i randë, i shtrimë prej nji kodre në tjetrën. Ato sokaqe edhe e mbajnë këtë katund të vjetër, mos rreshqesi atje poshtë në lum. Ato e lidhin për xhadën kryesore, e xhadja kryesore âsht kapë për kodër, dhe çdo gjâ ka ardhë e bâ si njifarë kalaveshi, të cilin, së nalti, prej kodrës e ka zgjatë dikush anëve, dhe hë tërhiq vetëm xhaden kryesore dhe e lëviz krejt katundin.

Haxhija shkeli në mahallën e parë. Sokaku plot zallë, i brejtun prej ujit, i pjerrët, i thurun me gardh nga të dyja anët, gardhi i vjetër, i shprishun — poshtë nën rrugë varen strehat, të randa, të zeza, vetëm se s'janë shtrî për tokë. Prej tyne shkëputet tymi i zbardhemtë, bjen erë dullejash të thata. Ai thithi at erë, sepse ishte e vetmja gjâ që i pëlqente, dhe vazhdoi me shkelë sokakut, tue i çue skepat e xhybes mos me iu përlloçë. Mbas tij shkilte kalthi ngordhaq — tue u kollitë tmershëm prej teknefezit, e mbi të luhateshin dy arka, të ngjyrueme me të kuq, ku gjindeshin qitabet e Haxhís. Mbas kalit ecte

njeriu, tue shkepue bukur fort në kambën e majtë, si të mbillte lakna rrugës. Ai kthente kryet djathtas e majtas tue i bâ zâ gjithkujt që shihte:

— Të mjerët ju, besa prej tashi kini me iu lutë zotit, shihnja njiherë. — Dhe me shtagë tregonte Haxhín. E mâ të rijve:

— A po ndien ti, rrugaç?

— Çka don?

— Kurrgjâ... Të zante gjarpni, e Haxhija ta shkroftë hajmalín, dhe ti iu shërofsh nanës sate. Por për hajmalín me e pague herifin se ky s'âsht i lanuni i katundit, po njeri i Qabes — nuk mendon si mendon ti.

— A shkruen për çdo gjâ? — pyet dikush.

— Për gjithçka, përzo'. Edhe paret tueja po t'i humbish... Sot i humb, nesër do t'i gjejsh, as nji dinarë mangut as nji mâ shum, të bâj bê mû tash.

— Mos bân bé, se nuk je ngushtë. E gjâs a i shkruen?

— Edhe gjâs i shkruen, edhe grave u shkruen, edhe fëmijve u shkruen — gjithçkafés që ecë dhe ka shpirt. Kështu âsht ky.

Rruga çonte buzë vorreve. Ato të çthuruna. Kafshët i kanë shkelë dhe rrafshue. Në mes tyne nji drû i thatë, i shkretë, — zbardhon në tê lëvorja, thepisen rremat e shkurtë — duken si duer, të shpraźta, të shtrime për diçka. Në nji degë rrin çava dhe krrokat. Brî trungut kali ngordhaq — lakuriq, i bamë qullë, qimet e tij të gjata iu kanë ngjitë. Nduk barin e vjetër, çon hapin me vështirsi pse me bagë [1]), s'shiqon kurrkund posë në dhé — në jella iu ka ngatrrue nji lamsh rrodhésh. Kish me thanë njeriu sa s'ka zot, mos t'i skuqte në bisht nji stolí e kuqe — nji copë shoke e vjetër e dikujt. Haxhija u ndal dhe çoi duert, që të lutet për shpirt të vdekunve. Shkoi ashtu deri në gjysmën e lutjes, dhe shpejt e preu, sepse po shiqonte drejt kalin, pra duel se lutej për tê. Ktheu kryet në nji anë dhe ia nisi përsëri. Ndërsa ai rrinte brî vorrezave të laguna, përcjellsi i tij mbrrini me thanë:

[1]) njifarë sëmundjeje që u bjen kuajve.

— Hej, ti nën thes...

Njifarë njeriu i vogël shkonte rrugës — kish kthye thesin dhe rrasë mbi krye, që të ruhej kështu prej shiut. Shtrembnoi kryet dhe e shiqoi:

— Mue po më flet, a?

— Ty po të flas. T'i thurni këto vorreza.

— Shko rrugës tande, lum vllai, e leni vorret, s'po ta hanë bukën.

— A nuk po e sheh? — ia priti përcjellsi, dhe i tregoi Haxhiu. Njeriu e shiqon, përpjek syt, zhyt edhe mâ tepër thesin mbi krye, mendon: „Nuk jam unë, he burrë; parí e katundit. A po sheh se kush jam..." dhe shtoi prej thesit pikllueshëm, me frigë:

— Mundemi me i thurë vorret, mundemi. Kemi durue edhe zullum mâ të madh.

Haxhija i lëshoi duert faqeve, lëmoi mjekrrën e shkurtë dhe të dendun, qëndroi pak dhe u nis — me njifarë hapi të shkurtë gabelësh. Përcjellsi i epte zemër: vetëm edhe pak e do të mbrrijnë te Fejziqët, ka me pá ky se çfarë mahalle âsht, dhe se si janë burrat e mahallës, vetëm le të nxitojë, që të mbrrijnë para sille, pse në mos mbrrifshin, atëherë le ta fshijë mjekrrën, s'ka çka me hangër deri në darkë, janë harraqe grât e Fejziqëve.

Para tyne, n'arë tundej dueji — ashtu dukej djaloshi Fejziqas që kishte dalë m'e pritë Haxhín. I përhimtë, i zdërlaqun, shiqon në qiell e luen duert, në dhambë mban kallzin e verdhë, mbas tij llapërçitet balta prej opingave. Nuk dinte si me u përshëndetë dhe si me bisedue me Haxhín. Bani me thanë diçka po shpejt e preu — u ndie vetëm rrokja e parë: hop!... e mandej erdh në vedi dhe briti me zâ:

— E trim! A mujte kambë?

— Ngadalë, — i tha Haxhija. Zoti i ndihmon robit të vet.

— Kush ka çizme, atij edhe i ndihmon, e përzo opingat në këtë ujë... — vazhdoi djaloshi tue luejtë qafën, e mandej shtoi, gjoja me urtí:

— Unë jam Derdamezi, i biri i Halimaçës, i pamartuem, e diçka kanë nisë me folë... Shëndoshë e mirë jemi, ti si je?

Haxhija e shiqon, ia shiqon gjoksin e gjanë e të çelun, mandej kryet e madh të skuqun të Rashljanëve — mbi tê qeleshen e vogël e të bardhë, të vueme sot ndoshta për herën e parë. Po edhe Derdemezi e shiqon atê — me njifarë shiqimi të habitshëm mrekullues, ashtu si të shtundeve shiqon në Bello Pojë raftet e larme në duqan dhe filloi me të butë, si të këndonte:

— Gjithçka dijmë për ty: dhe se je i dijshëm, dhe se je i shtrejtë, dhe se je beqar, dhe e tanë kjo âsht e bukur dhe e mirë, por, bre vlla, nji gjâ nuk bân — më paske mbetë shum i vogël. Çka do të thonë vajzat? — Kisha mujtë me e mshehë nën përparse, sa as thundrat mos me iu lagë. Po a pe ndonji këtu nëpër katund? Hej, trim!... Të mira i paske ato çizme. Por mbas gjâve kishin me u shkatrrue për nji ditë, mendoj, ta merr mendja. Por të mira!

Shkojshin hamullores buzë rrugës, sepse rruga ishte plot ujë dhe baltë. Haxhija e kafshonte tmerisht buzën, pse nuk mundej me e ndëgjue djaloshin, që flitte atê çka i vinte nëpër gojë, jo, po si kanë nisë me blue gjithë mullîjt, jo, po si do të kqyrin vajzat me fasul — se cilës do t'i bjerë Haxhija, dhe midis tregimit të këtillë të marrë nis e bërtet, sinqerisht dhe me admirim:

— Eh, e vraftë rêja, pse je kaq i vogël! Beli s'je rritë në mazë. Në mësime... Po, ç'kujtove. Dhe i paske mbetë nanës picrrek... A e ke nanën?

— Jo.

— Ih, ih... Po ti paske mbarue me t'gjitha! — i thot djaloshi me dhimbsuni. Haxhija ktheu kryet dhe e shiqon. Mendoi: „Që, ma kujtoi nanën e vdekun, ky budallë", dhe përshpëriti me vedi lutjen.

Ata nuk duelën në rrugën kryq, ku bashkoheshin shum sokaqe dhe shihej kroni me lugun, por kthyen rrugicës në të djathtë, nëpër ledinëzën e pastër dhe të zgjatun, në skajin e së cilës shihej

shtëpija, e lyeme pak mâ parë, dhe e mbulueme me drrasa, rreth së cilës shtrihej oborri, me derën e madhe dykrihëshe, dhe para saj guri, i madh, i bardhë, i gdhendun — prej të cilit u hypshin kuajve. Nën shtëpi zgjatej kopshti, ku ngriheshin trungjet e verdha. dhe në gardh skuqshin lulet, e malit, t'egra. Mû afër tij ngrihej kërcyelli i thamë i luledielli, në majën e të cilit luhatej dardaleci, tash i lagun, i mvarun teposhtë, i pikllueshëm. Menjiherë dallohej se shtëpija âsht e shprazët, se âsht mâ e bukura në katund, dhe se âsht e ndonji njeriu të pasun. Haxhija shiqonte. Ishte i lumtun që ky djaloshi i egër nuk e kish drejtue kah ndonji tjetër. Para shtëpís e pritte Halimaça — njeri mesatar, i naltë dhe i drejtë, me veshje prej zhguni, të prëme pa masë e shije — kish çue vetullat, hapë duert, gojën çelë për gjymës, qeshte dhe prej së largu ia shtrinë dorën.

— Pasha këtë ditë të kisha rrahë, mos t'ishe i dijshëm. E ti rrehëm mue që s'po falem, dhe të zbrûhemi, ashtu, pa mahí.

Ia shtërngoi dorën dhe e përqafi. Përpjek krye me krye, njiherë në njanën mandej në tjetrën anë, dhe i përshpërit, si në besë: „Vlla i dijshëm... Fé e bukur... Sa na ka marrë malli!" Dhe shtoi me gjithë zâ, mbasi u largue dhe ia lëshoi dorën.

— Pse je vonue, për këtê, po thom, se kisha me u përla me ty. Pa teklif... pse i yni je, i yni vlla, po ta lexoj në fytyrë, megjithse s'kam mësim.

Haxhija përpushet, luen supet, flet: „Jam i Zotit... të gjithë jemi të Zotit.

— Të Zotit po qysh, s'jam kafshë mos me dijtë kaq — bâni Halimaça dhe u mendue me gjetë ndonji fjalë t'urtë, e mbasi nuk i ra në mend asnji, foli atê çka i erdh në gojë.

— Si âsht feja e turkut në botë? Hë, këtê kallxoma mâ parë po të lus.

— Mirë jemi... — përshpëriti Haxhija, dhe shtoi zâshëm dhe me randsi: — e do të jemi edhe mâ mirë, kam ymyt te zoti.

— Të falemnderit si vllaut që ma the këtê, ta dij... — shtoi gëzueshëm Halimaça dhe e ftoi me

hy në shtëpi. E shiqon në çallmë, e mendon me vedi: „Haxhi... për çudë m'e pá, i hieshëm... po pak i shtrejtë. Ani. Çka do të thotë bota: në Rashlje Haxhija! Te Halimaça! Edhe âsht te unë, po te kush tjetër."

Haxhija u ndal para derës, ktheu kryet, e pret përcjellsin. Nxuer sahatin dhe e shiqoi, e mbas tij e nxuer edhe Halimaça, dhe bân me vedi: „Ndal pak edhe ti Haxhi, se edhe na s'kemi mbetë shkret!"

— Sa âsht ai i haxhijve?

— Pesë, — i tha Haxhija.

— Taman aq âsht edhe i emi, — e rrejti Halimaça, dhe i zemruem në sahatin që moti ishte ndalë, e shtyni thellë nën shokën e leshtë. N'at çast e prej portës briti përcjellsi:

— Ju qoftë për hajër Haxhija, o zot! Për femna e mashkuj... Për krejt Rashljen, amin! — e tue thanë këtê, mendon: „Sanë për dhí, e për Rashljen Haxhí! I mjeri ai..."

Halimaça i tha: të falemnderit, mandej heshti, e shiqon në kambë, mendon: „Pse po shkepon aq, zot i dashtun? Ndoshta iu kanë brêjtë gishtat në këtë lagshtí."

— Po a mujte... ti i mjerë? — e pyeti me keqardhje ai, e përcjellsi ia priti menjiherë se ka ecë si me fletë deri te vorret poshtë nën kodër, e aty iu shkurtuen kambët — prej pikllimit të randë për shpirtnat e vdekun, rreth të cilëve as torishtë as gardh, po i shkel gjâja dhe i mbulojnë therrat.

— Dhe mos t'ua këndonte lutjen Haxhija, unë sot s'kisha mbrri deri këtu — prej brengës së zezë dhe pikllimit.

— Çfarë lutje? — pyeti Halimaça, mrrol ballin, përpjek syt — mbi buzë i vërshon gazi.

— Lutjen për shpirtna. A nuk e lutni ju zotin për ta?

— Po ato janë, lum baca, vorret e Grekëve, — i thot premas Halimaça, e Derdemezi qeshi me zâ. Haxhija i mbylli syt, u skuq, dhe ashtu u kthye kah dera — gjoja se s'ka marrë vesh gjâ.

— Hajt, puna u bâ, — thot përcjellsi, shau kalin dhe thirri djaloshin që t'i ndihmojë me shkarkue arkat.

— Dhoma për ty... Për Haxhín, — tha Halimaça dhe shtyni derën. Në dhomë çdo gjâ e pastër. Qylymi i ri shtrue skaj më skaj, anëve jastekët, nalt raftet, të verdhë, të shprazët — që Haxhija të rreshtojë qitabet. Halimaça spjegoi: at dhomë e mban vetëm për mysafirët — shum vetë kanë kalue natën në tê, me kuletë të mbushun dhe me mendje t'urtë, por kry me çallmë haxhijsh endè s'ka hy në tê, dhe shtoi: „Kjo âsht e para... Qoftë me kambë të mbarë!"

Ishte prekë prej këtij takimi. Tundte kryet dhe shiqonte podin. Dëshironte me folë diçka të madhe. por s'din se çka, dhe bâni shpejt me dorë — le të mbetet për herën tjetër, dhe foli shkurt:

— Dikur kemi qenë shtëpi, shtëpi e madhe... Dhe kemi sharrue... Ka sharrue çdo gjâ! Baba im, mandej gjyshi im, mandej stërgjyshi im, ehee... denbabaden — fjalën mos t'ua ndigjojsh i ungjun, po të çohesh, qofsh edhe haxhi nën at çallmë, e ata të shkretë me opinga. Kanë pasë torishta dhe kanë qenë të mençëm. Pasunija edhe e rrit mendjen e njeriut. Kjo sa për tash... e kemi me pasë kohë edhe për të tjerat, krye i urtë, turku! Në këtë anë e ke edhe nji dhomë, pra zgjidh: deri në drekë në këtê, mbas dreke n'atê. Rri e shiqo katundin.

Ai iu afrue dritares dhe e hapi.

— Shiqo këtë thí katund... Thi, po si. I bukur në të pamë, e âsht prishë — grát e tij nuk bâjnë as kaq, qé, — ai me thonin kapi dhambin dhe e lakoi dorën shpejt në nji anë.

Sëkëndejmi shihej krejt katundi, i shpërndamë në mahallë të vogla, nën të cilat, lugut poshtë, rridhte, tash i turbullt, lumi i gjanë. Mbi tê — nëpër rên e çame — binte dielli i pafuqishëm vjeshturak. Prej livadheve çohej avulli, e mbi pyll, mbatanë ujit, vareshin bashkat e mjegullës s'argjentë — tash të ndriçueme, të lehta, qëndrojnë mbi pyllin e prâjtun. Haxhís s'i pëlqeu katundi as tash. E la dritaren dhe

mendoi: „Sillu e përsillu... Dhe ku ja mbrrina! Në këtë Rashlje!"

Halimaça prini nëpër shtëpi. Nuk preku për mos me tregue se ku e kish ble, kur e qysh.

— Ehe, kjo derë... Çka mendon, Haxhi? E trenët... Bagllamat i kanë farkue kovaçët e Rozhajës. Ata vetë. Këso bagllamash nuk mundesh me gjetë, dhe mos i lyp. — E me vedi shtonte: „Tash kam edhe Haxhín. E kam haxhín, qe ku âsht. Po të vogël e kam, dreqin. Të m'ishte i bâshëm, e me tê nëpër katund... endu he bablok! Në shtëpi torishtat, e përbrî haxhín... Lëshona rrugë kalojmë, katund."

Ai kishte gjetë edhe vajzën, që t'i pastrojë Haxhís dhomën, dhe t'i sjellë ujë dhe e shtini mbrenda. Ajo gjysëm e shurdhët, pak si në moshë me fytyrë të gjanë dhe të kuqe, me duert e mbulueme me qime të bardha, — e shiqoi Haxhín mandej vehten në kambë, u hutue, u shtang, bân divan. Halimaça tregoi se kush âsht dhe prej kah:, ka ardhë me t'amën qysh fëmi, mandej i ka vdekë e ama, i ka vdekë njerku, e ajo ka mbetë dhe âsht rritë mbas kafshëve, ka shkue rrogtare, dhe tash, që — din çdo gjâ, do t'ia shtrijë dorën kur s'ka tjetër, mâ të mirë s'ka mujtë me i gjetë. Ai përfundoi:

— Që, kështu âsht... Edhe emën ka, e quejnë Hatkë. Hë, Hatkë, puthja dorën Haxhís, ashtu... Sa mirë për ty, s'do të këcejsh mâ mbas gjâs po do të ndigjojsh Haxhín. Dhe ndigjomë edhe këtê: që në dhomë askujt mos me ia sha nanën, se aty janë qitabet, tmeri i zotit, a more vesh?

Ajo skuqet, turpnohet, mendon: „E dij këtê edhe pa ty, edhe pse jam e vorfën", dhe shton, tue shique Haxhín: „Vaj, nana ime, sa i bukur âsht! Si me e pasë pru tash prej duqani..."

Ditët e para Haxhija s'duel kurrkund. Paloi dhe rregulloi qitabët, dhe u ul buzë dritares tue këndue. Dëshironte me u çlodhë prej rrugës.

Në mëngjez te ai lëshohen Rashlanët, ulen galiç mbi thundra pranë derës, dhe të ngeshëm, në këto ditë vjeshtore me shí, ia fillojnë pyetjeve për Arabët: si janë dhe çfarë veshje kanë, çfarë gjâje kanë,

a i kanë qumshtore, dhe a i bâjnë arat ugarë për misër. Nëse ish kohë namazi, Haxhija i thrret me u falë, e atyne atëherë, me nji përjashtim të vogël, u vjen keq edhe pse kanë ardhë, kur s'i ka ngrehë kush për veshi, dhe plogshëm, mbasi tashmâ i kanë ra në dorë, çohen dhe vargohen në rresht. Mendojnë: „Hajt sat, banna çka të duesh — se pela e nxanun shînë, e besa nesër s'ke, ta dijshë. E mâ në fund filluen mos me ardhë. E shtrêjtë vasa e tij. Por të gjithë e çmojshin, pse i urtë, dhe i mençëm, dhe i veshun bukur, ndryshe nga ata, dhe kanë atê që s'e kanë pasë: njeriun e Qabes, haxhíun, dhe me tê qitabet — mund të vlejë në rast nevoje. E kur e ndeshin Hatkën e pyesin: „Po a han ndopak, vajzë?" Ajo u përgjigjej: „Jo valla, as sa nji zog. Por mbaroi ûje." Dhe ankohej se si dron mos po i vdes Haxhija mos po i vdes vërtetë nji ditë prej ûje, mu në duert e saja. Ata e ngushllojshin: mos mërzitet ajo për at punë, ka me pá ajo se si ka me fillue me hangër, vetëm sa të nisë me pi ujin e Rashles, dhe se si do t'i mbushet qafa dhe vithet, mû si tarakut në kullosën e mirë, pse ashtu âsht Rashla për të huejin. E ajo, besa, le ta bâjë të vetën, le t'i fërgojë voe me sa mâ tepër tlynë, se tash nuk ruen lopë tjera. E Hatka mendonte: „Valla edhe s'po ruej... Kurrnjiherë thupër mâ të lehtë në dorë." Ajo ulet në dhomë dhe e ndien kah këndon, me zâ, tingullueshëm. dhe se si tepsija, e varun në gozhdë, jehon butë prej zanit të tij, sikur ta përciellte dikush me def. „Hë, shoqe e ime... — i flet ajo dikujt të parafytyruem, — çka kishe dhanë ti, e mjera, t'ishe diqysh në vendin tim, dhe ta ndigjojshe e ta shiqojshe kështu, nanë e dashtun!" Dhe i vjen mirë që âsht pranë tij, aty pranë derës së dhomës, edhe se kurrkush, as mashkull as femën, nuk mundet me i thanë: hë, mjaft mâ, lëshoje tash tjetrin me shique, pse s'e kemi prû për ty, ti Hatoshe e trentë.

— Ulu ti, Hatkë, të mësoj unë, — i tha Haxhija nji ditë, e ajo memzi e priti. — A din ndonji send?

— Valla dij vetëm se si e kam emnin, po edhe për këtê nuk jam e sigurtë — tha ajo dhe u ul mbi qylym.

— Mbasi s'po din, po ja nisim prej fillimit... Unë po të prij e ti mbas meje. Çdo gjâ që të them unë, thueje edhe ti. Këtê e din.

— Dij kaq, — pohoi Hatka, e mandej u ndreq: — Deri tash kam dijtë, e prej tashi... — ajo i rrudhi lehtë supat.

I spjegonte germat arabe. Tregon germën dhe e krahason me atê që âsht mâ e ngjajshme.

„Elifi — i hollë dhe i drejtë si thupërza e hoxhës."

„Gajini — ka hapë gojën si korbi."

„Haja — ka lëshue perçën mbi supa."

„Zini — âsht gërmuq dhe lidh opingën."

Hatka përsëritte mbas tij, shiqonte larat dhe tundte kryet, mandej u trand dhe i tha Haxhís:

— Jok, valla, Haxhí, kot e ke, me më folë mue, si me i folë atij cungu, njisoj âsht. Njerzit tanë janë bâ për gjât, s'janë për me nxanë në qitabe.

Hatka, tue shkue për ujë, me shtamë në dorë, nëpër katund rendonte me zâ:

„Xhimi — âsht shtrî mbi kambë dhe ka fjetë".

„Dalli — âsht gërmuq me marrë diçka."

„Reja — âsht ungjë buzë rrugës dhe pret lepurin."

E dikush-dikush, së poshti nga mahalla, që ka herë i kishte nxanë germat, e ndreqte tue bërtitë mbatanë gardhit:

— „Reja — âsht gërmuq si robi" — hej budallaqe.

MA NË FUND Haxhija nisi me dalë. Shkonte nëpër katund dhe kthente vizitat. Hatka e përcillte deri para shtëpís — deri atje ku zoja përcjell të zotin e shtëpís, dhe qëndronte brî gardhit dhe e shiqonte, zemërmbushun me ndjenja femnore.

„Mos po rrëxohesh, mos po vritesh" — ishin fjalët e mbrama të saj.

Edhe sokaku shëndrit prej Haxhís, prej çallmës së bardhë të tij, prej xhybes së blertë prej çizmeve

të verdha. Gjerdhet s'kishin pá gjâ mâ të bukur. Diku âsht këput lulja, dhe ka fluturue — e pastër, e bukur — ashtu dukej Haxhija tue ecë mahallës dhe kur e shiqojnë prej dritareve, prej dyerve. nëpër nyjet në derën e zezë prej blozës. Katundi atëherë struket. Nuk përlahet, nuk shahet me zâ, dhe mû për atê që nuk shahet — njerëzve u âsht bâ diqysh i ngushtë, e ka mbulue njifarë qetsije e randë, e vdekun dhe kurrsesi me u zgjidhë, me marrë frymë e me klithë dhe bërtitë — me qenë i tyne. E nëse dikush zihet në ngatrresë, ai menjiherë pran. „Prit pak derisa të shkojë Haxhija, dhe ke me ndie se çfarë fare je!"

Me Haxhín shkonte Halimaça që njeriu i huej, i pamësuem në katund, mos të shkelë edhe atje ku s'duhet, dhe të shihet aty pranë tij, si bajraktari nën bajrak, sepse ai e ka gjetë, dhe atij i takon. E ndjek kamba-kambës, e me vedi mendon: „Kjo âsht e imja... Kjo çallmë... Shiqoni mirë, ju Rashlanë, se çka kam unë." Por këtê s'e thot, shkon ngadalë mbas tij, dhe kuvend urtë: se e kujt âsht çdo shtëpi në katund, prej çfarë ane âsht martue kush, prej çkafit ka vdekë, qysh âsht vra.

Para tij shtrihej mahalla — e qetë, e vdekun, si vorrezat. Prej vargojeve aty këtu leh ndonji qen, gjeli këndon në gardh. Nëpër mjegullën e hollë veson shiu i imtë, sa me përlloçë rrugët e katundit dhe me ia lagë çallmën Haxhís. Dhent janë ndalë në rrugë rrijnë, përtypen, në syt qershít e zeza, të shëndritshme, në leshin vesa — thundrat e holla të nguluna n'udhë nuk luejnë vendit. Haxhija nuk mundet me kalue nëpër dhen. Kanë me e vesue. Pret që djali t'u grahi. Ai âsht hutue tue kqyrë. Nuk shiqon delet por atê. Pa qylah, kryerruem në nji dorë copen e bukës së misrit, në tjetrën thuprën.

— Kopil! — i bërtiti ashpër Halimaça. Djali u zhyt në bashkat e laguna. Kacafytej me dhen. Kryet e zi, i rruem, kcente s'poshti prej bashkave, si prej mëshikzës së shkumës së bardhë, dhe prap zhytej poshtë, por delet nuk luejshin vendit, të dhanuna mbas njifarë qetsije të plogshtë, prej së cilës s'ka gjâ që i luen. Haxhija ia dha rrugë pa rrugë.

— S'ka qenë shkrue me kalue asajde. S'len allahu.

Rruga tash ishte shum mâ e keqe. Të çonte kodrës mbi katund.

— Ecë ngadalë nëpër katundin e mallkuem, — i flet Haxhís Halimaça dhe e mban për mange. Ai dridhet me tanë xhyben, me duer të hapuna — mban drejtpeshimin, prandej âsht bâ diqysh si pavodë, duket si me dashtë me fluturue.

— Kceu! — aq mundi me thanë Halimaça. Haxhija rrinte shtrî në tokë i zverdhun në fytyrë.

— Aty janë të hollat! — briti Halimaça, i bindun se aty gjinden paret romake, pse mbi to zakonisht rrëxohet, e ramja e Haxhís nuk do ta mashtrojë. Ai rrëmihi gurin dhe e nguli në rrugë, për me shënue se në çfarë vendi gjinden.

Prej kësaj ndodhije ai vend muer emnin e vet — katundi e pagzoi me: „Theqafa e Haxhís".

Ai deshti me u kthye në shtëpi, por Halimaça s'e la, sepse kishin mbetë sot pa drekë.

— Të çoj unë te Tetari, e ai ka ilaçë për çdo gjâ: Për të vrame, prej të kafshueme, për këthizë. për mësyshë.

Dhe i spjegoi: âsht nji njeri, këtu në katund, e ka qenë për nji kohë të gjatë gjindarmë — ka qenë atje tetar, prandej edhe sot i ka mbetë ky emën, kurrkush s'e thrret me emnin e vërtetë. Njeri me nji rregull dhe zakon të habitshëme, prej të cilit as qar as zarar.

Haxhija u pajtue. Vithet i kishte krejt të përlloçuna, me njifarë balte të verdhë dhe t'yndyrshme, që s'e heq gjâ. Shkojshin ngadalë.

— Që, kështu... — thot Haxhija dhe luen kryet. — Allahu ka thanë me u rrëxue, lavdi i qoftë! Çkado që vjen prej tij, më vjen mirë.

— Aty janë paret... paret romake, Haxhí, për to edhe e ke puthë tokën, — e ndreq Halimaça. dhe edhe vetë i lutet zotit tue mos mendue se çka i rendon gjuha.

Iu afruen shtëpís. Ajo e lyeme me gëlqere, e rregullueme. Në dritare zverdhon lulekadifja, lëshon erë piklluese, të frigueme. Haxhija pret që Hali-

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ПРИШТИНА МИЛ. ДИН ПОЛОВИНА

maca të bâjë zâ. dhe simbas zakonit t'i shajë grát — që nuk i vjen era pites, por këtu ai nuk tha gjâ, ngadalë iu afrue derës dhe ngrehu vegzën prej teli. Përmbrenda tinglloi kumbona, e menjiherë mbas saj edhe nji tjetër, dhe dera u çel hapakrahë. Në prag qëndroi nji grue shkurtalaqe, e veshun si të gjitha tjerat, dhe çka e habiti Haxhín-kryeshtruet. Ajo pyeti me za, zhdërvjelltë — me gjuhë që nuk flitet në katund, edhe pse ajo ka lindë aty.

— Çka urdhnon njeriu fetar?

Halimaça i përgjigjet:

— Njeriu fetar dëshiron me hy, zojë nëse Tetari ka qejf, âsht vra pak në pjesën e mbrame.

— Do të pyes Tetarin për dëshirën e tij.

Dhe dera u mbyll prap.

— Tetari!... — tha Halimaça, dhe mbylli syt, heshti, tue mendue se me këtê i ka thanë të gjitha. — E i keq! Sa të thuesh! Ka vjedhë nëpër katund, ka thye bravat... E e shoqja... ndigjove, i thashë zojë! Në katund — zoja! Në Rashlen me lloç. Nuk lejon ai ndryshe, por — zoja." Çdo grue, thot, âsht zojë."

Haxhija përshpëritte diçka me buzë, kishte ra në mendime dhe kujdese, prandej foli pa pritë:

— Zoti mundet.

Dhe tregoi ngadalë, nëpër mjekrrën e shkurtë, se do të vijë nji ditë, kur njerzit, në këtë botë, do të humbin lidhjen me atê çka kanë qenë: do të zhduken adetet, s'do të ketë mâ besim në nji perëndi, dhe në njani tjetrin, prandej zoti — prej atij casti. do të dërgojë nji delí me shpatën jeshile, dhe bjer e prè. Dhe ai do të presë çdo gjâ që ka krye do të kursejë vetëm besimtarët.

— At ditë me pritë!... — përfundoi Haxhija, dhe prej diçkaje i erdh me ia dhanë vajit, e Halimaça i përshpërit në vesh:

— Ajo ditë ka ardhë, o Haxhi. Vetëm ajo shpatë e blertë s'po duket. E krenët janë aty, ka se çka me pré, po të thom.

Sokakut në drejtim të tyne shtyhej grueja. Në dy duert, dy shkopij, dhe shkon ashtu katërkambësh — me fytyrë të shëmtuet, sy të zbardhuem, të ver-

bët. me lëkurë të rrudhun si kumbulla e thatë -shtrin dorën, lutet.

— Për fê të turkut . . .

Dhe hêsht. Syt e ftoftë, leckat e laguna, të përlloçuna.

Halimaça filloi me e shique, zihet në vedi, dhe flakron:

— He rêja të vraftë! Mû në tepe, kur ke bî në tokë!

Mandej u qetsue, sepse gjindeshin para shtëpís së Tetarit, dhe shtoi me zâ t'ultë, dëshpruesheme: — Edhe mue më vraftë, edhe ty të vraftë, të gjithëve me rend na vraftë në të njajtin çast. Hajt, theje qafën!

Iu kthye Haxhís:

— Vjedh... Çka i bjen në dorë! Kjo bubrrecë. Edhe këtê ka me e pre shpata jeshile, çdo gjâ ka me pre, dhe le të presë. Mos të mbeten as besimtarë.

Dera rraplloi. Tash u qas grueja tjetër, mâ e gjatë se e para, — e hollë dhe e zbehtë, me sy ngjyrë kanpi. Ajo së parit shiqoi në qiell, e mandej foli përmendsh:

— Urdhnoni, në ju pëlqeftë!

— Na pëlqen, na pëlqen, — ia bani shpejt Halimaça, dhe Haxhín e lëshoi përpara, tue i përshpëritë në shpinë. „Kjo âsht grueja e dytë e Tetarit. Ka dy, dhe të dyja pa kunorë. Që, nji krye, po ku âsht shpata!"

Dhomë e pastër. Në mes tavolina e mbulueme, pranë saj njeriu — i mbushun, shkurtalaq, me flokë që vizllojnë, të krehun, i përgatitun, shihet, për me u çue.

— Tungatjeta, tungatjeta, — bani Tetari, dhe u shtoi shpejt tue qeshë — që i vjen mirë dhe se âsht i lumtun që i viziton nji njeri i dijshëm, në këtë Rashlen e egër e të marrë.

— Pra, t'i prezentohemi mysafirit. Tetari Taruh, me origjinë prej Rashle, besimit musliman... Përhapim kulturën e tjera. E emni i personit të naltë fetar?

Për Haxhín u përgjegj Halimaça:

— Haxhija ynë... Tri herë deri më tash ka shkue në Qabe, madjè me këto kambët e shkurta, shiqoi, Tetar. Babë s'ka, nanë s'ka, vlla s'ka ka vetëm nji zot. A keni mjaft?

— Bravo, bravo — u mrekullue Tetari.

— Edhe m'u rrëxue. Tetar i dashtun, dhe mirë e ka vra... — Halimaça kërkonte ndonji fjalë të përshtatshme, e mbasi nuk gjet, përfundoi: — ju atij vendi i thoni: vendi i trashë.

Ai për këtë gjâ qeshi me gjithë zemër:

— Hë de, a s'âsht hollue mirë kjo gjuha jote?

— „E jueja, e jueja", — e ndreqi Tetari dhe iu kthye shpejt Haxhís. — Kemi bar e do t'i ofrohet personit fetar.

Në këto fjalë Haxhija lëmoi mjekrrën dhe pëshpëriti me buzë të zbehta: „Katundar âsht... po s'âsht katundar, por dreqi vetë, dhe le të jetë. ilaçin me dhanë."

Tetari përpiqej me ia nisë kuvendit, që mysafirët të ndihen sa mâ kandshëm, por s'dinte ku me ia nisë. Shiqoi nëpër dritare dhe foli „Atmosfera!"

— Asht nji fjalë: atmosfera... Por kjo s'âsht për katundarët tanë. Mili gjâtë, lavroje tokën, rrihe gruen; këtê dijnë ata.

Haxhija pohoi me krye, dhe pyeti:

— Me shëndet, mirë?

— Çdo gjâ e ka të mirë, — ndërhyni Halimaça, u palue mbi tavolinë dhe nisi me thurë: — Ka qenë xhandar, ka pru pare... Shum pare ka pru ky! Ka rregullue shtëpín, ka gjetë grue — madjè dy gra, ka ndrrue jetesën mbret në katund, që se çka âsht. Edhe i mësuem. Avokat. Preke pak, e ai me ligjë, mandej dryni — të rras, rri në burg.

— E aty jemi të fortë, — pohoi Tetari, dhe i kënaqun i mbylli syt. — Ligji dhe gjeografija... këto i dijmë mirë.

Pra, kafe...

Ai shkoi në qoshe dhe ngrehu telin, e atje diku jehoi të vogël.

— Kështu e ka ky, — tha Halimaça. — Çdo gjâ me anë të telit, — dhe mrekullohet dhelpnisht.

Nëpër dhomë shkonte nji tubëz e tanë teli, dhe Tetari spjegoi se për çka shërben secili. Në çdo kthinë ishte vendosë nga nji zile. Kur thirrte gruen e vet mâ të vjetër, ai i binte vetëm njiherë ziles, kur thirrte mâ të rén — dy herë, e kur i thirrte të dyja, atëherë kap telin e veçantë dhe në shtëpi tingullojnë katër zile.

— I bij ziles kështu, e zoja âsht këtu... E jo sikur këtu në katund: „Po ku je grue, he dreqi të hangët! — Kjo âsht e vjetër, të thomi, e marrë.

Grueja hyni — e shkurtë, e trashë. Kjo ishte mâ e vjetra. Ajo i puthtisi kambët drejt, krrusi përpara kryet e pshtjellun, e mandej iu afrue tavolinës dhe vuni tabaken me kafe.

— Na falni për pritmënín.

E tetari i tha:

— Sillni, pra, barnatoren.

— Po, po, barnatoren, pra, — pohoi grueja tue shpraz kafen dhe tue lakue qafën e trashë.

— Çdo gjâ ka ky klithi Halimaça, i lumtun që Tetari nuk rrêjti, — si në dyqan, po ashtu... — dhe shton. tue u ndezë, se Rashlanët, qofshin edhe barij, janë prej natyre të zellshëm dhe t'urtë dhe se çdo njani, posa shkel kund në botë, bâhet krejt njeri tjetër — mundet me u bâ xhandar, qatip bashkije, rojtar burgu, çka të duesh, sepse kështu âsht vetë Rashla, ajo i pjell njerzit e mençëm.

— Që mâ... Shiqoje Tetarin. Ka shetitë botën dhe âsht bâ i mençëm. Edhe barna ka, edhe ka me dhanë. Gjâ e dobishme, bah.

Dhe vazhdoi bisedën:

— Na kemi edhe njifarë Jashari. E ky Jashari ka vra nji njeri: tak — me pushkë, mû në perçe. E mbasi e vrave, ec tash në burg. Ka ndejtë herifi sa ka ndejtë, kur që, nji ditë, âsht kthye i mençëm. Na ishte bâ këpuctar — kish mësue atje në burg, po — ç'ti bâjsh. Katundi ynë nuk bân këpuca, por opinga. e atij i vjen zor — i ka palue duert mbi prehën. dhe idhnohet sa s'ka, thot: më shkoi zanati im i artë! Dhe mallkon opingat. Dhe ka të drejtë. Zanatin e din e kurrfarë dobije. I vjen me kopë.

— Katund i marrë, — shtoi Tetari. — Bán opinga dhe flet hava. S'ka drejtsi, populli do të sha-rrojë — të lashtat s'po bâhen, gjâja s'ka kullosë dhe rrihen me hûj, dhe gërvishten fytyrës — pra — katund i marrë.

Grueja pruni barnatoren — nji arkë ushtarake e rëndomtë prej druni e ngjyeme me do bojna të zbardhulme, dhe e lëshoi në nji skaj të tavolinës.

— Urdhnoni, — tha ajo, dhe u shmang në maje të gishtave. Në arkë, nji morí sendesh: shishza, kutija, qese me lloj-lloj pluhnash, brisku i rrojës, furça për dhambë, dy pasqyrza, të gjitha të palue-me dhe të rregullueme mirë.

— Mirë, mirë, aferim! — çoi kryet Haxhija dhe shiqoi.

— Kulturë, me thanë, — tha Tetari, dhe nxo-rri nji shishëz e ia dha Haxhís, tue e udhzue se si duhet me e përdorë barin. Nxorri edhe nji sapun mjaft të madh që kishte shum erë, e mbështuell në nji letër të hollë e të kuqe dhe ia dha Haxhís me madhshti:

— E kjo personit fetar si dhuratë. Urdhnoni, nëse ju pëlqen.

— I pëlqen, — tha Halimaça, e mbas tij edhe vetë Haxhija, por prâjshëm dhe me frigë: „Më pël-qen, të falemnderit, Tetar." Tetari e ndreqi.

— „Ju falemnderës, Tetar", kështu duhet me thanë, ose — zotni Tetar, por të qoftë falë, mbasi jeni person fetar.

Haxhija shiqonte në prehën, i turpnuem prej qortimit, tue e rrotullue sapunin mbi shuplakë, dhe tue ia matë peshën përshpëritte: i mirë.

Tetari tash, për me i argtue mysafirët, tregon-te se si njiherë ishte rrëxue edhe vetë — po at ditë fatlume kur kishte vû gradat e tetarit. Këtyne u erdhi keq.

— Po, a u vrave shum, o Tetar? — Pyeti Hali-maça, gjoja i friguem, e këndej mendon gjithnji për drekën: „S'ka me na dhanë, sigurisht jo, mbasi Te-tari i thiut nuk po u bjen zileve."

— U vrava — përgjigjet Tetari. — Truni, pra m'u ka pasë rrotullue. Ajo çka qe përpara, shkoi

mbrapa, e ajo çka qe mbrapa, erdh përpara. Edhe çdo gjâ që mendoj, mendojsha mbrapsht. U tubuen mjekët, dhe hajt — gjithkush si po din, pra. „Ecë para", e unë po shkoj mbrapa. Dhe mâ në fund ma rregullojnë trunin, madjè edhe e ndreqin pak — m'u bâ mâ i mirë se ç'ka qenë. Pra, fat i mirë.

Këta e shiqojshin me mërzi. Halimaça mendonte për drekën e Haxhija për sapunin në prehën.

— Atje ku u rrëxove ti, beli ka pare! — i thot Haxhís Halimaça, edhe shtoi shpejt, — pare romake, madjè shum pare, sepse ke ra si thesi prej tavanit bup, në shpinën e mjerë. A janë në qyp, apo në kazan... po pare ka. Kjo tokë âsht plot me pare, e folni ju çka të doni, ju njerzit e dijshëm, bah!

— Të dijshëm jemi, — pohoi Tetari, — dhe në tokë, flitet, ka pare.

Ai e çoi zanin.

— Romakët, flitet, kanë qenë do farë njerzish t'egër... kanë pasë pare, dhe i kanë shti në dhé, këtu në këtë dheun tonë, pra — korpus delikti.

Haxhija pohoi lehtë me krye, thot se edhe ai mendon po ashtu, mandej u kap për gjujësh dhe u drejtue ngadalë në kambë. Mbas tij u çue edhe Halimaça, tue mendue në vedi me idhnim: „Ti thiu i xhandarëve, ti hajdut, e pse s'u dhe burrave drekë!"

— Po, ejani, fetar.

— Me emër t'zotit, — u përgjegj Haxhija.

— Me emrin tand, se unë nuk e besoj zotin — shtoi Tetari si për vehte. Haxhija u idhnue dhe u dridh. Ngadalë nxori ilaçin prej xhepit dhe e hudhi në bar brî gardhit. Deshti me hudhë edhe sapunin, por iu dhimb.

Shkojshin sokakut. Shiu kishte mê krejt. dhe qiellit larojshin gjuhëzat e kthjelltsís, të thella, si manushaqja — nëpër to shëndrit dielli i këthjelltë dhe i butë. Poshtë prej luginës çohej mjegulla, e ndritshme e nën tê, buzë lumit, zverdhojshin livadhet e laguna, nxijshin hamulloret e denduna.

Katundit i vinte njifarë ere-kundërmonte erë drûjsh tepër të kalbun — pullazet e laguna e në

to ngjitet avulli dhe tymi që çkëputet ngadalë, e valëvitet hollë.

Sokakut në drejtim të tyne vinte qerrja, e randë e ngarkueme me sanë, dhe ata u ndalën sa të kalonte, Haxhís i mbeti në çallmë nji kashtë e madhe, me kallî, dhe e stolisi si me pendël. Halimaça iu afrue dhe e hoq, dhe filloi me e grimcue me idhnim, sepse mu n'at çast, njifarë djaloshi, nalt në prozhëm, pritte trungun dhe këndonte si i çmendun:

„Deshi rrobet — qysh po thue
s'ban, e dashtun, due — z'due.
Tlinda të reja lara-lara
s'ban, e dashtun, tara-vara"

Edhe Haxhija e ndëgjoi djaloshin dhe tha me zâ: ..Ruejna, zot!"

— Kurrkush s'ka me na ruejtë, — tha Halimaça dhe pshtyni kashtën. — Do të mbarojë çdo gjâ, çdo gjâ mbi tokë, dhe do të vijë zamani i Tetarit. E ne... Ne ka me na shkelë mirë dikush, madjè me kambë. Dhe ka me e hudhë ilaçin në prehën. Hë, mjekohu. Do të vîjë dita e Tetarit... Ti e pe: „Gruaja ime, thot, âsht zojë!" E apo thot „Fetar!" Nuk po thot — hoxhë, as haxhí, po — fetar. Ai rregull âsht bâ me kambë. Me çizmet e Tetarit në shpinë — njashtu i ka mësue, e ashtu do t'na mësojë edhe ne dikush, neve të mjerëve... Neve të kohës së vjetër!

Dhe heshti. Pritte fjalën e Haxhís, por ai vetëm ofshani.

Shkelshin ngadalë, shiqojshin para vedit — nën kambë u zhabllonte uji. Halimaçës i ra në mend diqysh: „S'bân, e dashtun, tara-vara", dhe i largoi shpejt fjalët e kqíja. U ndalën pranë gardhit, u shiquen dhe secili u nis për në shtëpi të vet.

Haxhija tue zdeshë çizmet para pragut, ndieu në dhomë do pëshpëritje. Dhe i erdh randë: çka po lypin në dhomë kur ai s'âsht aty, dhe me kend po përshpërit Hatka atje? Paloi veshin në derë për me ndie mâ mirë, e s'andejmi ndihej nji zâ i butë, si me këndue: „Mâ don zemra, dhe e due," e due... nuk dij motër ç'me i bâ vehtes, — i përshpëritte di-

kujt Hatka. — Unë e shiqoj e shiqoj e mjera, e gjithnji e lus zotin, falma o zot, bâma këtê, të lut robi yt, bâma këtê, hë, dhe mendoj: ai — haxhí, e unë e vorfën, hajt bashkoje qiellin me tokën, edhe mbrohem — âsht haxhi, po s'ka kurrgjâ, as ka qé, as ka kal, âsht i vorfën si ç'jam edhe vetë, dhe qaj, sepse s'po dij kurrgja, moj motër. E nata m'âsht mâ e randë... Rrij gjithë natën, dhe pa prâ shiqoj në terr, e prej territ diçka kqyr në mue, dhe më qorton: „Hej, Hatoshe, më thot s'andejmi, he e marrë, ku me të ra hise, Haxhija kur ti s'ke gjâ mbas shpirti, posë asaj zemre të trentë, „dhe më kërcnohet me çekan e thot: po të bij krés me këtë çekan mû krés."

Haxhija ndigjon, përpjek syt — i bjen çizmja prej dorës. U hutue. Nuk beson se ajo âsht e vërtetë, se ato janë me të vërtetë fjalët e Hatkës. Pështëriti diçka si lutje, por s'ishte lutje, po njifarë fjale ngadalë e hapi derën e dhomës. Për nën dorë i rrëshqiti nji grue, krejt e larme, me njiqind harna, nuk muejti as me e pá mirë.

— Kush qe? — e pyeti Hatkën. Ajo heshtte, shiqonte para vedit dhe mendonte: „Vramë me at çekan, vramë ti prej terit, mû tash!"

S'ia mësonte mâ germat, as që flitte gjâ me të. Përveç kur duhej me i bâ ndonji punë. E Hatkën kjo nuk e përkuli. Vidhte gjithnji prej raftit sapunin e tij — atê që ia pat dhanë Tetari, lante dhe lëmonte fytyrën — le të shofi Haxhija nëqoftëse ka sy, se aty pranë tij âsht nji vajzë e gjysëm — me të këtillë krushqit shkelin tre katunde. Haxhija e mëshihte sapunin, e futte fellë nën qitab, por ajo e gjinte. „Pse po e msheh, unë për ty po lahem!"

Mâ në fund Haxhija e la me bâ çka të dojë: lene, robi i zotit mashtrohet këtu në tokë, kërkon dashni.

RAMAZANI hyn me të ftoftë, me shina dhe erë. Degët u zdeshën fare — nëpër tokë zverdhojshin gjethet, gjâja ishte avitë rreth shtëpijave, nëpër

kopshtije, barijt të lagun, të rrqethun, t'idhnuem vjedhin me sy pranë votrës — pse gjâja kurrqysh nuk zanë vend, tash në lamë, tash në mullarin e sanës — gjithnji në dame.

Mangënat kanë heshtë. Kanpi âsht shti në shtalla. Të lashtat dimnore janë mbyllë. Ka hy ajo vjeshtë e vdekun, kur Rashlanët struken ndër shtëpija, e hajt ngatrrou me granimin se kush prej tyne âsht i fisit mâ të mirë. Ka tri herë i bjen shtiza grues deri sa iu vërteton burrit se si âsht ajo, prej çfarë soji dhe kabilje âsht, e qe ku e ka lidhë fati me jetue dhe kujt me ia veshë kambët e cullakta. Asnjiherë gjatë vjetit nuk gjen kohë mâ të mirë për me sqarue këto gjana. Mjafton me nxjerrë vetëm nji fjalë, që edhe dy shtiza të mbushen, e bisedës mos me ia gjetë skajin. Merren nëpër gojë atëherë të gjithë stërgjyshat, dhe të gjitha torishtat, qysh den baba den, deri sa njani prej dikahit — burri ose grueja, gjen lidhje madjè edhe me ndonji pashë, atje në kohnat e stërlashta — për të cilin nuk duhet me kërkue dëshmina.

Katundi âsht tash pa punë. Ditën rrin untë dhe flen shum, natën han tepër dhe rrin gjatë. Në muzg njerzit i rrok idhnimi, dhe vetëm shajnë dhe rrahin gjâtë, sikur t'ishin mû ato fajtore që katundi agjinon dhe rrin untë.

Haxhín e çojshin prej shtëpís në shtëpi, simbas nji rendi të caktuem për me darkue mirë, për me u falë dhe, nëse don, të flêjë.

I erdh rendi Halimaçës. Haxhija po shkonte te ai, shkilte sokakun tue mendue se çka me folë sonte. Brî gardhit shtrihej kali, mbi hithat e thata. — dorí, asht e lëkurë, i ngordhun. Ai edhe përpara e kishte pá: se si zvaret mbi kambët e holla, i thatë, pa qejf, i përlloçun, për të cilin kurrkush s'kujdesej — dhe menjiherë kish pá se nuk do të shtyhej gjatë. Veç deri aty, te ata hitha. E atê tash, mû asajde e kishte çue rruga. I erdh keq. Menjiherë e ktheu kryet n'anën tjetër, dhe vazhdoi me mendue se çka do të flitte sonte. Për vdekjen!... „Që...

(1) Vegël që shtypin bimët si: linin, kampin etj.

Njeriu! I gjallë... I gjallë e i shëndoshë, ecë dhe punon, dhe — hop, vdes... shtrihet në dhé... lakuriq, zdathë, qyqe vetëm, pa kujdeset e tokës dhe pa rrena — ejani krymba. E ju ngatrroheni edhe rriheni... e për çka — për nji copëz tokë! Të gjithë keni me pasë se ku me u shtrî. Mos u tutni." Ai i shtyni mendimet në gjana tjera, te bedeli. Duhet me gjetë nji njeri këtu në katund që të ketë aq pare sa me ia pague rrugen deri në Qabe. Për këtë qëllim edhe kishte ardhë në Rashle. Ai që ep pare, ai do të bâhet haxhí, edhe pse nuk ka me e pá Qaben, e ai do ta shohi botën, dhe — punë e dobishme. Po s'po mundet me gjetë nji njeri të këtillë.

Me këto mendime erdh para shtëpís. Shtëpija e madhe, e thurun me rrjetën e gjerdheve — prej torishte kullon brraka e ujshme, e zezë, del në rrugë të verdhë, zallishte, mban erë pleh. Mbi hûj eshtnat e kaptinave të 'qeve, brinat e bardhë drejtohen kah qielli mbi nji pahí pallta e zezë, e zhgunit, e ngrîme prej shiut. Pranë muri të drûjtë të hambarit rrin e përmbysun qerrja e madhe, prej nji boshti ka ra rrota, shtrihet në tokë, mbi tê âsht palue pula e madhe, e shpuprueme, për nën krihë shifen zogjt. Atje mâ larg pullaze e pullaze — të zeza, t'ulta, prej kashte — nën njanin kosat dhe tëfurqit parmenda e vjetër dhe e përlyet druni, në tê umi i ndryshkun. Mbi të gjitha pullazet dhe gardhiqet çohej shtëpija e madhe e përhimtë, e randë dhe e gjanë, e përputhun për tokë, ka mbledhë rreth vehtes të gjitha ato strehe t'ulta dhe të gjitha ato lese dhe gjerdhe sikur pula zogjt e vet — qëndrron mbi të gjitha, e tmershme, e drujtë, e zgjyrosun, shiqon diku poshtë kah lumi, rrebtë, qetë.

Naxhija e hapi derzën e lagun, e mandej ngadalë shtyni portën dhe hyni n'oborr. Para derës së shtëpís rrinte lopa... E thith viçi goja i shkumon dhe luen bishtin. Pranë lopës djali — zverdhë, e përlloçë, lëkura nën vrimat e hundës i âsht sk pezmatue mbanë uçkurin e me duer tlinave e ngjesh me thembër argjili e verdhë. Sa e pá Haxhín, bërtiti.

— Që erdh, nanë, nanë, — dhe hyni me vrap në shtëpi dhe u thot grave: „Që, Haxhija, nuk ka rrêjtë, nxirrni piten."

Në shtëpi u hap dritarja, dhe u duk Halimaça.

— O, hajde byjrym, hajde, hajde, byjrym, — tha ai prej nalt, dhe shtoi me vedi: „E shtëpín e kam, përzo, si çdo torishtë."

Në dhomë tashmâ ishte ngrysë. Halimaça ndezi llambën e gazit, dhe tue e mbajtë vetë në dorë, i bani dritë Haxhís për me zdathë çizmet.

— Si u ngryse? — pyeti.

— Mirë... Shyqyr. Robt e shpís... A po ndigjojnë?

— Jo përzo, bah! Robt i kam mû si lopët. Derdemezi sot ka humbë briskun, edhe gjithë ditën tolloví.

— E gjen briskun, — thot Haxhija, dhe përktheu fjalën e urtë arabe: „Çkado që lyp kush, atê edhe do ta gjejë, e atê që s'e lyp as nuk e gjen."

— Ama Arab i urtë! — bani Halimaça, dhe shtoi se âsht mû ashtu e kurrqysh tjetër, bah. gjanë. Dritaret e mëdha. Në to thuprat me mollza.

Haxhija shiqonte dhomën. Ajo e gjatë dhe e Në trá lamshat dhe gjylpanat. Te dera poshtë nji tubë misri, me tromakë të larëm: të verdhë e të zez, njani krejt i kuq. Pranë tufës nji tubëz tërshane e egër, edhe ajo e larme, e butë, duket si pendlat e pavodës.

Fjala ra për bedelin. Halimaça tregoi se ai, në katund, nuk po diktonte kend që të kishte pare. Tue i kallxue për bedelin, ai mendonte me vedi: „T'u kishte dashtë... Nuk të kam gjetë unë për at punë." Qysh ditën e parë t'ardhjes së tij, ai mundohej vazh dimisht me gjetë se si me e çfrytzue Haxhín. Ai âsht krye me çallmë... Ka qenë në Qabe... Asht Haxhí... Kjo don me thanë shum. Dhe tash, që, e ka në dorë. Çka me bâ me tê? Ajo që iu ka rritë nami — âsht pak. Prej tij mundet me dalë edhe mâ tepër. E ai prap do të nxjerrë prej katundit: nji pare këtu, nji pare atje, mblidhet kur të shkon puna. Mâ në fund prap e ka gjetë fijen: fara âsht aty, âsht mbjellë, do të qesi ndonji fryt, e pse duhet me pri-

të ... katundari pret gjithmonë. Nji gjâ âsht qysh tash e sigurtë: ndryshe ka me e kqyrë komunja Halimaçën, ndryshe gjindarmi, tagrambledhsi, dreq'i mallkuem, pse Haxhija nuk âsht si hoxhallarët tjerë, të vdekun, katundarë, që deri dje kanë ruejtë lopët nëpër katund, e tash kanë rrasë mbi krye çallmën, madjè edhe në tryezë i zgjedhin gjellët, kërkojnë majm. Haxhija ka shetitë botën, ka nxanë qitabet, dhe i vetmi âsht i tillë në tanë Bihorin, dhe ky i vetmi gjindet mû te Halimaça. Ai e shiqonte si pushkën... Tash e ka pushkën e duhet me qitë, me u ndie, e zani kishte me thanë vetëm nji gjâ: „Asht gjallë Halimaça, ti Tetar'i thiut, ti gjindarm, âsht i gjallë zamani i vjetër endè, endè, shiqona njiherë!"

Haxhija heshtte. Ishte i pikllluem që nuk kishte kush me ia pague rrugën për në Qabe. Shiqonte në prehnin e vet dhe mendonte: „Për atê kam ardhë... për ato pare. S'kam ardhë me shique këto lamsha të varun në tra.. Dhe çka me bâ tash?" Dhe fillon me gjithë mend me blue në tru, athue me folë sonte për vdekjen. Prej këtyne mendimeve e zgjoi krisja e derës. Hyni nji tubë Rashlanësh, të gjithë të veshun me zhgunë, me shkopij, me erë torishtash dhe votrash, dhe aty në prag shuejshin fenjerët. Çojnë dorën dhe përshëndesin, e ai me vedi u përgjigjet: „Ju rreni. Të gjithë. Asnjani prej jush nuk kërkon bedel, e pare keni." E mandej i pyet se si po u shkon agjinimi dhe a e kanë kalue mirë ditën.

Njerzit rrijshin mbi qylym, bisedojshin gjanë e gjatë, e kur bâni Haxhija: ja allah, u çuen me u falë, u rreshtuen, çuen duert. Njani afër derës hoq prej furrës të mbathmet e lagshta — që të mos digjen derisa falej, dhe të mos bâhet dami mâ i madh se hajri.

Rashlanët të ngimë. Çohen ngadalë e gërmuqen shpejt, dikush teshet, e të gjithë marrin frymë randë — pleqt gjëmojnë. E të gjithë mendojnë për hallet e veta, disa ambël, në heshtje — me qinda mendime u vetojnë nëpër krye. Nën pod, poshtë në shtallë, kali i lidhun për gardh tinglloi zinxhirët, dhe të gjithë menduen kuajt e vet, mos po u zgjidhen dhe bâjnë kërdi në lopë e viça. Njani duel shpejt prej

rendit, e tue kërkue të mbathunat pranë derës, pështëriti me zâ: „Po unë s'e kam lidhë lopën!"

E mbas namazit ungjen prap. Të gjithë flasin me zâ, kolliten tymojnë duhanin e fortë.

Haxhija filloi pa hymje:

— Na kemi lindë... — dhe heshti deri sa të qetsohen.

— Na, disa, besa, për të zezën tonë, — pështëriti dikush si tue u kotë.

— Dhe do të vdesim... — vazhdoi Haxhija. — Çdonjani në dekikun e vet: edhe bari, edhe pylli, edhe insani, çdo gjâ ka me vdekë.

Mbas furrës ndihej pështëritja: „Ka ngordhë Dorija i Muratit!" dhe kaloi nëpër tanë dhomën. Ndërsa Haxhija flitte për vdekjen, ata pështëritshin për Dorín: „Ka qenë i mirë! Dam! Shum nuse ka prue në katund."

— A e ka pru edhe Dervishen tande, o Beharë?

— Po, valla, edhe Dervishen, — përgjigjet Behari.

Haxhija vazhdonte të vetën: ai s'pari e lindi njeriun, mandej ia vari mëkatin mbi qafë, dhe tash e mundon në botën tjetër.

— E, përzo, kam ble nji sonë!... — tha njani dhe luejti kryet, e të tjerët menjiherë nisën me bâ zhurmë.

— Po ku? Po sa? Po a âsht gjâ?

Haxhija heshti, i zverdhun prej inatit, sepse s'e ndëgjonte mâ kurrkush, e njeriu vazhdoi:

Në Vojna Graba. Atje e bleva. Mundafsh kishje me thanë, ashtu âsht.

Të gjithë heshtshin dhe e shiqojshin, e ai u drejtue mbi gjujë, ashtu si edhe vetë Haxhija, dhe nisi me thurë, tregon:

— Për njiqind banka... për aq. Më thuej — qe treqind banka, as që t'i kqyri me sy. Mandej t'hypa në majë të mullarit. Çile, po thom, kapakun e arkës, me pá se çka po më sjell vajza. Kur ari vetë! Aq skuqte ajo sanë! E treqind erna... Dhe unë shtriju, shtriju mbi tê, dhe gjithnji i marr erë dhe shkrîhem. Ih, e ejte fatlume! Për njiqind banka... Lëkunde pak, e kumbanza tingllon, si me thanë:

mos më nguc, more, më ke ble lirë dhe rueji mendt — mos u çmend. E në ditë teme s'kam pá si kjo burra.

— Të qoftë për hajër! Të na paguejsh ka nji çaj në çarshi, — tha dikush bindshëm.

— Shum âsht të gjithëve ... — mbrohet herifi, — e t'ishte për tre, nuk e kursej vehten.

Njerzit u ngjallën. S'kotej mâ kurrkush, as ata që ishin afër furrës. Çdo gjâ që tregojshin ishte e vjetër: toka, gjâja, shiu dhe lavrimi, por gjithashtu edhe e re, dhe dukej se s'ka gjâ mâ të randsishme se ajo që bisedojnë.

Haxhija ndigjonte dhe mendonte: „Katundi... Njerzit e këtillë. E pare për Qabe nuk apin." Ndihej krejt i vetmuem. As Halimaça nuk i ndroi dy fjalë me tê, sepse edhe ai ishte hutue mbas sanës.

— Po sa barrë do të ketë? — pyeti dikush me vonesë. — Ajo sanë, po thom, o Duridanë?

— Shtatë arshin i ka në ledinë, e ti bane hesap nëqoftëse ke vakt.

— Eh burra! — klithi njani me gazmend dhe brofi në kambë. — E përmendët arshinin... I kam ra në fije, atij arshini. Kam mësue prej nji terzije se si me e matë taman arshinin, dhe mos me t'mashtrue kush. U ul burri dhe më mësoi.

Ai muer shtagën dhe ia nisi me tregue!

— I rendon shuplakat kështu dhe flet: „arshin. O, ho. Ku je rritë? Në prrue. Kush të pret? Terziu. Për çka? Për arshin." Aq âsht masa e drejtë e tij. Mbanie në mend, se mund t'ju nevojitet.

— E për metrin? Si âsht puna e metrit, hajt e na thuej, Zemko.

Zemku arsyetohej, shmangej, tue endë syt e vet të blertë.

— E, metrit s'i kam ra në fije. Metri âsht i shtetit, e shteti nuk rren.

— Kurrkush, për besë, nuk po thot se rren, edhe pse këtu nuk ka gjindarmë.

— Hajt, more dreq, mos e përmend shtetin, — u ndie dikush me zâ të vrazhdë dhe të marrun.

Zemku u trand — nji djalosh i ri, i hajshëm, me fytyrë të dashtun dhe të ngrohtë, me veshje të pas-

tër dhe të fortë, luen duert dhe diçka tjetër sikur të donte me thanë:

— E pse jo? Shteti ynë... E për besë kam me e përmendë edhe shtetin, edhe gjindarmët, të gjitha në nji miell, e le të dalë ku të dalë.

— Veç, hë, derisa ta hash krés, — i thot ai me zâ të shtjerrun. — Sot ke marrë me matë arshinin, nesër do të masish metrin e shtetit, e mbasnesër prap diçka të tretë, derisa të masi edhe ty dikush: „E pse prek ti në gjanat e shtetit, e kush të ka thanë, e kush të ka ndihmue n'at punë?" Dhe pupa -dupa, shpinës sate derisa ta thyej at metrin edhe at arshinin tand. Por lene dreqin, i lumi unë, në daç me shpëtue shëndoshë.

Zemku shiqonte prâjshëm shkopin, idhnohej në vedi kundër diçkafes, por nuk foli gjâ me zâ- dhe muer e theu shtagën.

— E qe, le t'ju masi terzija simbas qejfit. Unë as që jam prej këtij vendi, unë jam prej Turqije. Po unë e kam se nuk po më vjen letër prej vllaut, e me u nisë.

Haxhín e gjithë kjo e mërzitte, dhe tha ngadalë, mos me i trazue — se diçka e ka kaplue gjumi, çka donte me thanë të shpërndahen.

— T'i thomi Haxhís: merhaba, — foli me të shpejtë Zemku, dhe bâni hapin me kambët e gjata, që të mos shkeli kend, dhe u lëshue pranë Haxhís.

— Me të pyetë për grue — grue s'ke, me të pyet për fëmi — as fëmi s'ke, e pra si je ti vetë? — e pyet ai dhe mëshehtas i shtjen të hollat në xhepin e xhybes, i paguen të falmen. „A thue këtë don me thanë ajo: merhaba e tij!" mendoi Haxhija, e gjithnji e bren se sa pare i ka lanë.

Tash të gjithë me rend i afroheshin dhe të gjithë i shtijshin të hollat në xhep. Ai âsht palue si pata gjoja nuk din për çka e kanë, dhe se nuk i hyn në punë se çka bân dora, thot: bânmëni çka të doni. E kur shushuron ndonji gjâ mâ e madhe, ashtu si qindshe, atëherë edhe ai thot merhaba, madjè edhe pyet si janë fëmijt. Xhepi âsht gjithnji mâ i randë dhe mâ i madh, e Haxhija gjithnji mâ i vogël gjithnji mâ i përvuejtshëm, dhe kishe me thanë, po t'ish-

të me vend kjo: Mue, he burra, më duel gjumi, banmëni çka të doni, por hesht, dhe s'âsht mâ ai që âsht, por diqysh fëmi, foshnje, e ashtu edhe sillet, sepse kishte vû oroe: njerzit ia fusin paret në xhep, e kjo nuk bân me u pá, sepse lutjet nuk shiten.

S'i afrohej kush mâ. E ai mendon: „Edhe mâ, edhe mâ, merhaba!" Por kot — njerzit mbledhin opingat dhe shkojnë. Ai dëshironte me i njehë të hollat, po ku — në dhomë grát, Halimaça, fëmija.

Gjumi nuk e merrte. Parafytyronte të lashtat e blerta, se si valviten lehtë n'erë, dhe njifarë uji të qetë e të gjanë — se si ngadalë rrjedh anës teposhtë, por gjumi kurrkund. „E pare...? A thue sa janë? Këtê nesër..."

Në dhomë mbretnonte qetsija. Halimaça flinte i paqetë, merrte frymë randë. Haxhija ndëgjonte se si merr frymë dhe mendonte: „Edhe ai ka pare... Ai âsht pasanik. E unë s'kam pare, përveç kështu, nga pak, kur falen gjen diçka në xhepa.

Në kotec ndihej pula që kishte sharrue midis thuprave dhe rrihte fort krahët. Menjiherë mbas saj u ndigjue gjeli — ashpër, mashkullor — kokoko, dhe qeni që lehu, plogësht, dy herë. Haxhija çoi pak kryet, ndëgjon, dhe prap e paloi mbi jastek dhe pëshpëriti: „Nji mijë... Aq ka. Ose s'ka. Rashlanët janë kopracë, nuk dahen prej pares." Dhe vendosmënisht, sikur ta hudhte diçka, brofi prej dyshekut dhe u vesh. Kërkonte me dorë rezen e derës. „Vjedhë... kurrgjâ, mashtrue... kurrkend," mendonte me vedi dhe duel në terr.

Tue u ngutë për në shtëpi për me njehë paret, shkilte nepër lloç e hurdha, tue ndeshë me krahnuer nëpër gardhe, pengohej e rrëxohej në duer, tue pëshpëritë pa pushue të njajtën lutej — atê që besimtari i këndon vetëm natën, kur sharron kështu në mes gardhiqeve e nuk din kah me ia mbajtë.

Rruga tash iu duk tepër e gjatë. Dhe nuk âsht i sigurtë nëse i ka ra në tê. Këso gardhesh dreqi ka në çdo hap, dhe kudo që shkon gardhi mû në gjoks: ndalu, s'mundesh përpara. E mbrapa... A thue ku âsht tash dhe prej kahit âsht nisë? Asnji hýll me shëndritë rrugën, as hanë, as llampë me shëndritë

në ndonji shtëpi — kish dijtë me anë të llampës të paktën drejtimin. E vetmja gjâ që ndien janë të lehmet e qejve. E qejt lehin gjithkund. Dhe prrojet buçasin — Poshtë buçet lumi. E kapërceu gardhin. Mandej të dytin. Kur atje kopshti — plot baltë, shtrydhet toka nën çizme. „Robi i zotit", i thot ai vetëvehtes, merr frymë randë, zgurdullon syt tmerrshëm, e errësinë kudo — terri i lagësht i dendun ka mbulue tokën, qiellin, nëpër të shushurin verbnisht era, cijat diku laku në derëz dhe kërcet dega e drunit. Haxhís iu duk se ai âsht jetimi mâ i madh që ka lé mbi tokë. Që se ku âsht... Mund të shkeli mbi ndonji qen, mund të rrëxohet në ndonji gropë. Mbahej me duer në murin e dikujt. Nën kambët i kërcllojshin kallzat e bardhë dhe të thatë të kanpit, prej të cilëve ishin hjekë pêjzit. Gojën e mbante hapët, gishtat e shtrimë. Mâ tepër se nji mijë... Mâ tepër! Katund'i thiut... S'ka mâ katund, hë kërkoje, vetëm ky mur!" Haxhís prej erës i merreshin mendt, dhe i dukej se luhatej — në ndonji luhacë të madhe në katund, prej nji ane në tjetrën — madjè vetëm ai tash natën, n'erë — i vetëm. Ajo kërcitje e kumbullës — âsht kërcitja e luhacës. „Luhatu, robi i zotit, luhatu, hajt!..." — dhe me të vërtetë i thot vehtes: hajt, dhe u çkëput prej murit. Shkonte rrugës — në to argjili, jo zallë — e sheh mirë se nuk âsht sokaku. Para tij, mbi gardh, ngrihej gogoli — njifarë pallte e madhe e zezë, si t'ishte njeri. Ai e shiqon me frigë, dhe i thot: „Po s'kam nji mijë, pasha zotin!" Prej këtij vendi i mbahej torishtës, sepse prej saj medoemos do ta çonte rruga në sokak. Dhe s'kaloi shum e nën kambë nisi me i kërcllue zalli. Njifarë ndjenje ahmarrse ia çoi fjalën mbi gjuhë: „Tash kam me pá se sa keni dhanë!"

Në shtëpi hyni me gjysem frym, ndezi llampën, e zbriti mbi qylym, nxuer paret dhe filloi me i njehë „Ruejna zot... Njiqind, dy, tre..." Dhe u hutue. „A thue aq? Njimijë plot? Edhe këto që i kam në dorë..." Prap filloi me njehë, e mandej ngadalë hapi qitapin dhe paloi të hollat, menjiherë te emni i zotit, tue pëshpëritë: „Zoti i ka dhanë, zoti le t'i ruejë."

E mandej ra, tue mendue për haxhillëk: prej tij kurrgjâ, mbas kësaj për paret — i janë bâ mjaft, e mâ në fund sa u gëzue për ato pare e gëzimi i madh s'âsht tjetër veçse mëkat. Dëshironte diqysh me ra në pikllim, me e largue gëzimin, por mendja gjithnji i shkonte në raft, ku rrijshin paret në qitab. „Ani që janë... u gjeçin për të mirë. Zoti i ka dhanë." E atëherë u trand tue i thanë vetëvehtes: „Gjynahqar? Po, jam! Laje gjynahin e mandej bjer." Dhe vendosi me u la, e mandej me fillue lutjen për faljen e gjynaheve. U çue dhe thirri Hatkën me ia përgatitë ujin dhe teshat. Ajo habitej: „Shih! Tash me u la, natën... Sa Haxhiu i çuditshëm!"

U ul pranë pragut të derës dhe pritte, e ai, i mbyllun, lahej në dhomë — tue bâ zhurmë me ibrik dhe tue derdhë ujë, si të laheshin katër vetë. Shiqonte në tavan dhe mendonte: „Përzo, as unë s'jam mâ e keqja... Edhe shëndet kam, edhe fuqi kam, e le të mendojë çka të dojë. Haxhija im".

Në tavan trokllloi diçka, dhe ajo u frigue mos ishte maca — mos hante mishin e Haxhís, por nuk u çue me e përzanë. Heshtte, me duer në prehën me sy në terr. E në nji çast i vetoi mendimi, të çohet e të hypi në tavan, dhe s'nalti, nëpër birë, të shiqojë se si lahet Haxhija. E din se si âsht kur këndon në qitab, dhe e din se si âsht në sokak, po a thue si âsht kur lahet? Dhe u arsyetue para vetëvehtes — do të hypi në tavan për me përzanë macen. Iu afrue derës, qëndroi në shul, u kap me duer për traun me blozë, e mandej për thuprat e koshit me tromakë, dhe u ngjit. Menjiherë u shtrî përmbi trenët, e nguli syt në nji të çame aty dhe shiqonte poshtë midis dhomës, se si Haxhija, i mbuluem me avull të dendun, i qet vedit me ibrik ujë të nxehtë, i gëzuem dhe skuqun, i zverdhon vetëm kryet e rruem, si kungulli. Mbas shpinës së saj, mbatonë koshit me drithë, Derdemezi rrasej me mish të thatë. Ai habitej se ç'kërkon Hatka at, dhe se çka shiqon poshtë nëpër trâ. A thue me i bâ zâ tash dhe si? Ka me marrë vesh se ai po e vjedh mishin. Rrinte dhe shiqonte: a thue pse âsht shtrî mbi blozë dhe pluhun dhe e ka ngulë kryet në trâ? Nuk mu-

ndej me gjetë përgjegje. Por edhe as me u përmbajtë pa iu afrue, me pá se çka po bân. E përbiu copën e mishit të fortë, i fshiu duert, në tesha dhe tue iu afrue në majë të gishtave, tha me ngadalë, mos me e tutë: „Natë e errët, sa e errët je!" Dhe ia lëshoi dorën mbi sup. Ajo u trand.

— Derdemezi! — e frigueme memzi muejti me thanë. E shiqon, dridhet, prej habís, nuk mundet me ardhë në vedi.

— Ç'don këtu? — e pyeti ajo, dhe ia hoq dorën prej krahnorit, përshpëriti ashpër, me të vogël: „Ik, ik."

— Unë kurrgjâ, — tha Derdemezi, — e ti? Çka po kqyr poshtë tash në terr?

Ai u krrus kah trenët dhe shiqoi edhe vetë. U hutue. Shihte atê çka edhe ajo — njeriun e zdeshun, të zhytun në avull, nëpër të cilin i vizllon kryet e verdhë. Heshti për nji kohë, dhe bani me zâ që tinglloi çuditshëm:

— Kjo të paska pru në tavan!

Prap shiqoi poshtë, tash pak mâ gjatë, mâ me durim. Mandej iu kthye Hatkës dhe i tha:

— Hajt ti tash. Po e bâjmë me rend.

— Çka?

— Me shique Haxhín.

— Unë besa s'due. Nuk jam e pafytyrë.

— Po ti ke shique.

— Kush, more?

— Ti moj. Ta thirrim Haxhín me e pyetë.

Hatkës iu ftofën pêjt. Ai mund ta bânte këtê fare lehtë, çfarë malli âsht.

— Mos, mos due diçka tjetër.

Ai e rroku për krahnori dhe e shtërngoi poshtë në tra — ajo u palue, e mbuloi fytyrën me duer, përshpërit:

— Mos më ban gjâ, të pastë nana, mos më bân mue të ngratës, se jam e ndershme, e paprekun prej dorës së mashkullit, mos.

— Po pse po e shiqon Haxhín e zdeshun kur je e ndershme? T'u ka tekë.

Luente kryet në terr, tue mos u kujtue se ajo nuk e sheh. Ajo u bâ lamsh, dhe filloi me cijatë dhe

me u kërcnue, se posa ta preki menjiherë ka me bërtitë me zâ dhe me kërkue ndihëm sa me e ndie krejt katundi.

— Bërtit, pra, — thot Derdemezi. — Edhe unë do të bërtas: hajdeni, burra, me pá sè çka shiqon Hatka prej tavanit.

Hatka qante tue pëshpëritë:

— Mos më prek nderin tem... Ai âsht për mue lopët e dhent. Ujk.

Derdemezi i mblodh duert. Heshti dhe u mendue: rast mâ të mirë s'ka...

Edhe terri, edhe tavani, edhe nata, e ajo qan, sa keq. E gjithë kjo i dukej si andërr. Ai edhe përpara, kur binte me fjetë, thurte në mend ndodhina të ndryshme, krejt me vajza të trillueme — me kësi balli, syt kaq, gjoksi i këtillë, duert... kambët... gjuha — e kur zgjohet, dhe kur mendja s'mundet me kërkue mâ, atëherë ai mendon vetëm në Hatkën: e ka ndeshë dikund në vetmí, e ai asaj nji fjalë, e ajo skuqet, edhe fjalën tjetër e ajo nisë me qa, dhe n'at qamje mbaron çdo gjâ, e mandej ai e ngushllon: qaj pak dhe hesht, se s'të ka ndodhë gjâ.

E zhgandrra âsht ndryshe...

Hatka âsht shtërngue në nji duej të fortë, mbahet për gjoksi dhe gjujësh, dhe vetëm cijat „Dhent, lopët... Dhent, lopët, qyqja une!" Ai hesht, e ndigjon, dhe flet pikllueshëm, dhe me njifarë urtije:

— Po, edhe janë ato: edhe lopët edhe dhent tueja, dij kaq, kam mend. Edhe nuk po mendoj me të ra në dhen, por të luejmë pak dhe kurrgjâ as ty, as mue.

Ajo u çue dhe u ul rrafsh, tue i përsëritë fjalët e tija, dhe dhimbje, tue ofsha:

„Kurrgjâ as ty, as mue!" T'ish ashtu, po s'âsht.

Dhe prap ofshani:

— E vaj për mue çka më gjeti sonte.

— Për besë po më vjen keq, — tha Derdemezi, por s'e lëshon prej dorës.

Heshtin që të dy.

Pullazit rrihte shiu pikmadh, i rrallë, si mbi tupan, e poshtë në dhomë ndihej Haxhija kah rrapllonte enët e bakrit.

Bloza ersonte tharbët. Diku larg bumbulloi, topitun, si nën dhé.

— Unë po ruhem, bre, për burrin tim, ti s'e din këtê, — pëshpërit Hatka. — Çka âsht e tij, mos me e ngucë kush. Nesër ai do të thot: „Due me pá se si m'ke qenë". Edhe le të shohë — kam qenë e ndershme. Tjetër të mirë s'po i bij. E mjera unë. E... hajt de... luej pak mbasi jemi vetëm, mos të mbetet zhig për mue, — tha Hatka dhe zbërtheu pullën nën gushë.

— Po, e dij unë, moj, se si janë vajzat. — Më kanë kallxue ata që dijnë dhe ia zbërtheu edhe nji pullë, — shtoi Derdemezi me urtí dhe pa djallzi.

—Edhe duhet me dijtë, i thot Hatka edhe mâ urtë— pse vajza âsht mû si gastare — e then dhe këqyri copat, mos i mbledh, po shkeli. Ti zbërtheve dy pulla.

Ajo shpejt u kap për shokë, gjeti aty lidhsen e larme, e kapi për nyje dhe e lidhi edhe mâ mirë.

— Deri në këtë lidhse, deri aty mundesh, e në bafsh mâ tej, ta dijshë — do të idhnohem. Po thom përnjimend.

— Mâ tej s'po shkoj, — pëshpëriti Derdemezi, — e dij mirë se çka s'guzoj i mjeri. Kam ndigjue kur flasin beqarët.

— Jo! Ndalu aty, — thot Hatka me vendosmeni. — Të goditemi deri sa jam në vedi: kur të thom — cuq! — ti mblidhi duert. Në mos u pajtofsh, ti mos ja nis.

— Pajtohem. „Cuq"! — e unë mbledhi duert, — thot Derdemezi.

— Mbasi jam e butë unë... — pëshpëriti Hatka. — Hë bâ, ba... Edhe nuk do të thonë: cuq. Mos u tut. Vajzë jam unë, more, po çka. Ruhem unë për burrin tem, pse ka me më vyejtë. E deri te lidhsa bân çka të duesh, deri aty mundesh. Po aty âsht kufini, aty rueju.

— Po ruhem valla, dhe po bâj si mâ don qejfi. Po shtrydhi këtê që më ke dhanë. Sikur ujku kur hyn në torishtë dhe copton.

— Copton delmen... — thot butë Hatka.

— Copton delmen, — pohon Derdemezi.

— Dy delme...

— Dy.

— Copto, copto. Mos kurse.

— Besa nuk po kursej.

Hatka u trand.

— Ç'ke? — pyeti Derdemezi. — Nuk âsht endè — cuq!

— Nuk â — cuq! — thot nga poshtë Hatka, — po unë po tutem... kanë me m'u marrë mendt. Ndalu. Mos copto? Bân bê se nuk ke me tregue.

— Po të bâj bé, valla, në çka të duesh.

— Se nuk ke me i tregue as gurit.

— As gurit, përzo.

— As drunit.

— As drunit, për besë.

— E qe po t'i lëshoj edhe dy gishta mâ poshtë, — i thot Hatka dhe e zbriti lidhsen për nji pllamë. — Tash t'u zgjanue pak kufini.

— E sikur t'ishte zgjanue edhe pak, — pëshpërit nxehtë Derdemezi.

Nata kalonte... Poshtë në dhomë prâjti tinglimi i enëve, u shkim llampa.

Hatka kërkonte lidhsen e vet, atê me të cilën thurte kufinin. Në terr s'po mundet me e gjetë. Prek nëpër pluhën.

— Kuku! Pse nuk ta bâna — cuq! Lehtë për ty, ti je mashkull. „As ty kurrgjâ, as mue kurrgjâ", po thue ti, e a po e sheh çka më bâne. Ti më prishe! E çka do t'i them unë burrit kur të martohem? Hë, mësom në muejsh. Kurrkush s'mundet me më mësue. Kjo shihet. As lidhsja ime s'âsht, e mjera unë.

Derdemezi zbritte prej tavanit, gjëmonte, tue pëshpëritë prej s'poshtmi me zâ të lodhun: se s'do t'i kallzojë kurrkujt, s'âsht rritë ai për nji ditë, po e mshehta ka me mbetë si nën gurë, dhe bânte bé në qiell, rê dhe shi.

Ai shpesh vinte në tavanin e Haxhís. Hyptte nalt, ungjej mbi trenë, nxirrte briskun dhe zgjidhte mishin — lyp tul, e pret imtë, e kafshon, dhe mjaullon prej s'nalti si maca — i ban zâ Hatkës. E ajo e din se s'âsht macë, dhe rrin në dhomë, tjerr — ndëgjon në dorë zukamën e boshtit, të përngjajshëm

me at murmuritjen e Haxhís, i cili pranë llampës këndon në qitab. Ai prét këndimin dhe i kthehet:

— A nuk po e ndien ti nalt at macë. Shko përzene.

E Hatka del dhe gjoja e tremb: „Mac, he mijt veshët t'i hangshin!" Dhe shton tue pëshpëritë, sa Haxhija mos me ndie: „Sonte s'ka gjâ, mos mjaullo". E ai fillon si dy maca, mandej si tri, në tri zane të ndryshme — po kacafyten në mishin e Haxhís, dhe Hatka s'ka kah me ia mbajtë veç me hypë në tavan dhe me i ra në dorë Derdemezit.

DIMNI shkeli padukshëm, pa borë — me cegëm gjatë natës, e me diell ditën, e koha u bâ mâ e bukur dhe mâ e kandshme se gjatë shinave të ftofta të vjeshtës. Gjatë tanë ditës gjâja kullot bar dhe nduk shkurren e ahut, e të vorfnit, gjatë ditës me diell, sjellin në shtëpi ka nji krahë drû, dhe të qetë, rrijnë pranë carajve dhe përlahen, pse, ç'me bâ tjetër në këtë kohë, pa punë. Mbi gardh para kasolles hyp fëmija, dathun, kryeshtruet, kthehet kah dielli, e vetëm këndon, s'ngihet së kënduemi. Në gardhin tjetër këndojnë zogjt.

„Dimën i të vorfënve... Ndoshta për shkak t 'Haxhís, flitshin nëpër katund vejushat, e Halimaça shtonte: „Për shkak t'qitabeve, gra. E ato qitabe i kam pru unë, edhe at Haxhín e kam pru unë." Dhe çon shallin rreth krés mbi ball, çepon me shtag rrugën e ngrime, endet nëpër katund dhe spjegon: „Nuk âsht gjâ e madhe se nxên dielli, dhe se âsht dimni pa borë, po pse vjeti ka me qenë i begatshëm, e gjâja me qumësht, edhe çdo gjâ tjetër, të gjitha për shkak të qitabeve. Katundi do të harbohet si mazi."

E katundi mendonte:. „Nuk po na lypin bukë ato qitabe. Faleminerës për të gjitha ato që vijnë prej tyne, e dimni, besa, e ka hujin e keq: nëse nuk të kafshon, të bjen me bisht — pra ushqimin e gjâve dhe drithin le t'i ruejë kush i ka — mos t'i vijë keq mâ vonë.

Ishte mëngjez... Nëpër rrugë xhamat e hurdhave të ngrime. Halimaça shkel, ndigjon llomotitjen e akullit nën opingat, mendon: për grunajat kjo s'âsht mirë. Të kish pak borë. Mendonte sa me mendue. Ai ashtu, shpeshherë, endej nëpër katund, me kryet e varun dhe gërmuq, si t'i mbante të gjitha hallet e katundit dhe si t'ishte ai i vetmi kujdestar i tij. Kaloi pranë lamës së ngrime, kur atje zogjt kanë kallë kashtën: cicrojnë, cicrojnë. Kv ishte shêj i dimnit të vështirë. Edhe kurrkush me i pá ato lamë të mjera — mendonte ai me vehte. Kuajt i shkelin, tarakët i rrëmojnë. Ku âsht koha e vjetër, kur lama mbahej si tryezë. Dhe rreshtoi shpejt e shpejt, tue i pre fjalët: „Ashtu si e kanë lamën, ashtu e kanë gruen, ashtu e kanë shtëpín, ashtu e kanë fatin! Mbaroi çdo gjâ! „Mbatanë gardhit kalon dikush dhe i bân za. Halimaça ndahet, nuk e shiqon njeriun, po lopën përpara tij, të hajshme, të bagluеme, të lidhun me nji shokë të larme, të dredhun — prej hunde i del avulli i nxehtë, i dendun, ijet i janë fry si tupani, si me dashtë me kopë. Heshtni çë të dy. Njeriu kruhet nën qylah, përpjek syt, në to vizllojnë lotët — pret çka ka me thanë Halimaça.

— E ligë... — tha shkurt Halimaça.

— E ligë, — pohoi njeriu, dhe u zbé, humbi, prej dorës i ra shoka.

— „Plasja", — shtoi mandej Halimaça, i bindun se ia ka qëllue se prej çfarë sëmundje lëngon lopa. Njeriu mbuloi syt me dorë, u rrotullue — ku e qëlloi mû atê, të vorfnin, që fëmijve me ua marrë tamblin prej goje tue pasë aq torishta dhe lopë tjera, dhe vajton për fëmijt.

— Ndihmomë, o Halimaçë!

Dhe ankohet: âsht nisë te Haxhija i tij për me i shkrue lopës — për hajmalín e mirë ka me dhanë pare të mira, po si me ia thanë këtê Haxhís, mos ta idhnojë, e njeriu, ashtu n'idhnim, mos po e qëndís ndonji gjâ mbrapsht, dhe mos bâhen dy të kqija — të shkojnë edhe të hollat edhe lopa të ngordhi. Dhe e lut Halimaçën, që Haxhís t'ia kallxojë mirë: njeri dorëhollë, me katër fëmij, grueja i ka vdekë — le

t'i shkruejë nji hajmalí si mâ të gjatë, prej mesit të qitabit, — për të cilën i ka prû edhe të hollat, e jo për të vogël — le ta kqyri çallma të vorfnin, e zoti ka me e kqyrë çallmën, shëndoshë e mirë qoftë ajo, të ketë katundi se çka me shique. Halimaça filloi me u zemrue: as për tê nuk âsht punë e lehtë me e nxjerrë Haxhín prej lutjesh, sepse nuk âsht ai si çdo haxhí katundi që nuk din mâ tepër se elifi, po njeri i dijshëm — ka shkue në haxhillëk, ka pá Qabën, dhe me ra në bisedë me tê nuk âsht si me i reshtë lopët prej të lashtave, po duhet me u djersë mirë, kur flet me tê.

— Paj, për këtê edhe po të lus, — flitte njeriu dhe fshinte lot.

— E mos ta kisha gjetë unë Haxhín, ç'kishe bâ ti, Malushi i Devreçës, hë kallzomë? Kush ta kish shkrue hajmalín? — e pyet me idhinim Halimaça, dhe bâni shejë me shtagë që të niset mbas tij.

— Kurrkush. Mbarimi im — tha njeriu dhe shtërngoi strajcën — në tê nji gurë krypë, molla të ngrime, dhe nji kulaç i fortë thekne, të gjitha të përzieme, të thërmueme.

— E qe... — vazhdonte Halimaça, — unë s'po të thom: hë, do të më punojsh me shati nja pesë ditë, atëherë kur të bâhet misri, se ky Haxhiu âsht i imi, nuk mund të përdoret ai simbas qejfit: hë mue nji hajmalí, hë atij nji hajmalí, nuk jemi këtu në mullinin e përbashkët, po unë jam këtu, me dhanë ose mos me dhanë leje. Qè, nuk kërkoj unë me më punue ti, por nëqoftëse don vetë. — E me vedi mendon: mirë âsht. Ka me fillue puna... As që i ka ra në mend kjo gjâ. Mbasi gjithmonë merret me hallet e botës, e kurr me të vetat!

Malushi dijti me u gjetë. Thot se mû ashtu e kishte kuptue çashtjen, edhe se kishte vendosë rrugës: nëqoftëse i ndihmon hajmalija e Haxhís, s'ka me i mbetë borxh as Halimaçes, se ai e ka sjellë Haxhín në katund, ai âsht i tij, edhe këtë duhet me ia pranue herifit.

Para shtëpís bani zâ Halimaça, e nalt në dritare u qas çallma, e bardhë, si bora — nën tê fytyra e

zbetë, mjekrra e zezë, e shkurtë, dhe e tanë kjo duket disi e përçudshme — si ndonji lule mali.

„E paçim sa malet", pështpëriti Malushi, dhe vuni dorën mbi gjoks, si me dashtë me thanë: këtu jam i nxehtë... shkruema hajmalín mâ të mirën që mundesh, mos mashtro, he sokol, e paret të presin, këtu nën dorë, madjè mjaft pare.

— Nji hajmali, — tha Halimaça, dhe shtoi: që hajmalija të jetë si e madhe dhe e fortë, që sëmundjen ta hjeki si me dorë, pse me këtë gjî të shkretë lope mbahen gjallë katër fëmij t'imtë, pra ta dijë se çka bân.

— Po mundohemi, — bani Haxhija, dhe shiqon tash lopën, e tash Malushin, mendon: „I vorfën âsht... xhep të nxehtë aty, beli, s'ka. E hajmalín do t'ia shkruej.

Malushi ia shkrepi:

— Do molla janë gjetë... fëmija kanë luejtë, e thojsha mâ mirë t'i hajë ai, — edhe hoq prej krahut strajcën e vjetër dhe ia shtrini Haxhís nëpër dritare. — Ngulja dhombët, dhe kqyr, loçka ime, shkrueja mirë, — dhe i ra në mend e shpejtoi: — krypa mbet aty në strajcë — krypa âsht e lopës, sillma, he të paçim.

Haxhija humbi mbatanë dritares.

këta dy heshtin, shiqojnë lopën kah gjëmon dhe tërfat nëpër hundë — syt i janë zbardhue, shiqojnë vdekun, qimja i âsht kërleshë, âsht bâ si furçë, bishti i përlloçun, prej gojës i kullon shkuma e përgjakun.

— Tash Haxhija shfleton qitabet, — thot Halimaça, dhe tue çue qyrkun, shton: — ai kërkon për ty qitabin e madh, se plasja âsht sëmundje e randë i vogli s'e largon.

Lopa luejti kryet dhe çfryni.

— E tash po e luen pendën. Lopa e ndien këtê.

Malushi filloi me e qetsue: „Gjîni im, mos m'u frigo, po të shkruhet hajmalija, zanushë, nana e fëmijve, mos m'u tut".

Nalt u çel prap dritarja dhe u duk dora e Haxhís. Ai e zgjati hajmalín dhe spjegoi: që ta mbë-

shtjellin mirë në nji pecë dhe me pê t'i lidhet lopës në brî.

— Hapi veshët: lopës për brîni — përsëriti mbas tij Halimaça. — Jo për bishti, se ka hajmalí edhe për bisht.

— Paj, kaq send s'e harroj: mos me e lidhë për bishti, por për brini, — përshpërit njeriu në gjoks tue rrasë fellë dorën në tê — nuk dinte a me ia dhanë të gjitha të hollat, se hajmalija iu duk e vogël, pra tash i merr, tash i len, tue pëshpëritë pa prâ se din kaq send — se hajmalija âsht për brî. I ndau të hollat, dhe gjymsat i rrasi nën shokë sa mâ fellë që lujti, e gjymsat nisi me i nxjerrë, po edhe kjo iu duk shum — u ndal, heziton, thot:

— Paj, këtu m'âsht ngatrrue diçka, dhe kurrqysh me e nxjerrë.

— Kapi, kapi, le të dalin të gjitha, se në hajmalí janë emnat e zotit, — tha Halimaça qortueshëm, e njeriu mbrohet, mû pse âsht puna për hajmalí, nuk duhet me lejue që t'i mshifet ndonji pare në gjoks.

— I kapa, — tha Malushi, mbasi i paksoi për nji të tretën, e nxuer dorën e i zgjati paret. — Që, Haxhí. Sa të jenë, i ke megjithë zemër, — dhe shtoi shpejt: — Po mos ma harro at grimë strajcë, dhe krypën në tê, të paçim.

Plasja hyni në torishta dhe e hutoi katundin.

Kurrkush s'po ja përmend emnin, pse s'duhet, e gjithkush e mban në mend. „I raftë gurit e drunit!"

E Halimaça spjegonte: zoti e ka çue për me i zhdukë gjât, e Haxhín për me i mbrojtë prej saj, pra ep popull, shkruej hajmalí, s'âsht ky njeri këtu për syt e zez, por me ia pá hajrin katundi.

Njerzit bâjshin çka mujshin: s'pari i çojshin gjât në gërmadhat e kishës, se atje nuk paguhet, e mandej Haxhís me u shkrue hajmalí, se ndoshta së bashku — hajmalija dhe vendi i shêjtë, o shpëtojnë kafshën e mjerë prej plasjes, e nëqoftëse kafsha ngordh, prap njeriut i vjen diçka mâ lehtë — ka bâ ç'ka ka mujtë, po fati...

Haxhija u ngî së shkruemi hajmalí, dhe mblodh mjaft pare. N'obornin e tij, çdo ditë, rrijnë lidhun viçi ose lopa, e nganjiherë edhe ka tri krenë dhe njerzit, të kujdesun, luten dhe përbejnë: mos u shkruj „hajmali qorre", ndodhte, që kafsha me cofë posa ia lidhshin, po hajmali të vërtetë me emnat e zotit, e nëqoftëse s'mendon me e shkrue të këtillë, atëherë âsht mâ mirë mos me e ngjye pendën, por as për pare mos mbajë shpresë. Haxhija heshtte. Qet kryet jashtë, shiqon lopën, dhe shkruen hajmalín. N'emën të tij flet Halimaça. Ai e hapi tregtín e vërtetë. Shifej me njerzit dhe merrej vesh: „Hajmalija e mirë âsht shtatëmbëdhetë banka, e ajo e madhja, me tre sqepa, jo mâ pak se njizet e tri. Ka edhe të lira — nandë banka". Dhe ashtu, nëpër tê, përzien me mjeshtrí: se do të vijë vera edhe sivjet, dhe se kush don le të premtojë që t'i gjindet në livadh, se atij nuk do t'i vijë keq pse ka me kapë kosën. Dhe njerzija premtojshin: do kosisin, do punojnë me shati, çdo gjâ do të bâjnë për at hajmalí, vetëm ajo mos të jetë „çyryk".

N'oborr, nëpër derën e vogël, u përvodh grueja me nji lopë. Në ballë ka vû nji fletë të madhe lakne, kryet e ka mbështjellë me nji peshqir konopi, — e ai iu ka bâ si cung. E lidhi në gardh lopën e majme, e nuk shkon në dritaren, ku shkruen Haxhija, po troket në derë dhe thërret Hatkën.

— Vetëm ta shoh pak, edhe t'i thom nji fjalë, do t'i vijë mirë kur të më ndiej.

Hatka e lëshoi me hy në shtëpi, e mandej ia çeli derën e dhomës. Grueja u ul te pragu, luejti kryet dhe peshqirin, dhe filloi ashpër, me nji zâ të fellë, si me shá:

— Haxhi, he Haxhi!... Ti s'po i kqyr vejushat, Haxhí! Të vorfnit, Haxhi, nuk po i shiqon, e kjo s'âsht e mirë.

Haxhija ktheu kryet, e shiqon, nuk po din se çka don grueja. Ajo tregoi se kush âsht e prej kah, dhe çfarë nevoje e ka sjellë: âsht mû prej Mednice — burrin e ka pasë hoxhë dhe i ka vdekë, e mbasi âsht grueja e hoxhës, le të ja shkruejë menjiherë hajmalín, njanën për krye e tjetrën për lopën, dhe

se asnjanën nuk ka me ia pague, sepse kishte me u përhapë: ka marrë pare edhe prej hoxheshës:

Haxhija luejti lehtë mjekrrën, tha: „Le të bâhet, e kush e din a je ti hoxheshë." Dhe çeli qitabin me shkrue hajmalí.

— Jo prej atij, — i tha grueja, — shkrueji prej të madhit e prej atij të voglit dikuj tjetër, jo hoxheshës.

Haxhija u nxê:

— Prej këtij të voglit po të shkruej për krye, e prej të madhit për lopë.

— Unë mendova ndryshe, po hajt epja — emnin e zotit vene tri herë, mos u kurse, edhe hoxha im i vente, e djali shëndoshej menjiherë edhe hop: kcen në kambë dhe shkon mbas dhenve.

Ndërsa Haxhija shkruente hajmalít, grueja u kënaq tue bisedue me Hatkën.

— Po a po të rreh, motër? — pyet ajo Hatkën.

— Deri tash, besa, s'më ka prekë, po edhe t'kish s'isha idhnue, — i përshpëritë Hatka.

— Mos i vidh, as sa nji kashtë, kishin me të diktue ato qitabe, fatmirë, — e mëson grueja.

— E pse me vjedhë kur i kam të gjitha? Edhe shëndet, kam, edhe të rijt e kam, e me dashtë mundem edhe me u martue.

— Besa ti edhe s'je aq e re, po të shihet në brî, — shtoi grueja tue tundë kryet. Hatka s'bânte zâ.

Haxhija i zgjati dy hajmalí, të dyja të paluеme njisoj, dhe tregoi për çka vyen secila. Grueja i muer, e mbasi nuk e mbajti mirë në mend, e çoi njanën dhe pyeti — a âsht për krye apo për lopën, mos t'ia lidhi mbrapsht atê të lopës vedit, e t'vetën lopës, edhe hajmalit të shkojnë huq. Tash as Haxhija nuk e dinte se për çka vyente secila, dhe tha në tym — se ajo që mbante në dorë ishte për krye. e tjetra për lopën, edhe pse ishte krejt e kundërta, dhe shtoi:

— Në të dyjat âsht emni i zotit. Ai ndihmoftë.

— Edhe ka me ndihmue, kam shpresë, pse janë prej dorës së Haxhís, — tha grueja dhe e mbylli derën. Shkonte kah lopa tue folë: „Cila âsht për ty,

dhe cila për mue, rêja më vraftë n'e diça". Dhe n'ato fjalë, tue shijue para vehtes, i ra Tetarit me krye në gjoks, i cili me qëllim nuk ia lëshoi rrugën.

— Pardon, zojë! — i tha ai.

Grueja çon kryet e mbështjellun, e shiqon, mendon: a thue se çka i thot ky njeri, dhe shtoi:

— Jam prej Mednice.

— E ato në dorë?

— Këto janë hajmalí.

— E në krye?

— Peshqir. Po më dhemb kryet. E kjo âsht për këtê, — spjegon grueja, dhe e çon hajmalín në drejtim të krés, thot: — këtu gjindet nji haxhi, në këthough shtëpi, dhe kështu grave u shkruen hajmalí. Edhe shton: Por, i shtrejtë, biri im, e ropi fukarán e mjerë... Po ti, pash fén, kush je? Diqysh s'po të njoh.

— Pra, i paskët pague personit fetar?

— Kam pague, qysh jo! Kam pague mirë, biri im nji hajmalí për krye, tjetrën për lopën.

Ai heshtte, tue rrahë çizmen me thupërz, shiqonte drejtë në peshqirin e mbështjellun, u afrue dhe e kapi për skajin e thekëve.

— Këtê ta hiqni ju, zojë.

Ajo mbrohej: si me hjekë kur i dhemb kryet, nuk e mban për qéjf, po për nevojë, por Tetari s'e ndigjonte, ngrehte skajin e peshqirit, e ajo rrutullohej në vend si me shî.

Haxhija qiti kryet në dritare, e kur pá se çka po ndodhte poshtë, u msheh shpejt, sa që Tetari memzi mbrrijti me i thanë: „Mirë dita, fetar!" Mbas shtëpís, duel Halimaça, e edhe ai desht me u kthye, por mbasi e pá Tetari, ai me hap krenar, iu drejtue, dhe e pyeti:

— Çfarë loje keni nisë?

Tetari edhe mâ shpejt e suell gruen, shiqon Halimaçën, dhe i thot heshtazi: „Këtê që po shihni." Dhe shtoi me zâ:

— Peshqiri katundit tri metra i gjatë. E kjo âsht për t'u shënue në gjeografi. Pra, i marrë ky popull — i marrë!

— I marrë, pra, po si... — pohoi mbas tij Halimaça.

Peshqiri u shpalue deri në fund. Grueja u ndal. Prej ballit i ranë fletët e laknës dhe lëshuen nji erë të randë.

Pranë oborrit, në drejtim të diellit, rrinte njeriu, me viçin e vet, pritte rendin, dhe shiqonte Tetarin se çka bânte me gruen, e flet pikllueshëm:

— Në katund s'ka mâ tambël, — dhe nuk i ndanë syt prej fletës së laknës. Tetari iu kthye, e njeriu spjegoi, i zhgënyem, me dhimbje: „A i diktojnë lopët fletët e laknës, tamli — mbaroi! Ku i pru grueja e thiut"!

Tetari mohoi me krye — nuk beson n'atê çka i tregon njeriu, dhe u kthye dhe pyeti gruen a i milet ajo lopë. Ajo nuk u përgjegj. Ka ulë kryet, pëshpërit: „Kollaj e ke ti me gra, po hajt ti me ndonji mashkull."

— Lopa të kallxon a milet, — ndërhyni burri dhe iu afrue lopës, ia shiqon gjît — ato plot tamël, ia shiqon syt — ato të kthjelltë, ia zgjati lopës dorën — ajo nisi me e lëpí, dhe ia briti:

— O, zotni, lopa âsht shëndoshë si molla.

Dhe pyet gruen pse e ka pru.

— Po a s'mundet me u sëmue lopa? Le ta ketë hajmalín qysh përpara, — u përgjegj ajo.

— E kryet? — e pyeti Tetari.

— Po edhe kryet mundet me të dhimbë, — tha grueja dhe muer zemër: „Lëshoje, more, fukarán, as po të njoh, as po më njeh, shko rrugës sate kushdo që të jeshë. E at peshqir ama, âsht i hueji."

Ajo i lëshoi hajmalít në gjî, diqysh si me inat e si me dashtë me thanë: „Aty janë, edhe i kam marrë pa pare, e ju çani kopalla" iu afrue lopës dhe e zgjidhi, mendon: „Edhe pse të shëndosha, hajmalít do t'i lidhim." Dhe u drejtue me lopën kah dera e oborrit. Të gjithë heshtnin, tue shique mbas saj. Tetari kish humbë në mendime, e në nji çast, sikur ta kishte therë dikush me gjylpanë nën mjekër, çoi kryet, vrâni vetullat. kqyr Halimaçën.

— Njeri i marrë, pra, ky Haxhija.

Halimaça u idhnue, sepse kjo ishte sulm në njeriun e tij, në punën e tyne — luejti vendit, çoi qyrkun dhe i mprehi syt, shiqon hurdhën, të verdhë,

të shumbëzueme, e cila mbet mbas lopës, dhe ia priti shkurt:

— Nuk âsht kështu, o Tetar!

Tetari bâni si mos m'e pasë ndie.

— Pra, i kënueshëm, e i marrë!

Ai çoi dorën në xhep dhe nxuer fletoren.

— Qysh e ka emnin — pyeti Halimaçën.

— Kush?

— Fetari.

— Emni i vërtet i tij âsht Feleq. Po çka po të duhet ty?

— Po shkruej për m'e burgosë.

— Nuk bân kështu, ti Tetar.

— Tash jam, pra, zyrtar, dhe nuk ban „ti", por „ju".

— Te na në katund s'ka „zyrtarë". Kqyre, zyrtarë!

Tetari shkroi në fletore: Faleq, dhe nisi me pyetë për hollsína tjera: prej kah âsht, i biri i kujt âsht, a ka qenë i dënuem, ku ka jetue deri më tash, a e ka krye shërbimin ushtarak.

Halimaça s'bëzante, me buzë të shtërngueme dhe syt të picrruem, e me guxue kishte me e ngritë zanin: „Hej, hajdut, cilin ke babë — hajdutin si ç'je edhe ti, kush të ka mësue me shkrue — hajduti si ç'je edhe ti, çka don more ti prej herifit, nuk e lâ unë", po nuk guxon, dhe ia filloi me të butë: Nuk e din ai, tha, se a quhet Haxhija Feleq, ndoshta quhet edhe ndryshe, dhe se katundi nuk mund të lejojë me ia prekë kush Haxhín.

— Pra, ligji... ligji e ndjek, — u përgjegj Tetari dhe shkroi: „Fetari i katundit, pra, i quejtun Feleq, u shkruen lopëve dhe grave. Çfrytzon fantazín e katundit, me thanë marrin e katundit dhe merr pare. Korpus delikti." Ai thirr Haxhín, ia ngul syt mirë, nuk i flet gjâ, shkruen: „Syt e zez, mjekrra e zezë, në krye çallma, mban xhyben, shenjat e veçanta i msheh në vedi."

— E në kambë çka keni?

Haxhija i shiqoi kambët, habitet se pse e pyet për nji gjâ të këtillë, dhe u përgjegj:

— Jam dathë.

„Në këtë moment i dathun..." shkroi. Tetari, nxuerr orën dhe shiqoi.

— Ai po don me të shti haps, pse po i trego more, — tha Halimaça. Haxhija u hutue, u zverdh, çoi duert dhe bâni thatë: „Po ani... Nëqoftëse âsht shkrue!"

— Asht shkrue, pse âsht korpus delikti, — tha Terazi zyrtarisht. — Burgu ose largimi prej katundit, zgjidhni... S'âsht e lejueshme me shkrue hajmalí, pra.

Prej tij kërkonte shënime: kujt e kur ka shkrue hajmalí, por Haxhija në të gjitha këto vetëm heshtte, tue shique atje përmbi atê, se si i bajnë shêjë me dorë: „Hesht, hesht, se të shkojë kryet!"

Tetari nxehej, shtihej zyrtar — në të vërtetë dëshironte me u dukë i tillë: jo ai, Tetar Taruhi i tyne, po shteti po shkruen tash.

Halimaça u dridh dhe iu afrue.

— O Tetar, çlyej ti ato.

— „Ju, ju". Nuk lejon shteti, — kundërshton Tetari, nuk e shiqon, i ka picrrue syt dhe vetëm shkruen, thot: „Tash jam në shërbim, largomu".

— Mos pendohesh, — i tha Halimaça.

— E dijmë, pra, ligjin — ia preu Tetari, i shiqoi rrebtë, paloi fletoren dhe duel në sokak.

Kaploi heshtja, e randë, e gjatë, ndihet vetëm fishkllima e erës në strehë, dhe se si çan drû dikush në katund. E shiqojshin Haxhín e u vinte keq, e ai luente buzët, lutej e tha:

— I thash se jam i dathun, e që, s'jam, jam me çizme, a ka dert kjo?

Dhe pret përgjegje me pá mos ka gabue.

— Në hapsane njerzit i mbajnë dathë, mendoi, — pështpëriti njeriu dhe e ngrehu viçin, mandej shtoi: — Ka ardhë puna me e shitë tokën dhe me marrë dhén.

Shiqojshin Haxhín.

— Ndoshta âsht shkrue edhe hapsanja... — flet ai së nalti dhe u lëshue, u zhyt në dhomë si në pus.

NËPËR katund u hap menjiherë fjala: se si Tetari ka çelë ligjin, dhe n'at ligj ka gjetë „pikën", dhe e ka vû përpara Haxhín e mjerë — s'po e len pa e burgosë. E katundit i vjen keq që kishtę ndodhë kështu — kush ka me u shkrue hajmalí lopëve, dhe diqysh, tash që po u vjen keq për tê, filluen me e lavdue të gjithë, se si as nji hajmali e tij, vetëm e pagueme mirë, s'ka mbetë pa fryt.

Grát sidomos janë pikllue. Vijnë te Haxhija, i sjellin kulaçe, qajnë te pragu, flasin: „shijoje ambëlsinën sa je te na, âsht i idhët, besa, zidani i zi, ka me ta dijtë dhe s'ka me ta harrue shpirti, i mjeri ti." Dhe e nemin Tetarin, prâjshëm, me vetëvedi: „Plastë! Të premten e parë. Prej plasjes!"

Burrat rrijnë orë të tana dhe e ngushllojnë. Ai memec, i nximë, dhe ditaditës edhe mâ i zi: kqyr në qylym dhe ndigjon bisedat, e ato të prekshme — mbi zidanet, mbi plasjen, mbi grunin e ngrimë, mbi gverret.

E nji ditë u ndie nji fjalë e ré. Ajo ish për Tetarin: ka pru bar dhe po e shet, po lopët edhe ashtu cofin — ose prej barit, ose prej sëmundjes. Dhe njerëzve u vjen keq që s'kanë nji njeri të fortë në ligjë dhe në shkrim, e me i dalë Tetarit dhe me iu ngërmue: „Emnin dhe mbiemnin ... a ke qenë i dënuem, mbathi çizmet të shkojsh në burg!" E njeri të këtillë s'kanë.

Haxhija pret se çka do ta gjejë. Nuk han, nuk pin. Gjithçka i sillshin grát, e hante Hatka, Gjithë ditën veç bluen gurabija, e mandej pin rasoj dhe han turshi, për me u krypë mbas ambëlsinës.

E nji natë erdhi Halimaça.

— U rregullue ... — i tha Haxhís.

Ishin vetëm. Haxhija menjiherë mendoi në të hollat, shiqoi njiherë llampën, mandej qylymin, hesht, thot me vedi: „Në kërkoftë shum, nuk i api paret. Ato i kam për haxhillëk."

Halimaça tregoi: ka ra në gjuj para Tetarit, iu ka lutë: mos e ço herifin në hapsane, e pare, qè, sa të duesh, dijmë vetëm ti e unë dhe toka e zezë, mos e lajmo shtetin, mos na korit — dhe Tetari pranoi.

— Më thot ai... — pëshpërit Halimaça, — le të m'apë, pra, dy mijë, pse më duhen, pra, për barnat. E tash, qiti paret.

— Kërkon shum, — ofshani Haxhija, dhe klithi. — Do të vijë shpata e zotit, e gjelbërt!

— Po si! — tha Halimaça. — E që kryet, kryet e Tetarit, po pret. Po, qiti paret.

Haxhija s'bânte zâ. Po i dhe të hollat, s'ka haxhillëk. Mû të nesërmen e ktheu mendimin.

— Allahi i dha, e thiu i muer, — thot ai me dhimbë, dhe ia dha.

At natë flejti qetë. Flen dhe sheh andërr se si shkon hypun në kal — e kali i bardhë, shala e verdhë, shala e verdhë mbi tê dhe çulli i zi, e rruga e drejtë, midis të lashtave — lulkuqët, skuqin në të lashtat, po edhe të lashtat si t'ishin nisë diku, dhe ecin së bashku — para tyne dielli, në të perënduem. E të nesërmen në mëngjez andrrën ia kallxoi Hatkës: „Mirë âsht... Kali i bardhë, Hatkë, âsht fat!" Ajo e hapi fytyrën në të qeshun, përpjek syt e thot: „E, të kish me ardhë fati, a ka me ardhë kur ai kal âsht i bardhë, e s'âsht i zi, — dhe nxuer gurabín prej arkës dhe ia dha Haxhís. Ai e shiqonte mbi kafshatën, dhe kurrqysh me gjetë përgjegje, pse po i vjen Hatkës përparsja ngushtë, e dikur sillej në tê — tash âsht ngrehë fort e fort prej ijës n'ijë, e përpara fry mirë, dhe âsht bâ vajza si t'ishte me barrë. Përbiu kafshatën, i picrroi syt, u mendue dhe tha me vehte: „Po, s'âsht..." e largoi prej kreje mendimin e tmershëm, se Hatka âsht vetë i dyti, dhe shtoi: „Ndoshta prej kuleçëve. Ka hangër shum".

Nji muej i tanë kaloi e Haxhija nuk shkroi as nji hajmalí. Rrinte në dhomë, këndonte qitabet, ose qetësisht, syhapun, shiqonte në qylym, tue mos mendue gjâ, e kur lodhet bisedon me Hatkën, i tregon se ç'ka ka në botën tjetër:

— „Atje gjindet njifarë pllake guri... Edhe n'at pllakë nji hoxhë. Ai e ka emnin Rizvanhoxha. Dhe pranë tij gjindet njifarë uji... Atij ujë i thonë uji Zemzen. Aty gjindet edhe nji drû... E ka emnin druni Badem. Dhe në tê gjindet nji zog, dhe ai zog këndon, këndon nuk pushon së kënduemi."

Dhe ndërsa i tregon ai gjithnji bluen me mend: „Asht me barrë, s'âsht me barrë! Athue, ku ka muejtë me u bâ vetë e dyta, o perëndi?"

— „Po... kur vdes njeriu, âsht punë e randë. Ti je Hatka,... Ta zamë. Ka me të ardhë nji njerí, kur të vdesish... E ke me vdekë. Dhe ai njeri ka me të thirrë: „O Hateme." E ti do t'i përgjigjesh atij: „Hoja" — „Bija e kujt je, o Hateme?" — „Unë", do thuesh ti... A ishe ti e Sinanit?

— Po.

— E ai do të thot: „O Hateme, bija e Sinanit, kallxojë gjynahet tueja" — „Unë s'kam", do t'i thuesh atij, e ai ka me ta sjellë tefterin, dhe në të gjynahet tueja — ditë për ditë se çka ke punue ose bâ, çka ke gabue. Ta marrim të xhumán, ditën e sodit, këtë e këtë ke bâ: ke ndejtë me nji djalosh, e besa me të... — Haxhija nuk e tha të tanë mendimin, e Hatka luejti vendit dhe vari kryet — mendon: „Asht shënue edhe tavani, nanë e ime e dashtun!"

„Asht me barrë, e s'âsht me barrë, o zot?" pyet-te Haxhija, pra edhe vetë luejti prej vendit, edhe vazhdoi:

— Mandej ai njeri ka me t'i lexue: — „Kaq gjynahe, ke, Hateme. Kaq punë të mira ke... e nëse ke mâ tepër gjynahe, atëherë, mos pyet. Ngrihet nji çekan i madh, ngrihet përpjetë, e ti, Hatkë, e shiqon nga poshtë, e bup! — ty mbi krye, edhe shtatë pash të tokës të qet ky çekan dhe të bân pluhën. E zoti mundet... Atij i qofshim falë! Prap të krijon dhe të qet nën çekan. Ti Hateme e Sinanit. Dhe ku shiqon? Shiqon çekanin. S'ke ku me ia mbajtë, as kho as atje, dhe s'i ke dy sy, po vetëm nji sy, edhe atê në tepe të krés, dhe ai çekan bup, dhe bup, gjithnji kokës sate dhe synit tand, e kur të pastron prej gjynaheve atëherë, hajt në xhenet, hajt atje, Hatkë, te ai hoxha. Ai e ka emnin Rizvanhoxha. Edhe te ai uji... Zemzen — uji".

Hatka ndigjon, nuk luen, nuk përpjek syt, e kur Haxhija e mbaroi tregimin, ajo u lëshue me krye në prehën, krejt e dërmueme, dhe vetëm mendon për fëmin, aty nën shokë, për tavanin e Derdeme-

zin, edhe dëshiron që mbi të gjitha: edhe mbi të, edhe tavanin, edhe Derdemezin, edhe mbi këtë Haxhin, të bjeri ai çekan i madh që i tregoi dhe me i bâ të gjithë pluhën. E kur Haxhija humbet në lutje — asaj i vjen keq: ai shmanget, shpëton prej çekanit, e ajo nuk po din, dhe idhnohet kundër çdo gjâje: fëmís në bark, Derdemezit, mendjes së saj që iu muer at natë vjeshtore në tavan.

— Po, a mund të bâhet diqysh ndryshe? — pyeti ajo kur e mundi friga.

— Ndryshej nuk mundet, — bani Haxhija me mjekrrën e zezë tue mos e pre lutjen.

Kjo gjâ e shtynte me kundërshtue; „Vetë s'shkoj nën çekan... Lehtë âsht kështu me fukarán. Çoje në tavan edhe prishe, sa âsht e gjallë, e kur vdes, lëshoje nën çekan dhe bjeri krés." Dhe kish me u ahmarrë. Po, kundra kujt? Edhe qysh? E mbasi s'po mundet me i bâ gjâ kujt, shkon në shtëpi të zjarmit dhe rraset mirë, e mandej këndon

„Asht rritë lula Turunxhi...
Erdh dashnori, dhe e shkeli.
Mos i dashtun, mos e shkel,
Dora ime e ka mbjellë.

Dhe shiqon dorën. E palon mbi dërrasë, e shiqon dhe thot: „Dora..." Shiqon në tê dejt, ato kanë dalë, janë fry. E mandej lëshon kryet mbi dorë, hesht, mendon: kur ruente dikur lopët... Dielli ka kaplue shkambin, dhe ai shkëlqen — ardhë e bâ si t'ishite prej xhami, preke e ai do të kumbojë. Ulet në shkamb dhe ndjell lopët. Shkambi jehon dhe mali merr: „O, Kuqesh-o, lopë, eja!" E lopa s'âsht, nuk shifet edhe mali duket i shkretë — qëndron kundrull shkambit, mbushë me hije, hesht: ndihet vetëm uji nën tê, se si bjen prej çesmes në lug. Në Hatkën xhamadani me pulla. Ajo i numron pullat e tij, i numron dhe i shiqon, dhe prap thërret: „Kuqe, eja lopë!" Nji pamje e këtillë i vjen në mend, dhe ajo pikllohet, ofshan, dhe lotët rrjedhin faqeve të vrazhda, ia lagin duert. Atëherë ajo s'dinte për çekan. Dhe nuk dinte se dikur përparsja vashnore do t'i ngushtohet — prej fëmís në bark.

„Zoti më vraftë, më vraftë, më vraftë!" Thotë tri herë ajo, dhe ngadalë, me sy gadi të mbyllun, del jashtë me prû dru. Asht gërmuq dhe mbledh bujashka. Dhe u ndal. Në mahallë ndihej poterë. Dikush ia shante dikujt gozhdën, dhe shtonte: „Ta bâfsha e ta rrotullofsha, edhe minin në mur, a don mâ!" Ajo ndigjon, e njeh mirë zanin e Halimaçës dhe atê të Tetarit. „Nuk je ti, hej, mbret në katund, po tetar i thjeshtë! — bërtitte me zâ të shtjerrun Halimaça. „Katundi âsht katund! Katundi i duhet hoxha! Atij nuk i duhen barnat e tu." Këtê thonte Halimaça. E mbas tij ndihej Tetari: „Ligji! E krés! Të gjithëve bashkë!" Hatka mendon: „Nëqoftëse kapen nëpër këtë borë... Dhe valaviten." Dhe shton: „Mos le zot rrahje dhe acar të madh! Dhe at çekan mos e le, zot, mos le asgjâ, posë shëndetit të gjâve. E unë jam, përzo, shëndoshë si topi. Edhe shëndoshë, edhe e re, e me u martue s'po muj." Dhe u çue me i shti drutë, po turma ia behi n'oborr, dhe Halimaça thirri ashpër. Ajo nxorri manallin prej derës. Njerëz të nxemë, fytyra iu ka ndezë flakë, e shtyjnë lopën mbi prak — Tetari shkon mbas tyne, i idhnuem, i skuqun, i dridhen buzët, bërtet: „Ligji ka me veprue... Pra, ligji! Urdhnoni."

Halimaça bërtiti:

— Shkruej Haxhí. Me miellin tem. Kur duem thijas, atëherë po ja grahim thijas.

Ai i tregoi Haxhís se e kujt âsht lopa — tha: „E Ramoshit. Mandej iu kthye Ramoshit me tregue si kishte ndodhë puna e lopës: lopa âsht shtrî, s'po han, e kur e ka përbî barin e Tetarit, për pak që nuk ka ngordhë aty për aty. Prandej e kanë prû me i shkrue hajmali.

Haxhija mbrohej. Nuk don ai me bâ ngatrresa — ata janë të këtuhit, e ai âsht i huej, ka ardhë për të mirë, e jo për ngatrresa. Dhe shiqoi Tetarin. Ai hoq kapelen, u përkul, e tha:

— Ju shkrueni nalt, e unë poshtë, dhe pikë. Korpus delikti.

Halimaça u nxê: e han me sy, dridhet i tanë, dëshiron me folë ndonji fjalë të randë, me e shafitë, por nji fjalë të këtillë s'po mundet me e gjetë, dhe

vetëm hesht, e shiqon mënishëm — ashtu si kish me e kqyrë kojshín e vet kur ia lavron megjen n'arë, pse edhe Haxhija âsht sikur ara: qet mirë, madjè edhe dimnit, rrjedhin edhe paret edhe mëditja.

— Të zumë! — i bërtiti Tetarit, dhe shtoi: — Dy mijshe... Të pathyeme! Kujtou, Tetar, s'ka qenë moti. Ryshfet mos me paditë... Dy! Mbaroi ligji yt. E ato që po shkruen... pëhë, lidhja maçorrit për bishti. Mbarove.

Tetari u hutue. U zverdh në fytyrë. Nuk e pritte nji fjalë të këtillë. Nuk din se si me iu përgjegjë, dhe shiqon Haxhín — i thot me sy: katundi... I marrë, rren. E Haxhija ka marrë zemër, âsht trimnue, luen mjekrrën, çon dy gishta, dhe thot edhe ai:

— Dy, dy...

— Mos i ço ti gishtat, por shkruej, — i thot ashpër Halimaça, nuk e njef ai Tetarin e as pshtjellimet e tij, e mijshet i qofshin falë, ato edhe ja kanë poshtnue ligjin.

Tetari pshtyni në borë. Hesht. Nuk sheh gjâ e askend. Fytyrën ia mbulon flaka, syt i turbullohen, buzët i dridhen. Ndihet i pafuqishëm. Heshtin të gjithë — ndihet vetëm lopa e sëmundë: ajo kullet, merr frymë randë, dhe dhimbshëm palli mbas viçit. Në të i ka ngulë syt Hatka, e në Hatkën Tetari, e mat në sy, mbushet me diçka, rritet — përfundon diçka në vedi, por hesht, mandej lëshoi syt në Haxhín, dhe i thot qetë:

— Pra, faleminderit. Shkrueni, shkrueni, fetar.

Dhe u drodh shpejt dhe shkoi.

Halimaça mbet. Dëshiron me dijtë se çka mendon me bâ Tetari, po s'mundet, dhe as që e ndjeu mirë.

Lopën e lëshuen kambët dhe gjëmoi pikllueshëm. Me të gjëmoi edhe Ramashi dhe ia plasi vajit. Nxori prej strajce mahramën lîni dhe me nji skaj ia fshini lotët. Shiqon Halimaçën dhe i flet:

— Kam me të lavrue, edhe me të kositë, edhe Haxhís do t'i jap pare, aman! — Dhe kërcet gishtat, nduk flokët.

— Po i skruen, apo jo, i bërtiti Halimaça Haxhís. — Hë, epja! Nji hajmalí të madhe.

GJATË tanë javës ra borë — me fluska të mëdha, prâjshëm, u rrit nalt buzë gardheve, — u palue mbi pullazet, mbuloi rrugët. Katundi u mbështuell me heshtje, s'ban zâ, dhe i tanë, dukét, shiqon vetëm at borë: prej dritareve, prej dyerve, para shtëpijave, dhe llogarit — ka ra pesë kambë. Han patate dhe djath të fortë, u qet gjâve dhe mbaron opinga, e lëkura sa të duesh, ka prej çkafit: asnjiherë, prej se mbahet mend, katundi s'ka qenë kaq i mbathun.

E në mbramje ia nisë bisedës, dhe thur për zana, për qypa në dhé, për Grekë: kanë qenë Grekët në këtë dhé, e kanë shkue — kanë ngulë parmendën në borë me mbjellë grunë, dhe kanë pshty aty ku e kanë ngulë, kanë çue duert. Dhe flasin për përleshje: „Ai atê me grusht kështu... Grindjen e Tetarit me Halimaçën gjatë natës e tregojnë ka tri herë, dhe çdo herë ndryshe: shtojnë, paksojnë, e tregimi del krejt i ri, dhe duket si me u ndëgjue për herë të parë.

Pranë asaj bore të trashë dhe të shurdhët edhe granimi gjen bisedën e vet. Ulen pranë furkës, pshtyejnë gishtat, nxjerrin më nji anë penin e kanpit — dhe për gjatë tij pështpërisin ndodhín e Hatkës. „Shtatzane âsht, hej, e vajzë... e hajt, agim, gdhij, nëse ke për kend". Dhe pyesin: a thue me kê e ka? Me Haxhín! Dhe mohojnë: nuk âsht i Haxhís, s'e len qitabi me bâ kështu, me e nxí loparen, e nëqoftë i Haxhís — çka i vlen ramazani, as që âsht për me jetue në katund dhe me mbajtë qitabë. Dhe u duket gjâ për habi. Dhe prej habije heshtin, çohen dhe prap ungjen, se nuk kanë fjalë për me shprehë habín. Disa, këto gjana i shohin edhe n'andërr, dhe në mëngjez në krue luejnë kryet dhe tregojnë: I tij âsht! I Haxhís! Kam pá andërr krejt si ka qenë. Shukat, hej, rueje vehten, këtê para të gjithave."

Njana ka dalë symbyllë prej shtëpije. I ka shtërngue syt sa mâ fort, ka kapë me dhambë nji thupër

veku, ka çue kryet — don në sokak, në ja qëlloftë. Thupra ka me tregue se çka ka me lindë Hatka — mashkull apo femën. Ka me lindë atê çka sheh grueja kur i hap syt dhe lëshon thuprën. Ka dalë në sokak, âsht ndalë, ka prigjue — s'ka ndie gjâ — dhe thot: „Ia kushtoj Hatkës... Kallxo, thupër, çka ka me lindë." E qiti prej gojës, i çeli syt dhe u befasue: „Gjeli! Nuk due gjelin, nuk e njoh, prej së pari." Ka mbyllë syt dhe vazhdon me ecë. Dhe prap, hap syt, Tetari! Mashkull... Mashkull ka me lindë. E mjera."

E në mbramje vijnë te Hatka dhe rrijnë. Në nji dhomë rrijnë burrat, e në tjetrën grát, dhe e pyesin Hatkën rreth e përqark se kush ia ka bâ at padrejtsi. Ajo përbahet se kurrkush, e ato po thonë duhet të jetë dikush, se me dikend âsht palue, sepse „katundi që duket...". Paj qoftë me fat, po kush âsht ai? Dhe sjellin dorën rreth krés, si me mbështjellë çallmën — mendojnë në Haxhín, e pyesin Hatkën mos âsht ai.

— Jo, toht Hatka.

E mandej tërheqin pulpave, si me veshë çizmet — mendojnë në tetarin, pyesin se mos âsht ndoshta ai.

— Jo, — thot Hatka.

Dhe grát kërkojnë; a thue, kush kishte mundë me qenë? Njana u çue dhe bani si me ra prej tavanit.

— Mos âsht ai?

— Jo, — thot Hatka, e në vedi mendon në Derdemezin, dhe shton: — Qysh ai! Asnjani s'âsht.

Dhe qan.

E grát mâ në fund e lëshojnë. dhe flasin vetë:

— Aty qitabet, e ajo kështu... aman, aman!

— Malli im, dyqani im... si këndojnë gjindarmët.

Dhe ndigjojnë nëpër derë atê çka flasin burrat. E ata flasin për çarshín: çdo gjâ shtrejt, e të katundit s'e don kurrkush — s'të pyesin as pse ke

Prej çarshís kalojnë n'Haxhín.

— Hë, preki pak ato qitabe. Na trego diçka, por jo gjana të tmershme.

Edhe të gjithë pajtohen mos me tregue gjana të tmershme, po gazmore, e ai u tregon:

— Kanë luftue Turqit me Grekë... Kanë luftue në det.

E burrat ia presin fjalën: a do të fitojë Turku, apo Greku, le ta thot menjiherë.

— Hajt, trego Haxhi.

— Kanë luftue ashtu... Greku gjuen me top, e Turku vritet.

— Mû Turku vritet!

— Prit pak, de. Vritet... Po duel nji delí. Me qyrk jeshil, çallmë jeshile, as pushkë as thikë ndër duer. Dhe i thot ushtrís: shkoni ju, thot, shtëpive tueja, grave tueja, e unë vetë do luftoj me Grekë. Edhe me të vërtetë luftoi vetëm.

— Vetëm!

— Luftoi... Vetëm! Greku e qëllon me top, e ai gjylen në dorë dhe në det: llum. Dhe gjithnji ashtu: llum, llum, si me luejtë.

— Aman, aman! — çuditen njerzit.

— Taman kështu âsht. Kur që, mbreti kërkoi ushtarin me i dalë përpara. Dhe ky u paraqit, i vogël, gungac, i zi. Jam prej Bullgarije, i thot mbretit, jam hoxhë katundi, mësoj fëmijt dhe shkruej hajmalija, kam nanë, s'jam i martuem.

— Për besë tash e marton mbreti.

— Jo. Për atê edhe po ju kallxoj këtë hiqaje. Mbreti nuk i besoi. Kallxomë, thot, ndonji mrekulli. të besoj se je filan fistiku, ai që i pret gjylet me dorë dhe i hudh në det. Dhe ky ia tregoi mrekullín, i tha: shiqomë, mbret, kqyrëmni të gjithë, dhe ata të gjithë e shiqojnë dhe qeshin, edhe vetë mbreti qesh, nuk i beson hoxhës, e ai — tak! — u zhduk, s'âsht mâ, mbet vendi shprazët aty ku qëndronte, i mbeti vetëm nji pullë, dhe të gjithë shiqojnë at pullë, edhe vetë mbreti e shiqon dhe e puth, dhe qan për hoxhën, thot: në tê âsht urtija e zotit, dhe vullneti i zotit, ma gjeni, kush ma gjen ka me m'u bâ dhandërr, dhe do të bâhet prîs i tanë ushtrís, hajt kërkonie. Dhe njerzit e kërkuen gjithkund, por kot. Ky hoxhë prej Byllgarije s'u gjet mâ kurr.

— Unë, besa, iu kisha paraqitë mbretit, edhe isha dhandërr i mbretit. Sa i marrë ky i Bullgaris, — briti njani nëpër fytin e ashpër, dhe çoi kapelen, të irnosun nëpër të cilën kish shpërthye perçja krelakrela, dhe njeriu duket si sqap.

— Mâ parë shko e rrueju, e mandej banu dhandërr, i thot tjetri, — edhe at kësulë ndrroje —dhe vazhdoi: — Eh, bre burra, sa lirë ishin kësulat dje në çarshi. Po thom përnjimend.

Dhe filloi biseda rreth kësulave: i ka prû tregtari kësulat prej Shkupi, e kush blen tre, të katërtën ia ep falas.

— Pusho! — e preu bisedën Halimaça, dhe ia filloi urtisht për hoxhallarët: se si mbi tokë ka shum hoxhallarë, e në mes tyne ka edhe asish si ai i Bullgaris, po hajt e merre vesh kush âsht i tillë. Dhe shiqon Haxhín. E shiqon si me dashtë me i thanë: mos raftë nevoja, se, kush e din... ndoshta edhe ky kishte me i kapë gjylat.

— Taman i tillë âsht, si Bullgari: nuk âsht i martuem, mëson fëmijt, dhe që, i zi âsht, i vogël, e që s'âsht gungaç — edhe mâ mirë që s'âsht.

Dikush përshpërit pa dá për kësulat:

— Blije kësulën. Nuk do të harxhohesh shum. Tre dinarë bâjnë.

Halimaça shiqoi njerzit, mandej Haxhín, dhe prap njerzit, dhe tha me gjithë mend:

— Veç nëqoftë mâ i mirë Haxhija ynë, se mâ i keq, beli nuk âsht... Po thom se ai hoxha bullgar.

Haxhija hesht. Shiqon në prehën. Përmendi zotin, si me dashtë me thanë: ka kësish, ka. Dhe i çoi syt, i përfshiu që të gjithë burrat, dhe tha me të butë, me zâ të piklluem.

— Ruejna zot prej luftës, se kishte me u pá.

— Edhe kishte me u pá — pohoi menjiherë Halimaça, dhe u thot njerëzve: nuk dijnë ata se çka kanë, e me e dijtë — kambët kishin me ia puthë këtij Haxhis. Ai veç rritet. I vjen mirë për këtë bisedë. E njerzit e shiqojnë me nji sy të çuditshëm — sikur të shtundave kur blejnë kuaj, e kalit duen me i hy nën lëkurë, me pá a âsht bash ashtu si po tregon shitsi. Edhe secili përfundon vetë.

— Bâhet, bâhet... Ka edhe prifta që ia qëllojnë se ku janë paret: nën filan e filan gur janë gropue.

Në Haxhín dyshojnë. U duket i rëndomtë, e njerzit e rëndomtë nuk bâjnë mrekullina, po të rrallët, ata të prrallave dhe vendevet tjera, e jo të ktuhit. Po prap shlirohen pak prej dyshimit: kush i din msheftsit e kësaj bote.

Grát e çelin pak derën sa me ndie edhe ato bisedën, megjithse janë gra.

Ato të rejat janë rrasë te pragu, kanë qitë kryet e po shiqojnë Haxhín, mendojnë: „I mirë... Të mirë e ke pasë, o Hatemushë!" Dhe i shtërngojnë gjoksin tinzisht. E mandej bâjnë be me zâ: „Me tê, Hatkë, e ke bâ at punë, po, po!" dhe u vjen inat në tê, sikur me i pasë damtue diçka, e tash duhet me ua shpërblye.

Këto ditë u përhap fjala nëpër katund: Hatka shtatzane! Burrat krrusin qafat, shiqojnë gjatë n'opinga, e pështyjnë. Atyne që u kishin cofë lopët dhe të hollat për hajmalí u kishin shkue kot, kjo u erdh si e porositun: „Haxhija mue hajmalín çyryk, e perëndija atij dënimin e vërtetë. Tash ka Hatkën dhe le t'i shkruej asaj!" Ndalen pranë shtëpís së Haxhís, mbështeten në gardh dhe qeshin me zâ: „Do t'i duhet me i bâ opingza".

Halimaçën kjo gjâ e shafiti. Iu duk se âsht shkëput orteku atje nalt në bjeshkë, e ai i tmershëm, i madh, dhe diqysh i kuq, rrokulliset kah katundi për me e mbulue. Asht zverdhë dhe hutue. „Me barrë! Qysh me barrë!" pështpërritte me gruen e vet që ia kishte tregue e para. „E ku âsht shpata, shpata jeshile me pre! Ora ka ardhë... Edhe Haxhín me e pre, edhe atê", dhe për nji çast çdo gjâ iu bâ e rrëjshme: edhe ky Haxhija, edhe qitabet e tij, edhe hajmalít për lopë, edhe ai hoxha prej Bullagrije, e vetëm nji gjâ âsht e vërtetë: orteku që âsht lëshue prej bjeshkës me e mbulue katundin. Hyni në shtëpi dhe u shtri në shpinë. Sillte nëpër ajër grushtin e shtërnguem, sikur t'i mshonte ndokuj krés — bup, e bup, dhe mâ në fund e shtrinë përdhé. E mandej filloi me bërtitë:

— Grue ep, ep... — e grueja nuk po e din se çka kërkon, e i bjen me pí rasoj. Ai e piu, dhe qypin e çprazët e përplasi për dere dhe e theu. Ndejti gjatë i shtrimë. E mâ në fund u ul në gjuj me mendue, dhe përfundoi: po aty s'ka se çka të mendohet — Haxhís i kanë ra patkojt dhe s'mundet mâ tej. Ka sharrue. E gjoja hoxhë e haxhí. Edhe i këtilli luen me gjuj. Me të kujt? Me t'asaj, të mjerës. Madjè midis katundit, dhe midis qitabeve.

Mbas dreke shkoi për me e pyetë: mbas çfarë qitabi e ka bâ me Hatkën. Ish bâ spec. Nën kambë i kërcitte bora, e ai mendonte — prej idhnimit bân kështu.

Nuk i ra rrugës kryesore, po rrêhes për nën kashtë, dhe iu afrue shtëpís nga ana e poshtme, që mos ta diktonte kush prej katundit. Qëndroi pranë dritares dhe përgjoi. Në dhomë nuk ndigjohej gjâ e gjallë. „Ndoshta âsht tue u falë" mendoi Halimaça." I lutet zotit, dhe ngreh lëkura..."

Në dhomë kërciti diçka fort, e mbas kësaj u ndie zani i Tetarit:

— Pra, zojë...

Halimaçën e kaploi zjarmi. Ku bini Tetari aty! Çoi kësulën dhe fërkoi ballin. U çue në gishta me ndie sa mâ mirë, e n'at ças, përcjellun me të fërkuemit e ashpër të kambëve nëpër pod, ra llampa prej gozhde dhe u thërmue.

— Pardon, zojë... — ndihej Tetari. Hatka lëshoi njifarë zani të mbyllun, uluroi prej dhimbjes dhe prâjti. Mandej ia nisi shpejt e shkurt: „Kurrkush, kurrkush, kurrkush!..." Dhe prâjti, mbasi kish ra në pod.

„Ai po e mundoka", tha Halimaça, dhe u drejtue shpejt kah dera e dhomës. Hapi gojën prej habie pranë derës rrinte Haxhija, ndigjonte se çka ban Tetari, tue u dridhë sa që shallvaret i tundeshin sikur të sitte miell. Halimaça u ndal. Nuk i ipet me bâ zâ. U kthye prap dhe qëndroi nën strehë. Nuk dinte se prej kah me përgjue. U rrotullue dy herë rreth shtëpís, derisa iu kujtue tavani. S'andejmi kishte me i ndigjue të gjitha. Hyni në shtëpi kah dera tjetër dhe hypi shpejt në tavan. U shtrî mbi trenët, po n'at

vend të pluhnuem, në të cilin shtrihej Hatka kur kqyrte Haxhín e deshun. Poshtë e shihte krejt dhomën. Po edhe s'poshtmi vetëm t'i hudhte kush syt nalt, kishte mujtë me e pá Halimaçën, se si mystaku i tij, i hollë dhe i zi, i mvarej prej birës si bishti i macës.

Tetari qëndronte midis dhomës, e para tij në pod, gjujzohej Hatka, me krye të krrusun, tue qa. Ai e pyette se i kujt âsht fëmija, e ajo përgjigjej se i kurrkujt, se kish ardhë vetëvetiu — s'ka faj kurrkush, e ai e ka lehtë me të vorfnit, po le të provojë me ndonji mâ të fortë se vetë. Përgjegja e këtillë i pëlqeu Halimaçës, dhe bâni me vehte: „Vetë, vetë ka ardhë, qëndro n'atê se ka ardhë vetiu." Tetari idhnohej, thot se fëmija nuk vjen vetiu, „por egziston natyra", dhe „ndërzimi".

— Pranoni se âsht i Tetarit, — i thot Tetari, ia dredh dorën, e mbas saj shkon edhe Hatka tue piskatë- tue u çue kambë dhe tue u rrëxue prap, e thot me nji zâ të hollë e të dhimbshëm:

— Po, po, i tij âsht, i Haxhís, oji nanë.

Dhe âsht skuqë e irnosë krejt në fytyrë, dhe gadi pa frymë.

Haxhin mbatanë pragut gadi e lëshuen kambët, gjëmoi në vedi, kapi kryet, i riguen lotët. Qante prej idhnimit dhe pafuqís — ashtu si qajnë të dobtit.

E kur e shliron Tetari Hatkën, ajo prap thot.

— Nuk âsht i Haxhís. Vramë e premë, po s'âsht e s'âsht.

Haxhija erdh në vedi. Zemra i kceu gëzueshëm. Këndoi duan në bravë, dhe pëshpërit me vetëvehte, falënderon Hatkën: „Vendi yt âsht midis xhenetit... te Rizvanhoxha, dhe te ai zogu, dhe ai uji."

Nalt, Halimaça e mbajti frymën. „Po i kujt âsht?" E kur e lëshoi frymën, u çue pluhni dhe ia mbuloi syt. I fërkonte dhe pëshpëritte: „Rren! I tij âsht! Me tê i ke përzie kambët, jo me mue, por mos prano, lene Haxhín, he bija e thiut, ngjitja tjetër kujt. E sa turp... Gjyq i vërtetë... Gjykim. Kujt ia len sot, ia len edhe në gjyq, dhe i mbet kopili përgjithmonë në derë. Mbaju, he bija e thiut, mos dredho." U frynte trenëve dhe habitej: „shih, mje-

rim... tash me u ngatrrue me kopilin. Ky âsht zamani i ri! Në Rashle kurr, prej se mbahet mend, vajza nuk ka bâ fëmi. E tash ka me lé nën pullaz të tij. Diçka e shtërngon në fyt, bashkë me blozë dhe pluhën, dhe ia merr frymën.

Tetari iu afrue dritares dhe muer qitabin. E hapi, shiqoi pak, dhe e lëshoi shpejt mbi arkën e gjelbërt. „Marri" tha ai qetë dhe u ul mbi karrikë, mbi të cilën Haxhija shkruente hajmalit. Shiqonte Hatkën. Ajo dridhej. Me dorën e djathtë kish shtërngue të majtën, shtrembënonte fytyrën.

— Na falni për shtrëngesmënin, — i thotë ai me njerzi, dhe shton: endè ka me e shtërngue derisa t'ia tregojë se i kujt âsht fëmija. Dhe idhnohet në tê, gjoja miqsisht, pse nuk e ka pohue se âsht i Haxhís, e Haxhija kishte me u martue me tê, pse ligji kishte me e detyrue.

— Pra, zojë, ju jeni fanatike. Me thanë, marroqe jeni ju. Kishit me mbajtë, pra, këpuca, fustane, me thanë të grave, nuk do të bajshit ato katundare. Po. Dhe nuk kishte, pra, me u përhapë turpi, si me thanë, marra. S'jeni e mençme, ju zojë.

Hatka e shiqonte mû në sy. Dhe se mâ gjatë që i flitte Tetari, ajo gjithnji mâ tepër lëshonte pêj: shih, e ku kanë mend fukaraja... Ajo s'ka folë kurr me të mençmit. Ndëgjo mâ të vjetrin, ulu te dera, aq... E për kaq as që duhen mend. Mendon: nuk kishte me u folë për turpin, por për diçka tjetër, grueja e Haxhís ka bâ fëmi. E kjo kishte me qenë shum mirë. Dhe, ajo ofshani, dhe bâni me vehte: „E re dhe e shëndoshë jam. Edhe për mâ të kqija krushqit dërmojnë kuajt, e për mue kurrkush." Dhe ia filloi prâjshëm, në besë, tue i prekë gishtat e dorës së majtë, që ia kishte shtrydhë Tetari.

— As që më ke pyet si duhet, e as që të kam tregue drejtë. Marroqe e madhe jam unë, si po thue.

— Pra, „ju" e jo „ti", — e ndreqi Tetari.

— Këto qitabe... — vazhdon Hatka, — e ai Haxhija... Këndo e këndo, dhe i mërziten. Hajt, thot, të luejmë pak. Më ka hutue ky këndim i madh. Kështu më thot. Mû ai Haxhija.

Hatka u drejtue dhe ofshani me zâ.

— E çka t'i thojsha unë e mjera? As mâ të mirat se unë nuk i kundërshtojnë. E më nguc për kambe. Më nguc, më nguc, e unë at lojë s'e marr vesh. Jo, valla. Po ruhem, e mjera, për burrin tim. E'kështu ... Ç'ka me të thanë. E din edhe vetë, mbasi, shyqyr zotit, s'je fëmi.

— Korpus delikti! — klithi Tetari.

— Ti fole diçka tanden, — e shiqon Hatka.

— „T'juejën", pra, — u përgjegj Tetari.

Haxhija ia nisi lutjes së tmershme: që të bâhet mrrekulli, që rêja të kërcasë, që toka të dridhet, që ujnat të vërshojnë, por tash nuk i binte ndërmend, dhe kështu mundohet, gjëmon në vehte — syt e gojën i ka hapë, i duket se do të vdesë n'at çast.

„Shih, se ku ia ngjiti Haxhís!" pështpëritë i tronditun Halimaça. „Puna u krye! E ka ngucë, dhe tash — korpus ..." E gjet kësulën dhe e rrasi mbi krye.

Tetari shkruen diçka në fletore.

Hatka i ofroi gurabi.

— Ju falemnderit pra, zojë. Tash jemi në shërbim. Nuk guxojmë.

Ajo qëndronte midis dhomës, ndëgjonte pendën dhe shiqonte Tetarin. Fytyra e tij ishte e ashpër. Nuk dinte se çka shënonte ai, dhe i shkoi në mend: Fustanin ..." Dhe u tremb. I ra gurabija prej dorës dhe u thye.

— Pardon, — tha Tetari. E shiqonte Hatkën. Syt e larëm u banë të tmershëm, përshkuen nëpër tê dhe flitshin: „Haxhija dhe kjo vajzë ... Po, këtu janë shënue të dy. Keni me pá ju se kush âsht Tetari!"

— Ku e keni fetarin? — pyeti ai.

— Po mëson fëmijt, — përgjegji Hatka. Ajo u kthye dhe shiqoi sahatin. Ishte koha kur kthente Haxhija. Desht me dalë n'oborr dhe me pritë si përherë: mos âsht rrëxue, mos âsht vra, mos i ka lehë ndonji qen, dhe me shique me fytyrë të qeshun, si kqyrë grueja të zotin e shtëpís, por sot këtê s'mundej me e bâ. Mrroli vetullat dhe kafshoi buzët. Prej

buzës nëpër dhambë, u përhap gjaku. Dhe s'dallonte mâ kurrgjâ posë synit të larëm të Tetarit, se si shiqon nëpër të, e kërkon Haxhín për me e zhdukë. Pra ajo e kqyri edhe mâ rrebtë, madjè jo me të vetin, po me nji sy të fuqishëm të huej, ashtu iu duk. Lëvizi prej vendit dhe iu afrue.

— Tash të djathtën... — i thot Hatka dhe ia zgjati dorën.

— Pra? — pyeti Tetari. Nuk e dinte se çka donte ajo. Shiqonte i hutuem. Lythi në hundë i u nxî, hunda e ashpër, e zgjatun, mjekrra pa fije gjaku.

— Ta shtërngojsh... — i thot Hatka.

— „Ta shtërngoni" — e ndreqi Tetari.

— Fëmija nuk âsht i Haxhís, — tha Hatka.

Haxhija ndjeu këto fjalë, çoi kryet, hapi syt, dhe tue u mbajtë me duer për prag tha me zâ: që rêja të mos kërcasë, që mrekullija të mos ndodhi, që toka të mos trandet, po të mbetet ashtu siç âsht gëzimi dhe dashunija e robve mbi tokë, amin. Dhe lëmoi me dorë mjekrrën e zezë. Mbi shuplakë i mbet nji qime, dhe ai e puthi.

— Ta dredhim, pra, — tha Tetari. Shiqimi i tij tash kishte ndryshue: në tê kishte diçka të qetë — të zbutun me ujë. E kap për dore dhe i thot: „Tungjatjeta! Të falemnderit!" Heshti për nji kohë të gjatë tue shique në pod. E mandej çohet në kambë, mbyll derën dhe i afrohet Hatkës.

— Deshuni, pra.

Ajo endi syt nëpër dhomë, si me kërkue ndihmë prej dikujt.

— Xhvishuni cullak. Krejt cullak. Simbas ligjit, pra. S'âsht gjâ ajo. Cullake. Shpejt, ju lutem.

Në dritare zukatte miza. Rrezja e qartë e diellit, binte mbi qylymin e larëm.

Hatka u ul në pod dhe i mbuloi gjujt, i ban me dije: nuk xhvishem. E Tetari i grahte pa dá: ose me thanë se i kujt âsht fëmija, ose me u xhveshë, le të zgjedhë prej këtyne dyjave, të tretë nuk ka. Dhe idhnohej me të vërtetë tue bërtitë: „Popull'i egër. Fanatik."

Hatka picrronte syt, ndigjonte se mos po vjen Haxhija, ose ndokush tjetër, e me e lëshue zanin —

por s'ndigjohej gjâ, posë të ramunit t'akullit prej strehe në borë.

Nalt Halimaça përbiu pshtymën, plot blozë, dhe ia bani: „Thiu, se çka po ban! Spijun, e mundet. I kanë dhanë pushtet e fuqí, dhe e shtyjnë: hë, hë, çpoje katundin me brî." Dhe gjëmoi prej diçkafes. Po prap u ndreq edhe mâ mirë, thot: nëqoftëse xhvishet, nuk mundet me pa krejt, i ka ardhë tepër në të majtë, ia sheh vetëm krahun e djathtë. Dhe kishte dashtë të xhvishet, ta shohë cullak, dhe me këtê me u krye puna. E sikur pështëritte mâ parë: „Ka ardhë vetë, thuej se fëmija ka ardhë vetë," ai tash pështërit që të xhvishej: „hë' hë' nuk je zojë e randë, xhvishu, hë", Dhe fërkon syt. „Të kishte me qëndrue midis dhomës!"

Dhe i erdh randë për Tetarin, që nuk sillte mâ i ashpër me Hatkën, pra tallet me tê: „Urdhnoni, zojë, s'ka aty: zojë, po xhvishe. Hë, tash".

— Pra! — bâni Tetari dhe i shtërngoi dhambët. Hatka ndëgjoi se si i kërculluen. Çoi duert dhe hoq jelekun, mbet vetëm në këmishë, dhe tha:

— Kaq... Mâ tepër nuk xhvishem edhe me më vra.

— Cullak! — ngërmohej Tetari, — ose thuej se i kujt âsht fëmija.

„Cullak, cullak... hë", pështëritte me vedi Halimaça, dhe me idhnim tundte mustakun nëpër birucë: „Të vorfnit! Preki — qajnë, urdhnoji — nuk ndigjojnë. Thijt!"

Nuk ndien se çka tha Hatka. Pá vetëm se si u ul Terazi, dhe se si i tha me veshë jelekun, edhe vetë i ndihmoi në këtê, dhe i thot qetsisht: zojë.

Hatka tregoi: ka qenë kështu e kështu. Ishte vjeshtë... Ajo që kaloi. nji natë... Me shi. Dhe ashtu disi iu kanë marrë mendt, n'at natë me shi, pa pritë, atje nalt në tavan, dhe me tê u bâ çka u bâ.

Halimaça ndigjon se po përmend tavanin. Dhe nuk i vjen mirë që po e përmend tavanin, tash kur ai gjindet në tê, mos po ngatrron ndonji dreq.

Hatka mbrohej:

— Unë i thash — deri te lidhsja. E — cuq!

Tetari shënonte: „Cuq!"

— E mandej — m'u muerën mendt. Mendja eme âsht si e zogut, more. „As ty kurrgjâ, as mue kurrgjâ", më thot ai mue. E unë i thom atij: „Mue m'u banë të gjitha! A po e sheh, ti i mjeri Derdemez?"

Tetari shkroi: „Katundi Rashle... Komunja, Korita. Vjeshtë. Natë. Tavani. Ka ra shi. Derdemezi i biri i Halimaçës."

„Derdemezi!" Halimaçës i erdh me gjëmue me zâ, por hesht, shkërmoq blozën me dorë — zemra iu ka bâ akull, në ballë djersa, e ftoftë, në tâ u zhyt pluhni i blozës.

Popull i marrë, pra. Në tavan!... — tha Tetari dhe shiqoi tavanin, të mrekullohet edhe mâ tepër. Së nalti, nëpër birën e madhe midis trenëve, zvarej mustaku i Halimaçës. Tetari u hutue. S'mundej me bâ vër me gojë Hatka pá se po shiqon diçka prandej edhe vetë i çoi syt përpjetë.

— Kush âsht atje? — pyeti Tetari.

Mustaku iku. Në tavan mbet bira e shprazët.

Tetari shënoi edhe diçka në fletore, përshëndeti Hatkën dhe u nis kah dera. Në prag u ndesh me Haxhín, i cili u shti se posa po vinte. Tetari u ndal, ia shiqoi mustakun, dhe i tha:

— Mustaku juej paska qenë në tavan. Pra, korpus delikti, fetar.

Dhe vazhdoi. Haxhija s'e muer vesh — e përcuell me sy, dhe thot mbas tij: „Nuk âsht i imi po i Derdemezit. Ke ndie, Tetar, i kujt âsht fëmija."

U ul mbi jastek, i rraskapitun, krrusi kryet mbi gjujt, heshti. Hatka iu afrue, dhe si për herë, e pyeti si kishte kalue: mos kanë lehë qejt në tê. Ai nuk e kqyrte. Ishte i zverdhun, i humbun, i dërmuem. Të mundte diqysh me ikë diku, me humbë, mos me e pá Rashla kurr mâ. I bâni me dorë me e lanë, dhe në fund i tha, nëpër gjuj, me të vrazhdë, tue u kërcnue:

— Ka nji çekan... çekani i madh, e kur të ngrihet, e kur të bjen, n'at kryet tand, për shkak të tavanit — bap, e bap, që kështu...

Ai sjell duert si me thye me të vërtetë diçka.

Hatka qante. Dhe i thot me idhnim:

— E ti pse u lave!

MËNGJEZI ishte i kthiellтë, i thatë, bora e ngrime mbas cegmës, dukej si t'ishte bâ prej xhamit. Edhe e tanë dita si t'ishte bâ prej xhamit, — me bâ me sjellë shkopin rreth vehtes, do të thyjshe çdo gjâ. Janë do ditë dimnore t'atilla në të cilat çdo gjâ âsht diqysh e thyeshme, dhe ruhesh që të mos thyejsh gjâ, as me dorë as me zâ.

E kur kah mesdita pëshpërisin strehet, dhe kashta zverdhon me shkëlqimin e duketëve, atëherë dita s'âsht mâ prej xhamit, âsht e butë dhe e lagshtë, dhe duket si me pasë qenë bâ prej diellit, prej borës dhe kashtës së verdhë. Atëherë katundi shkrihet, del në diell, qét nxjerrin qafat leshatake, gjeli u prinë pulave jashtë. Trungjet e lagta të mështekave zbardhohen. Ujë ka kudo. E prrojet gufojnë rrëmbyeshëm. Mbi arat nis me u çue bora, dhe në zhgunin e shtruem e të bardhë nisin me nxî arnat e mëdha e të pashije — nëpër to toka merr frymë dendun, e pipat e verdha të të lashtave nxjerrin kryet. Nji ditë e këtillë bjen në katund haré. Ajo u kujton njerëzve pranverën. Fëmija qysh tash ia fillojnë kangës:

Hatka ndëgjonte nëpër dritare, e ato pikojshin ngutshëm dhe asaj i dukej se strehët flasin — për diçka të gëzueshme. Edhe zogjt bijnë mbi gardhet, dhe: cicro, cicro, gjithë ditën e gjatë. Ajo mendonte tue ndigjue zogjt, se tash flasin për të nëpër katund... „E mjera unë, e mjera unë!" Të gjithë flasin: do bâjë fëmí, e këndej vajzë! E fëmija âsht aty. Hatka e preku nën shokë, trupin ia përshkoi diçka e ambël. Çoi kryet dhe lidhi shamín. „Kam me lindë... Kam me lindë fëmi." Dëshironte me thanë diçka t'urtë, që edhe i ka hijë nji grueje me barrë, kur rrin kështu pranë dritares me diell, po s'din se çka. Dhe mundohet. Thot: „Qoftë me ymër, edhe pse âsht kopil!" Dhe i paloi shpejt duert për nën shokë — përgjon, në sy i buron loti, mendon: „Asht i imi...

Dita ime, torishta ime, trimi im kaluer. Shkoi te nana... Të mos rrëxohet". Dhe bâni me zâ, e dalldisun: „Rroku me djelmosha, delija i nanës, mos u ep".

Ndonjiherë ulet pranë Haxhis, dhe hesht, qep dhe shtihet se po mendon diçka t'urtë.

Edhe kur ecë nëpër katund, ajo mendon me urtí: „Unë jam ajo... Ju flitni për muer..." Dhe mû për shkak që po bisedojnë për tê, ajo e hap shamín mbi shpinë, shpeshton hapin e kryet e mban drejt.

— Diell... — i tha Haxhija, dhe fërkon duert, si të lahej në tê.

Hatka u çue, hapi dritaren. Në dhomë hyni pështritja e lagët e strehave. Sikur të tingllonte tepsija në mur.

— Hatkë, a po ndien?

Ajo e këputi penin me dhambë dhe çoi kryet.

— Kurgjâ, kurrgjâ... — shtoi Haxhija. — Mendoj për borën dhe për fëmín tand. E Tetari âsht thí, edhe Derdemezi âsht thí... Po edhe ti je thineshë.

— Unë jam me marrë, — ia bâni Hatka.

— Hë, ti përgatitna sillën, e jij si të duesh.

Ai endej nëpër dhomë, me duer të lidhuna në shpinë. Ishte i gëzuem, sepse dihej se i kujt âsht fëmija — i Derdemezit. — Ai âsht i pastër. Preku shpinën, belin, heshti për nji kohë dhe tha: „Jam ftofë... Po, më dhem këtu, e këtu." U ul pranë furrës dhe nisi me paritë kambët, dhe u thot: „Kambët e mija të shkreta..." e i shiqon, e ato ishin t'imta, me gishta të rrasun, të kuq, dhe për diçka i erdh keq për to, i përkdhel, flet: „kambzat e mija, kambzat..." dhe shtoi at populloren:

„E ku i ke kambzat?"
„I kanë gjuejtë në pleh".
„E ku âsht ai plehu?"
„Pulza e ka çukatë."
„E ku âsht ajo pulëz?"
„Ka bâ vezën..."

Aty u ndal. Dhe përsëriti tri herë me vedi: „Vezën, vezën..." Dhe e tregoi prrallën deri në fund,

fjalë për fjalë, tue mendue seriozisht për të. „At vezë e ka hangër voglusha, e at voglushë e kanë marrë krushqit — e kanë çue në det, ku janë shtëpijat prej shkoze, ku grát janë shterpe." Dhe zemrohej: „Qysh grát shterpe . . .! Pse rren bota? Bota rren tepër! Edhe Halimaça rren. Edhe Tetari rren". Shiqonte në tavan dhe flitte: „Ku ka gra shterpa . . ." E mandej nisi me prekë mintanin, me nukë nën gushë pullën që në fund e këputi, dhe bërtiti: „Qe zarari! Nduk, nduk, dhe qe . . ." E shtërngoi pullën në grusht tue e ruejtë — me sy të mbyllun, mbi të cilët randonte kotja. Ai u zhyt ngadalë në gjum. Flejti gjatë dhe thellë — âshtu si flejnë të plogshtit dhe të papunët. Hatka shkon me e zgjue, e mâ në fund âsht ndalë me e kqyrë. Iu kujtue tregimi i tij, dhe mendoi: „Me i qit tash dhé të vorreve . . . Si kishte me qenë! E Haxhija të mos zgjohej mâ. Me qitë dhe me thanë: „Flej ti i gjalli siç flen i vdekuni — tri herë ashtu, dhe mbaroi: fleji nanës përgjithmonë."

Haxhija i ka tregue njiherë — se si, njifarë njeriu i mirë, tue ikë natën nëpër katundet bullgare, u ka hjedhë dhé katundarëve të fjetun, dhe ata kanë fjetë derisa âsht largue prej katundeve të tyne vjedhacakë, edhe kishin me fjetë sa t'ishin gjallë, mos t'ua kishte caktue ditën se kur me u zgjue. Dhe ajo mendoi: sikur të mundej me bâ diçka të këtillë, dhe me vû në gjum kê të dojë — ç'kishin me u ngí gjum shum prej grave, ato që e ngucin për fëmín që don me bâ — vetëm dy herë në vjet kishte me i zgjue: midis dimnit dhe midis verës, sa me dijtë se çfarë stine âsht.

Prej këtyne mendimeve e trandi Haxhija. Ai kceu prej gjumit si i përclluem, zgurdulloi syt, hapi duert, dhe i tillë — i tmershëm, bërtiti me zâ të shashtrisun: „Aman!" Hatka edhe vetë klithi aman, dhe i çoi duert me u mbrojtë.

Haxhija kishte pá n'andërr gjana të tmershme. Mâ vonë i ka tregue me qinda herë. Mbasi u qetsue dhe erdh në vedi, i tha Hatkës të ulet në qylym dhe e pyeti:

— A ka kësajde ndonji kodër, kodër të pjerrtë, e mbi të rrema?

— Po, ka nji kodër të këtillë, — i tha Hatka.

— E rrugë mbi kodër?

— Ka edhe rrugë, — thot ajo.

— E nëpër at kodër tash e kam mbajtë dreqin përpjetë. Mû këtë ças.

Dhe prap gjimoi aman!

Hatka endte syt e bardhë, habitej, kërcitte gishtat. Ku me shkue dreqi në të! Në Haxhín.

— Ani, i mjeri ti?

— Ani i mjeri unë, kështu. Maca! Maca jeshile prej pyllit jeshil e hop — para meje. Dhe mjaullon si çdo macë tjetër, e ku po shkon... drejt te unë në grykë. E unë baj e boj baj, mbi at kodër përpjetë, kur ç'me pá, ajo gjithnji tue u randue... Hapin s'po muej me qitë.

— E pse s'e gjuejte poshtë?

— Me e gjuejtë! Nuk po len maca. Më ka shtërngue me shputa, po më mbytë. Dekikët e tua, thot, janë të numrueme.

Hatka përpiqet me i dhanë zemër, i thot se njeriut gjithçka i shtiret n'andërr, por n'at kodër s'duhet me u ngjitë, çoftë edhe n'andërr.

— Kjo âsht për shkakun tand — për shkak të barkut tand, — i thot Haxhija. Hatka e vari kryet poshtë, e shtrëngoi shokën dhe shkoi në shtëpi të zjarmit, tue mendue në vedi: „O zot, i bajsh, prap macat".

Ai u ul dhe pushoi, e mandej u çue tue kqyrë nëpër dritare, dhe thot: ditë e bukur, ditë e zotit, e xhuma. Dhe prej diçkafes kceu përpjetë dhe i ra vedit mbrapa me kambë, tha: hop! mundem ndè. Dhe përsëriti edhe herën e dytë edhe herën e tretë për me u sigurue. Kështu ai e matte fuqín kur ishte në medrese. Dhe kështu edhe sot iu ka tekë diqysh.

„Maz bet nën çallmë, bah, bah!" mendonte Halimaça dhe e përgjonte nëpër dritare, mandej çoi shtagën, dhe me rend, nji nga nji, i theu hejet prej strehe, që tinglluen nën sulmin si t'ishin të derdhun prej bronzi.

Haxhija u tremb. U ul dhe e hapi shpejt qitabin. Shtëpi e huej e jo rob. Në të As me luejtë nuk mundesh, pa të pa kush, — mendonte tue shique në qitabe.

Me Halimançen hyni fryma e ashpër, e ftoftë e dimnit, dhe nji barrë borë n'opinga. Kërkonte vend se ku me u ulë, e mos me përlye qylymin e Haxhís, u ul galiç mbi thundrat mû te dera, dhe u mbështet në shtagën e lejthís. Dukej për çudë — si t'ish në pritë: rrin galiç, pret lepurin. Edhe shiqonte si në pritë — ashpër, tash Haxhín, tash qitabin para tij, dhe thot: S'ke kah t'ia mbajsh mâ, i imi je". Haxhija ka mbetë në germën e shtrembët, atê që i përngjet korbit, pra edhe ai i thot atij me vedi: „Dihet se i kujt âsht fëmija ... I tand biri, Derdemezit". E msheli qitabin dhe iu kthye. Të thata, si të shkëputuna diku prej skajit të raftit i ndrruen do përshëndetje: „Shyqyr ... unë mirë, e ti?" Haxhija filloi me u mrekullue me ditën e soçme, që me këtê ta presi heshtjen e randë, tha: bukurí e zotit, dhe shiqon nëpër dritare at bukuri, e nuk sheh gjâ posë majes së hunit të përhimtë dhe mbi tê çarapin e larëm, të rrasun aty qysh në verën e kalueme.

Halimaça hesht. Para tij, prej të mbathunave, bâhet hurdha në podin e verdhë, dhe ai e shiqon at hurdhë, nëpër vetullat e verdha leshatake, dhe bân me shtagë nji vrragëz, e kthen majtas e djathtas, tue krijue diçka të përngjajshme me qerren.

— Jo bukurija ... — tha ai, — por shëmtimi ka ra mbi tokë, o Haxhi.

Dhe prap heshti, — serioz, i vrazhdë, i ngrehun si pushkë. Haxhija sheh këtê. Për të mirë nuk i ka ardhë. Pra edhe ai hesht. Dhe heshtja kishte me vazhdue deri nesër, të mos ia fillonte Halimaça:

— Flet dikush për djalin tim ... E prap flitet edhe për ty. Ke pasë rast me ndie. Ajo Hatusha ... Prandej kam ardhë me ta thanë fjalën. Dhe ti, Haxhi, veç me pranue, bah.

Haxhija i rrudhi krahët, mendoi: të shohë.

— Unë e ti ... — tha Halimaça, — na jemi dy burra. Të shohim mâ parë se kush jam unë, e ma-

ndej se kush je ti. Unë jam njeri mâ i shtrejtë, këtë do të ma pohojsh.

E se kush je ti, po ta thom mâ vonë. Ty po të lamë tash me nji anë.

Unë kam vllazní... Vllaznín e madhe. Jetojmë prej tokës si rriqni prej delmes. Kapna për krahu, ngrehna — toka do të dridhet me ne. Edhe të sojit të mirë jemi, nëqoftëse s'të vjen keq.

E ty po të lamë në nji anë.

Gjyshi im ka pasë pesë kuaj. Dy i ka mbajtë gjithmonë nën shalë, që t'u hypte kur t'i nevojitej. Edhe baba m'ka mbajtë kuaj, edhe unë i mbaj edhe mbaj delme, torishtën plot. Të ma pohojsh — kam çdo... E atëherë a më vishet turpi mue. A âsht e drejtë që ai të më vishet mue? Më thuej. Ti je haxhi, edhe hoxhë je, thuej, bah.

Atje nën therra gjinden vorrezat...

Mos harro: kam me ta thanë se kush je ti.

Dhe n'ato vorreza, nën nji therrë, âsht nji shêj, dhe në të e shkruemja. N'at të shkrueme qëndron emni: Ferhan. Prej atij Ferhani, prej barkut të tij, kemi bî na Fejziqët. Gadi njiqind kësula. Fuqí e jo mahí. Dhe, po përzo, nuk kemi me lanë, që të na kaplojë turpi, nuk len Ferhani i vdekun.

Haxhija përpiqte syt, që tash, në dritën e diellit, janë bâ të verdhë si të macës. Dhe pyet vetëvehten: përse këtë bisedë Halimaça, dhe çka matet me të me bâ kur dihet se i kujt âsht fëmija. Tetari i ka shkrue të gjitha. Por hesht, mendon: as ai nuk ka lindë për inat, edhe le të jetë i huej dhe vorfnjak, i kotë âsht tregimi i tij.

Era e pites mbushte dhomën. Hatka e mbushi derën me bark, u thot se e ka përgatitë drekën. Halimaça shënoi me shtagë në të, si me dashtë me e çpue.

— Ky bark, Haxhi, le të jetë i yti, — tha ai me vendosmëni.

— Jok. Tetari nuk len. Asht i shkruem tavani. Edhe si iu ka marrë mendja Hatkës. Dihen të gjitha — tha Haxhija. Syt i erdhën diqysh të mprehun, gishtat i dridheshin mbi fletën e qitabit, — nuk le-

jon ai m'u zhlye, edhe pse vorfnjak dhe i huej, njeri i vogël në katund të huej.

Halimaça priti që të qetsohet. Përpiqej të jetë i arsyeshëm dhe i durueshëm, që, çashtjen ta kapi në duer të veta dhe të mos ngutet. Ai tash kaloi n'at tjetrën — t'i vërtetojë se kush ishte ai, dhe filloi prâjshëm:

— Ti je njerí i botës. I lehtë je. Sot je këtu, e nesër ku të duesh. Kurrkush mos me të ra në gjurmë.

Dhe vazhdoi: le ta marr at Hatkën andej nëpër botë dhe le të bâjë çka të dojë me tê — mund të martohet, në dashtë, po edhe mundet me ia dhanë ndonji tjetri, le të zgjedhë, e për këtê ai do t'i apë të holla aq sa me shkue dy herë në haxhillëk.

— Edhe jemi në rregull, bah. Ti pyet për mue, unë pyes për ty. E Tetari le të lehë.

— Jok, jok! — kundërshton Haxhija.

Halimaçës i mbet tash të luftojë në nji mënyrë tjetër. Vendosi me gjetë njeriun për me ia dorzue Hatkën — për ta çue në ndonji katund sa mâ larg. për të mos u kthye kurr mâ. Këtê s'ka me e dijtë as Tetari e as Haxhija. Ka shkue vetë dhe ka humbë — ka ikë prej turpit të barrës. Kush ka me qa mbas saj. I âsht hekë katundit turpi prej syve. Me këtê do t'i ahmerret edhe Tetarit. Që, hajt tash kërkoje. Asht çue dhe megjithatê e ka përshëndetë Haxhín, tue e shique përmbi supe si t'i kërcnohej me diçka. Edhe Haxhija e përcuell atê me sy. Kishte frigë prej Halimaçës. U ul të mendojë mâ mirë për çdo gjâ që i ra ndërmend dhe erdhi shpejt në mendimin e vërtetë: se ai këtu âsht njeri i paguem, se detyra e tij âsht me mësue fëmijt, e jo me u ngatrrue me shpijanika dhe me pasë punë me Tetarin, ata janë njerëz tjerë — nuk janë shokët e tij. Edhe me Hatkën tash e tutje do të sillet ndryshe — ka me e mbajtë zap. Ai menjiherë i bâni zâ dhe i tha:

— Eja, ulu këtu, eja!

Hatka u hutue. Nuk din se çka don ky.

— Eja, afromu me të ra njiherë. N'at kokën tande, të bijë, ta coptoj, qysh tash!

Hatka iu afrue ngadalë, me frigë — tue e mshehë herë krahun, herë kryet, e mandej u gërmuq, u rregullue, thot: hë, edhe Tetari e ka ndrydhë atê, edhe mundet gjithkush tjetër mbasi âsht fajtore — bjer. Ai çoi duert përpjetë, shtërngoi grushtat dhe mbylli syt, e mandej ia filloi idhnueshëm dhe me tërbim, si me dashtë tash me përsheshë, e nuk i bjen Hatkës në krye, por pranë krés në dërrasat e podit, dhe thot:.

— Që! Kjo âsht për atê në tavan. Edhe kjo... Edhe kjo... — Dhe gjithnji u bjen dërrasave. Hatka nuk po din ç'me bâ prej të dyjave: me qeshë apo me ja plasë vajit. Qau. Haxhija mandej mbahej si me e pasë zdrufë tmersisht. Për këtê as që desht me hangër. Ka heqë kallmën e cungueme prej krés, ka qitë të rén, në të cilën, në fund, zbardhte gjylpana, dhe u nis për në mejtep.

Hatka edhe tash tha mbas tij: „Mos po rrëxohesh, mos po vritesh."

ME SHALLVARE dhe nën xhybe, i zi si korbi, Haxhija ia dha nepër borën që kishte fillue me u shkrí. Ishte i untë. Nuk kqyrte se ku e qysh shkel, prandej xhyben gjithnji ia stërpik uji i dendun. Ktheu sokakut në të majtë, pranë kronit, e sokaku... gardh më gardh zhytun n'ujë të turbullt, mbi të cilin notojnë nji morí gjanash: çarapthat e fëmijve, manga e këmishës, kasht e tërshanës, nji copë bukur e mirë shoke — çdo gjâ që gjatë dimnit e kishte mbulue bora tash e ka qitë uji në dritë. Ai âsht ndalë, s'mundet përpara, shiqon çizmet mandej baltën, s'din se kah me ia mbajtë. Desht me zanë vend mbi nji gur pranë gardhit, por aty ish strukë nji macë — e përhimtë, me kryet e madh dhe të përclluem, me sy të mbyllun, kishe me thanë se as frymë s'po merr. Haxhija e shtyni lehtë me kambë, por ajo s'luejti — vetëm i hapi syt e verdhë picrrakë, e shiqoi përgjumshëm dhe dhimbshëm, sikur të thonte: mos më nguc, edhe për ty ka vend për t'u rrezitë, rri aty, e

mbylli syt. I erdhë keq me e luejtë vendit, dhe ia dha në tjetër anë.

Shkilte borën, ndjersitej, fshinte fytyrën me nji shamí të larme — kapërceu edhe dy gardhiqe t'ulta, e mâ në fund u gjet në rrugën që çonte në mejtep. Po prap hasi në nji pengesë të re. Kjo pengesë e re ishin lopët — kthejshin prej ujit, dhe ishin ndalë në rrugë, lëpijshin njana tjetrën dhe nxehen në diell, kanë zanë kalimin, e s'ke kah të shkojsh veç me ra arave.

„Diii!" i ngërmohet ai kaut prej së largu, e kau nuk luen, — âsht ndalë kundruell diellit, ka hapë syt e mëdhej, mbi nji brî i ka ra nji zog dhe nxehet edhe ai, — kau, duket se, edhe qëndron ashtu për shkak të zogut, të mos e trazojë. Haxhija e gjuente me borë, dhe zogu fluturoi, shkëlqeu nëpër ajr si parja e sërmit dhe u zhyt në shkurrën e therrave. Ai ktheu arës, kapërceu lugun me ujë, dhe iu afrue mejtepit drejt për vorreza, prej kah s'i ishte afrue kurrë ndonjiherë.

Ish për çudë ky mejtep i Rashles. Në të të gjithë mësojshin me zâ — kush mundej mâ tepër, prandej kjo shtëpi e vjetër pranë vorreve i përngjante vendit ku vinte katundi që të kënaqet me bërtimë dhe me kangë.

Kur u hap — mbas luftës, edhe kanga prej tij u derdh lugjeve, grát plaka zbritën sokakut teposhtë, u ulën brî vorreve dhe vajtuen: „Turqinija e mjerë!" E Nurka e vjetër nuk qau — heshtte, ke krye mbi prehën, dhe shiqonte barin e gjelbërt, dhe i thonte barit: „Ferhan i vdekun, Ferhan! Tokë thueji. se kemi mejtep, i bâhet mâ lehtë".

Simbas mejtepit dihej moti... Nëse kanga ndihet larg — nuk do të lagesh për nji kohë të gjatë, e nëse nuk ndihet larg, atëherë âsht puna mirë: mos e kthe ujin në misër se nesër do të pendohesh, ke për të shique stuhin se si tallet me ty: nuk i beson mejtepit dhe prite!

Haxhija i deshi çizmet para pragut, ndreqi çallmën dhe hyni në dhomë. Të gjithë brofën në kambë: djelmosha, vajza, fëmij — ra era e teshave të leshta dhe torishtës dhe të gjithë, mbasi Haxhija shkoi dhe

u ul, u paluen prap në pod si delmet, do edhe u shtrinë, dhe buçiti kanga: „Be, lamelif, xhim . . ." Dhe nji gjâ për t'u habitë: sa nxansa aq mësime — as dy vetë nuk mësojnë nji faqe, as këndojnë në nji zâ, po secili i grah si të mundet, e kështu duhet, sepse qysh kishin mësue nuset ndryshe rreth votrave, sikur fëmija, që gjithë ditën, mbas lopëve, mos të këndojshin fjalët e çuditshme arabe tue përzanë zogjt prej kashtave.

Sot Haxhija ishte i hutuem. Gjithnji mendonte për Halimaçën. A thue çka, ka dashtë ai? Dhe thot: „E shiqon zoti robin e vet. Më ka dhanë mejtepin, më ka dhanë qitabin." Dhe për diçka bërtiti: hopa, dhe pa kurrfarë faji nji fëmijë, ia cipoi krés me nji thupër nji fëmije, dhe mejherë i tha të kalojë në „dall" — të përparojë, megjithse ky at germë e kishte mësue kaherë.

Pyetjet e tija ishin të thjeshta: kush âsht zoti yt? — allahu. — Sa qitabe ka në botë? — katër të mëdhej e njiqind të vegjël. — Aferim! Nxansit nuk i thonte me u ulë, sepse ky rrinte i shtrimë — dhe heshtaz kalonte te tjetra. Nxansat i mësonte dhe arabisht, e kjo ishte mundim i vërtetë — si m'u zhytë në kanp, dhe mos me mundë me marrë vesh as ku shkon, as çka don, as që kê dikê tandin me t'ardhë në ndihmë. As vetë Haxhija n'at kanp s'dinte me u gjindë aq lehtë, pra, lëshohej vetëm skajeve — si notuesi i dobët në ujë të cektë, tue u ruejtë prej rrymës s'ujit. E Rashles as që i nevojitej shum, dhe me të vërtetë: atij i nevojitej mâ tepër mejtepi — sa me pasë nji shtëpi të tillë, — se ajo që mësohet në të, sepse çka mëson edhe e harron, dhe i vjen mâ lehtë kur harron e kurrgjâ kurrkujt: nuk din me iu lutë zotit, dhe as që e ka borxhë kur nuk din, dhe mrekulli, rrin i qetë. Po prap, ndonji nuse mâ e re çon me pajë edhe „Elifin" e vet, po libri, qysh ditët e para, shkon atje ku s'e ka vendin: në gardh para lopës, dhe e ndien kunatin kah bërtet: „Nuse, ta hangri lopa deri te „xhimi".

Haxhija mbet në mejtep deri kur u ngrys. Nuk i shkohej në shtëpi, sepse ishte idhnue edhe në Hatkën edhe në Halimaçën, e ûjën do ta durojë mbasi

e ka për inat, edhe diçka mâ tepër kishte durue në nji rast kësisoji — kur edhe ai duhet t'i tregojë Rashles se nuk âsht kallijzi i njomë i barit në livadh që e këput kush të dojë, por njerí, haxhí. Që fëmijt para tij. Prap sot i vinte mâ randë-edhe për herë të parë kjo kangë iu duk si guri i mullinit, i cili rrotullohet vështirë dhe vrazhdë, dhe gjithnji e shtrydh në diçka, e rras dhe e valavitë si zhgunin, dhe ai nganjiherë nuk sheh gjâ, përveç borën atje mbi kodrën e tretë, e bora atje e kuqe. Këto ishin çaste të rralla, kur e humbte lidhjen me çdo gjâ e nuk din as çfarë kohe âsht, as pse gjinden ata krena para tij, e as pse ata njerëz bërtasin diçka aty.

Po kthehej vetëm prej mejtepit. Rruga ishte tash shum mâ e mirë — ishte ngrî, këpurdhat mbulue me akull, që thehej nën peshën e kambëve, coptoheshin parëzet e arta të diellit në të perënduem. Haxhís disi i erdh nji mendim: t'ishin të paktën pare të vërteta, e merr, e merr, dhe qit në gjî.

At natë s'e gjet Hatkën në shtëpi. Halimaça e kish përcjellë — e kish gjetë njeriun, e kish qitë mbi samar dhe porositë që të mos kthehej mâ „deri sa ta ketë atê me vedi..." Ai nuk don me pá at gjâ në katund. Le të humbi diku. Nxitonte me përcjellë Hatkën para se të kthehej Haxhija. Prandej shpejtonte si me i grahë ndonji lope prej misrit: Luente duert, tërfillonte nën hundë, dhe mbahej si të shpërngulte gjymsën e katundit. Hatka nuk qante. Ajo krejt këtê e kuptonte ashtu, se mbaroi puna e saj në Rashle — se duhet me kërkue ndonji katund tjetër, se fukaraja edhe âsht asisoji: banja me dorë e ajo niset, sikur zogu, kërkon degë dhe banesë tjetër. E ajo ka faj... Sepse mû për atê e barkun e saj shkruen edhe në fletoren e Tetarit: „Korpus delikti". Kjo fjalë nuk i hiqet mendsh as kur flen. Edhe Derdemezi do të zhduket. Këtê ia tha Halimaça — pse nuk e len ai turpin në fytyrë derisa i rrin mustaku pip. Edhe do ta çojë diku dhe kurr s'do të pyesi për shëndetin e tij, edhe pse e ka djal hasreti. Hatka e kuptoi, nji ashpërsi të këtillë. Të këtillë janë njerzit me shum torishte, mendonte ajo. Zemërfortë, të vrazhdët. Edhe për të vetët ata janë po kështu.

Ka njifarë drejtsije në gjithë këtë punë, dhe Hatka para saj mbeti memece. Asaj i vinte keq vetëm për nji gjâ — se do të shkonte në vende të ndryshme, dhe s'kanë me mundë me u takue. Dhe vendosi në vedi, me pyetë sa t'ishte gjallë — a mos ka ndie kush për njifarë djaloshi me emnin Derdemez. Kush t'ia sjellë këtë lajm ka me e quejtë vlla.

Kali pritte para shtëpís, e Halimaça e nxitonte. Ajo dëshironte me i përgatitë Haxhís, të paktën, ato imtsít e përditshme, që të mos i vinte randë.

Dhe në nji çast e gjithë kjo iu bâ gastore. Tash do shkojë mbi kal si nuse... E dhandrri? Kush kishte me qenë tjetër posë Derdemezit! Palonte rrobet dhe mendonte: e t'ishte ashtu... E kishte mundë me qenë ashtu — sepse aty âsht kali, aty krushqit, e mâ në fund do të vijë edhe katundi. Ajo prap u lut për nji gjâ — të presë sa të vijë Haxhija, ta shohi edhe njiherë, të hallalliset me tê.

— Me Haxhín! — habitej njeriu, i cili mendonte se në këtë çast duhej me tregue gjithë at vrazhdsi që kishin parapá ai dhe Halimaça. — Ku âsht Haxhija, e ku je ti! Me folë ai me ty! Po ti mos kce derisa më je afër, se s'po të shoh mâ të madhe se nji kokërr.

Për Hatkën ishte mjaft vetëm me u ndeshë me syt e tij. Ai ishte nji Shqiptar i bâshëm, prej dikahit, për fatkeqsín e saj, e kishte çue rruga atypari n'at mëngjez. S'kishte kohë as me kthye kryet mâ. Për nji çast u gjet mbi kal. Ai nuk e çoi sokakut, por kopshtit teposhtë skaj gardheve, e kjo Hatkës i vinte mâ randë, se dukej si me e vjedhë. Halimaça rrinte qetë derisa duelën prej oborrit, e atëherë i bâni me dorë njeriut, me e çue sa mâ larg, e para Petnice mos ta lâjë, kishte me qenë tepër afër. megjithse deri atje ka plot nji ditë dimnit në kambë. Njeriu i tha mos të bâhet merak, se ajo ka ra në mjeshtër s'e sheh mâ kjo anë. Dhe posa u zdorgjëm në lum, ai e zbriti Hatkën prej kalit dhe hypi vetë — për çka s'ishin goditë, dhe i tha me nxitue sa mâ shpejt, sepse rruga âsht e largët. Hatka mendonte në Derdemezin: a thue edhe atê e çojnë aq larg...?

Haxhija kaloi nëpër shtëpín e zbraztë. Ishte e ftoftë. Në votër nuk kishte zjarm. Mbi nji arkë rrijshin të palueme teshat, të pastra, e mbi tavolinë, ku hante, sahani me gjellën e bame qysh në mëngjez dhe pitja për dy vetë e fortë, e ftofun. Dhoma ishte e fshime, perdet e lëshueme. Dysheku i Haxhís i shtruem, mbi jastekun vû kllefi i ri. Ky dyshek i flitte qartë se Hatka s'do flinte sonte aty. Ai nuk e dinte se çka i kishte ndodhë asaj, e sonte as që do të gjurmojë për këtê. Po prap në shpirt ndjente dëshprim. U shtri në dyshek dhe ndëgjoi mizën se si Na të gjithë zukasim pikllueshëm." Me këto edhe e muer gjumi.

Ishte mëngjez, nji prej atyne — kur katundin e shtërngon, e kap pisku dimnuer, e qaj, brit, këndo, bân çka të duesh, kurrkush s'ta ven veshin. Nuk ndihen as kumbonat, as kur kollitet kush, e kudo kolliten dhe ankohen për sëmundje. Janë këto mëngjeze pa zogj. Në nji mëngjez të këtillë te Haxhija hyni Halimaça dhe bërtiti prej derës:

— Bâh! Trim jam! Hatkën e përcolla — si e para, e tash po martoj djalin — si e dyta. Hë, bama për hajër.

Ai i spjegoi të dyjat: kohë e keqe ka ardhë. Qençe. Dhe njeriu i vogël, siç âsht Tetari, mundet me ia marrë fytyrën shtëpijakut. Prandej ka gjetë këtë rrugëdalje t'urtë: Hatkën me e çue te daja.

— Bah! Rrite kurdhën me të hangër dorën... Le ta thyejë qafën.

Ai sot ishte krejt i qetë. Dhe tregoi ngadalë e me urti, se si kishte ardhë në përfundim — se sot, në këtë kohë, s'mundesh me e shtye çdo gjâ me gjoks, s'âsht mâ siç ka qenë — kërkohen mendë dhe mjeshtrí, e ai i ka gjetë të dyjat. Halimaça e theksoi se në të gjithë këtê me Tetarin e ka pasë mâ vështirë. Me largue Hatkën punë e lehtë, me martue djalin — edhe kjo kollaj, po si me ia thy hundët Tetarit! Haxhija s'e merrte vesh. E shiqonte si fëmija që âsht i lumtun që mundet me ndigjue qetë dhe që nuk po i kërkohet gjâ. Vetëm për nji diçka i vinte mirë — që Hatka kishte shkue te të vetët dhe se nuk do të hjekí keq. As ai s'i kishte dëshirue gjâ mâ të mi-

rë. Po edhe thash — e — thenet do të fashiten, ato që i bijshin pak edhe atij.

Halimaça vazhdoi tue çue duert, tue ngritë qylahin, dhe tue bërtitë:

— Tetarin e kam ble... E kam ble shtetin, bah. Me paret tueja e me të mijat. Nuk shtyhen mâ sendet vetëm me gjoks. Pare ke me dhanë ti, kam me dhanë edhe unë.

Haxhija mû tash u hutue. Hesht, përpjek syt, mendon: çfarë paresh! Tash ka mbarue puna. Ai s'ep pare. Gjithnji mâ thellë zhytte kryet mbi qylym, si t'ishte në namazë dhe duhej me e prekë me ball. Edhe kishte me e prekë, por e trandi Halimaça. Ali ia bani me gëzim e haré:

— Krenija jonë! Moti s'ta kam thanë këtë! Nuk ta kam thanë, por mendue kam: krení, krení. Të lumët na që të kemi. Bah. Katër mijë... Aq ke me i dhanë ti Tetarit. Dhe pikë llaf. Kaq.

Haxhija u trand, mbylli fort syt, dhe tha: „Katër mijë? Nuk i ap."

Halimaça e çoi në shtëpi të vet, të rrijë atje gjatë darsmës, edhe mbas darsmës sa të ketë qejf.

Tue hy në shtëpi, Haxhija mendoi: „Paret nuk i ap", dhe shtoi me nji duâ të gjatë, që zoti çdokujt t'ia fali gjynahet: edhe mjerimit, edhe erës së keqe, edhe flliqshtís, edhe vrasësit, edhe zogut, edhe pyllit dhe kaloi në dhomë e u ul buzë jastekut — dha selam. Heshtshin për nji çast — aq sa i fërkuen duert, e ngrime prej acarit, e mandej Halimaça muer me tregue kush edhe qysh âsht ajo vajzë që po don me martue djalin. Vorfnjake... Endè shum e re për martesë. Ka mbetë moti pa babë e pa nanë, e si trashigim i kanë mbetë tokë e mirë, pjellore, që ai e ka punue dhe mbjellë, të mos prishet dhe t'egërsohet, edhe se mos dikush tjetër, kur vajza të rritet, të qesi dorën mbi të dyjat, se vajza kishte tokën, po edhe toka e mbante vajzën, secili shkon simbas asaj që i pëlqen. Ai u ankue se si atij, dhe kurrkujt tjetër këtu në Rashle, i ka mbetë me u përzie me fukarán, dhe se gjithmonë i mban mbi krye, prej se e din vehten gjallë.

Haxhija nuk e ndigjonte. Ai vazhdimisht mendonte për pare, e thot: „Ap . . . nuk ap!" Ish i zbetë, i friguem, me buzë të thame, të forta, iu kanë varë dhe as që e pvesin, flasin vetë: ap, s'ap . . .

— T'i vemë kunorën — tha Halimaça. E shiqon në fytyrë e pret përgjegjen.

— Si të dojë zoti, — u përgjegj Haxhija, e në vend mendon: „sikur të ma pagueshe kunorzimin, kisha mundë me ble mintanin, po s'don ti" — dhe shton: „ap, s'ap!"

DARSMA s'ka qenë edhe e vogël. Kanë ardhë rashlanët dhe kanë kërcye, kanë mbrri bijat me rrobe të larme dhe kanë sjellë nji morí fëmijsh si prushi — prej tyne s'kalohet nëpër shtëpi, dhe kështu: në nji anë qajnë fëmija, e në tjetrën u këndonte nanat sa me u trenue. Mâ i gëzueshmi ka qenë Tetari. Ai i vetmi ishte dejë. E kishte prû vetë shishen me raki, ishte ndalë në borë para hambarit, ishte kthye kah të tjerët dhe kishte thanë: shiqoni, dhe e kish zbrazë deri në fund. Këndoi dofarë kangësh të panjoftuna — ndonjani nis me e shoqnue, po s'mundet, nuk din.

Nuk këndojmë na, pra, kangë katundare, — thoshte Tetari dhe këndonte vetë, e tjerët mbas tij nëpër tym. Këndojshin vetëm: zumba, zumba. Kështu këto kangë të tij i quejtën: zumbaresha.

N'oborr hidhej vallja — vjen deri te shtalla dhe kthehet, mandej deri te hambari dhe prap kthehet, i shkon mjeshtrisht për rreth kotecit edhe pranë tij grazhdit dimnor të kalit, dhe gjithnji shkon rrotull prej hambarit e në shtallë. Në grumbullin e plehut, para ahrit të viçave, i mbuluem me kapelen e borës, rrinte tupanxhiu i thatë, i irnosun prej acarit në fytyrë, me duer të ngrime, me kambë gjysëm të mbathuna, dhe së nalti, prej majës së plehut, si prej tavanit, i binte tupanit të shkyem — sikur të trembte vjedullën prej are. Ai as që i kqyr poshtë kërcimtarët dhe kishe me thanë se as që i bjen tupanit për ata, po ashtu kot, sepse në darsëm tupani duhet të

ndihet, dhe qe, po ndihet. Nganjiherë mén së rrahuni, merr shishen e rakís të ngulun në borë, e çon, gurguron, dridhet, dhe prap bân sulm në tupan.

Derdemezi ra ngushtë. E kishte nji zor — teshat e reja: terzija i kishte qepë shpejt e shpejt, e kurrsesi nuk i rrijshin për trup: xhepat janë çue në nji anë, kështu që dhandrri i mjerë gjithnji i prekë dhe i ledhaton me duer. Zori tjetër ishte: qeni. Posa fillon tupani me rrehë, qeni nisë me lehë, dhe kambët menjiherë i gabojnë në kërcim. Gjatë tanë mëngjezit ai endet me at qen: kalon prej shtalle në shtallë, e kudo që e lidh, ai prap leh. „Plaç! Thi! Ma prishe darsmën" — idhnohej dhandrri në qenin. E në të vërtetë darsmën e prishi Tetari. Ai hyni n'odën e mashkujve, hapi shalët dhe fryni gjoksin, dhe keshtu: i shpupurishun, i zverdhun, i dejun, tha:

— Hej ti, pra, pardon! Juve ju lutem, qitmini paret e mija, — i u ngërmue Halimaçës.

Si t'ish ra rêja në shtëpi, ashtu i erdh Halimaçës.

— Këndo Tetar. Të lutemi të gjithë, — i thot ai butë, me sy të ngulun në qylym.

— Paret. pra! — përsëriti Tetari dhe u kalemend. Dukej se n'at çast do të rrëxohej. Në dhomë mbretnoi heshtja.

Haxhija numronte tespihët: „Allah... Muhamed..." Tue mendue se Tetari i dejun kërkon të holla edhe prej tij. Ai as që vuni oroe kur prej: allah, kaloi n'at tjetrën: „ap... s'ap!"

— S'ta hamë hakun tand, mor Tetar, — murmuroi me idhnim Halimaça.

Tetari iu afrue murit. N'at mur, skaj më skaj, varej paja e nuses: mahramet, këmishat, facoletat, tlinat e mashkujve — të gjitha të varuna mbi nji pê lini. Ai rrëmbeu at pê dhe e këputi. Teshat ranë.

— Pra, paret, ose ligji!

— Ligji... — e përqeshi me frigë Halimaça.

— Ligji! — briti Tetari dhe u irmos i tanë. Ishte e qartë se ç'mendonte ai: ka me prishë ujdín me Halimaçën, do shpalli atê që tash mâ e din shumkush — ka me e paditë.

Dikush mbylli syt e tha:

— Qitnje jashtë qelbanikun e dejun.

— Kush i dejun? ...

Tetari nuk mbrrini as me mbarue fjalën, kur u gjet i bamë lamsh, me krye të rrasun midis gjujve. Këtë e bani Sheqeri, shërbëtori i Halimaçës, burri i shurdhët dhe memec, të cilin e quejshin shkurt, Memec, e të cilit s'iu desh veç me ia bâ vetëm me sy e me palue kështu Tetarin.

Me njeri të dejun Rashlanët s'kanë pasë të bâjnë kurr para kësaj. Kishin ndie vetëm se ndaj nji njeriu të tillë nuk duhet me u sjellë vrazhdët, pse s'âsht mirë: njeriu âsht i pafuqishëm dhe jo në vedi, por prap vendosën me e shungullue pak, dhe at punë ia besuen Memecit, në heshtje, me shêja: ngjishe pak. Memeci memzi priti, që aty para burrave, të ndigjojë mâ të vjetrin dhe të bâjë ndonji send të dobishëm — sot kur s'punon kurrkush, por vetëm han, kërcen dhe këndon. E rrotullonte dhe e shtrydhte, si me lidhë nji deng rremash, mandej e çoi mbi shpinë dhe e barti përjashta.

— E përzo kujdeset për tê si duhet! As nana e vet s'e kishte ruejtë mâ mirë, bah!, — tha me dhelpní Halimaça.

Se çka do t'i bânte Memeci Tetarit — nuk kujdesej kush. A bâhet gjâ... aty âsht Memeci. Tjerët nuk dijnë gjâ për këtë punë. Madjè Haxhija i mbylli syt mos me pá se çka po bân Memeci.

Kv e fërflloi Tetarin mbas gardhit. Aty mbas gardhit ku edhe e kalon natën. Kah agimi u ngrit në kambë dhe hyni në shtëpi. Dukej si fantazëm: i mbushun me borë, i irnosun, me hundë të nxime, me veshë të mbërdhimë, diqysh zgjatë dhe tëhollue. Qëndroi menjiherë afër derës, aty ku rrinte edhe vetë Memeci. Haxhija i shtërngoi syt, edhe mâ fort, u shti si ta kishte zanë gjumi moti.

— Pra, më falni... — tha Tetari, dhe qeshi disi dhimbshëm. — Personi fetar... me thanë kultura, pra, më falni.

— Të qoftë falë, të qoftë falë, — i thot me gëzim Halimaça dhe shton: se të gjithë i kish zanë halli për shëndetin e tetarit të dashtun e sidomos

Haxhín e urtë, i cili dëshironte me i këndue edhe dua, por kjo nuk shkon në raki.

— A po e sheh tash, bre Tetar, sa mirë âsht me pasë t'afërm. Çka kishe bâ sonte t'ishe në vend të huej? T'ishe pa kênd — me thanë t'afërm.

— Vendi huej, pra, si po thoni ju... Edhe në libra, pra shkruen për vend të huej, — thot Tetari dhe fërkon duert, i nxenë pranë furrës. Haxhija i çeli vjedhshëm syt, e shiqonte Tetarin. „I tillë âsht dreqi... Mû i këtillë, qe!" U tërqeth prej diçkafës? U rrotullue dhe gjëmoi. Halimaça u afrue dhe e mbuloi, dhe thot prâjshëm dhe me kujdes:

— E pengon ndoshta biseda jonë, — e në vedi mendon: „Besa kish muejtë edhe me u zgjue, se Tetari s'kërkon pare mâ."

— E a pijnë andej në botë, o Tetar? — mbin nji zâ i vrazhdë e i përgjumshëm.

— Ka ligjë për pije, pra, — u përgjegj Tetari, dhe u ul aty ku rrinte në kambë, pranë Memecit. Tash e kishte lëshue fuqija krejt — ra me krye midis gjîjve, vari duert, mbylli syt, flokët iu kishin tërqethë tmersisht, e i rrijshin si furçe.

Për këtë darsëm — në kohën e dimnit, kur zakonisht nuk martohet kush në Rashle flitej shum mâ vonë:

— Kukurikuuuu!

— Po ç'ke?

— Do të martohem.

— E pse?

— Pse edhe Derdemezi...

Halimaça dinte për këto biseda, edhe se për çfarë qëllimi bâheshin. E katundit ecte si edhe përpara: i shtangun, i rreptë, serioz, gjithmonë i gatshëm me qortue grát. E nganjiherë pyeti qetsishëm:

— A ke fjetë, Petore?

— Unë besa mirë, Halimaçë.

— E a flen bashkë me Petin, apo me fëmijt?

— Unë me fëmij, besa, Halimaçë.

— E paske lanë...

— Po ç'me bâ?

— Hajt mos rrej kur je endè e re.

Çashtjen e Haxhís ai e zbërtheu lehtë: ia gjet nji vejushë në moshë, prej nji katundi tjetër, dhe i tha:

— Me vjedhë gjâ s'guxon, kjo âsht e para, e dyta — e unët s'ke me mbetë. Shërbeji mirë.

— E ky qen, a ka llap? — pyette Halimaça para shtëpís, dhe i përgjigjej vetëvehtes: — Jo valla, s'ka llap, — dhe ka hy në shtëpi me sha gruen. Kur atje Derdemezi — i ka çue kambët mbi raft, nusja po ia veshë tirqit, ia kapë mbërthesat, e ai argtohet me bistekun e saj, ia shtrin shpinës dhe e mat me pllambë: „Tri pllambë, katër pllambë... Çka kishte me qenë qime për harkun e lahutës e me ja nisë: giu-giu Gano, kambë shtrembti Bajri, kambë holli Gjyle..." Halimaça tërfllloi hundët, hyni në njanën mandej në tjetrën dhomë, dhe bërtiti:

— Ku âsht ai vorr i vjetër?

— Nana âsht n'ahër, — tha Derdemezi.

Halimaça zbriti n'ahër. Pranë arkës rrinte grueja e tij Rashka, e shtinte penin në gjylpanë — kurrqysh s'po mundej me ia qëllue, fillo e mos ia qëllo, dhe gjithnji ashtu.

— A po sheh, e mjera ti? — e pyet Halimaça me dhimbsuni. — Jo, valla, s'je tue pá gjâ.

— Unë, besa, po shoh, — thot ajo, mbreh hundën e gojën dhe nuk ia qëllon. Rashka ishte vjetrue e lanë fuqish. Gjatë tanë dimnit kollitet e verës nxehet në diell pranë pragut. Ulet ashtu me furkën para vedit, lëpin leshin dhe qet fijen, shan fëmijt dhe ruen pulat, gjithmonë e idhnueme në dikë dhe në diçka, murmuron me vedi, rendon të shamet, vargon të metat e këtij ose atij — të gjithëve me rend sa ka katundi, e me këto e merr gjumi, mblidhet pranë pragut me furkën dhe macën. Nganjiherë flen ashtu deri në muzg. Nuk e zgjon e as nuk e nguc kush. E kapërcen edhe viçi edhe fëmija. Flitte pak. Dhe gjithmonë ashpër. Lidhi brekët, o djal, he t'u thafshin duert. „Para mysafirëve nuk dilte, përveç Haxhís që e merrte për njeri të shtëpís. Ulej me të dhe vetëm heshte, ose flitte diçka të vetën me vehte, si të mos ishte ai aty. Në tryezë e ftonte: „Ha, pse po ngurron". Dhe ai hante — pse do t'i

thonte diçka të keqe. Halimaça, në fillim, sa ishte e re, e thirrte: rob, e mandej, kur u plak: vorr. Ai kurr s'e ka dashtë atê, por gjithmonë e ka çmue, sepse kishte nji cilsi që i pëlqente tepër: nuk qante kur e rrehte. E ai e rrehte në nji mënyrë të veçantë: i thot me u ungjë midis dhomës — e ajo ulet, ia kthen atij shpinën, hesht, pret. Ai atëherë ulet mbi shpatulla, qetsisht, pa zhurmë, dhe e rreh me kambë në kryqze, tash me njanën, tash me tjetrën, në fillim me ngadalë, e mandej gjithnji mâ fort, si derstilat kur ngjeshin zhgunin. Kur, prej midisit të dhomës, e shtyn deri te dera, atëherë çohen të dy, ulen prap aty ku kanë qenë, dhe ai prap i bjen me kambë: tup, tup, dhe largohet për t'u çlodhë. Ajo atëherë hesht ka dy, ka tri ditë, e kur fillon me folë i përmend vllaznit: nuk âsht ajo guri i zi në mal, po ka vllaznit, do të shkojë ajo te vllaznit e vet, e kësaj shpije themeli iu praptoftë, rendon ajo me vedi dhe murmuron, hallakat teshat dhe përgatitet. Nji herë edhe kalit ia ka pasë vû shalën, por ia kanë mshehë frenin, e ajo pa frê s'ka dashtë, e kur mâ në fund e ka gjetë, dikush ia kish mëshehë shalën, dhe kështu gjithmonë ka kerkue diçka e nuk u ka shkue te vllaznit.

— Vorr, qejt janë t'unshem, tha Halimaça.

— Sa ta shtî penin, — thot Rashka.

— Domethanë kurr, — bani Halimaça.

— Të raftë shoka, — tha ajo me idhnim dhe çoi syt: ato ishin t'ashpër, të lodhun, të zez, edhe tash dukeshin pak si të vangët, sa Halimaça u tremb. „E vorri im!" — i tha ai dhe duel n'oborr. Muer dhe i ndreqi leset në derëz, pastroi me lopatë baglat, dhe hyni në shtallë te lopët. Fytyrës i ra nji avull i tmershëm. „Nuk pastron, thiu!" — mendoi ai për Memecin. Lopët e shiqojshin me sy të butë, që vizllojshin në gjysëmterr, e njana palli dhimbshëm. „Bah! T'unta... e thiu ka hangër tri herë prej mëngjezit." Halimaça u zmbrap. Memeci rrinte i shtrimë në gardh — kishte mbledhë sanën para lopëve dhe kishte bâ nji çerdhe për vehte, kishte fjetë, merr frymë qetsisht. Halimaça rrëmbeu tëfurkun:

Nuk duhet me i ra njeriut në gjumë...

I u kujtue ajo dhe u ndal, dhe s'parit e shtyni me majën e tëfurkut — e zgjoi, e mandej i ra mjaft rreptë dhe iku. „Që!" — mbrrijti me thanë n'oborr. Tue kalue prap para ahrit, ai pyeti Rashkën:

— Po, a e shtine?

— Unë jo, vlla.

— Nuk po sheh, bah.

— Unë besa shoh, pse mos me pá.

Halimaça e la. Desht të shkojë te grueja e Derdemezit dhe me i thanë që t'i qesi qullë qenit, po kush e din — ndoshta Derdemezi endè luen me flokë, dhe e la, mendoi: shkatrrim... ish dhe mbaroi shtëpija e tij, s'e përtrini kush mâ.

ATO DITË Rashla përjetoi nji gjâ të re. Në katund ia behën kollashinasit — familjet e shpërnguluna prej Tarës, për të cilat flitej edhe përpara se enden atje poshtë buzë Limit, shkojnë prej katundit në katund dhe kurrkund me zanë vend. Prej çdo familje gjindej ndokush komit. Prandej edhe i kanë shpërngulë. Në t'endunit e gjatë nëpër Sanxhak, ato kishin mbetë gadi pa kurrgjâ, kanë humbë gjâtë, paret i kanë shpenzue, u kanë mbetë vetëm strajcat dhe dengjet dhe grave ndonji dukat nën shokë. Rashla i pranoi me dyer të hapuna — „ejani, shtini kryet", dhe ata u mësuen shpejt, si t'ishin le aty. Grát tirrshin kanpin nëpër katund, thurshin çarapa leshi si në Kollashin, bâjshin opinga, e burrat nganjiherë shkojshin për dru, e në mbramje tregojshin historín: „Kishte qenë Meta Kaliqi... Dhe Meta kishte pasë kalin, dhe kishte pasë Meta zagarin, dhe kishte pasë martinën. Moraça, ka dhanë zoti, s'âsht larg, e Meti hajt e zbret në Moraçë e çka me pá..." E fëmijt vetëm rriheshin: në nji anë ato të Rashles, në tjetrën ato të Kollashinit, dhe kush e han: këmisha, tlinat, lëkura, kryet.

Ato familje kishin marrë rrugën e shkatrrimit, edhe ato vetë e dijshin këtê. Këtê s'e dinte vetëm

kryeplaku i tyne Isa — njeri i shtyem në moshë, i vogël, i pafuqishëm, i mbërthyem me silah të vjetër lëkure. Ky u flitte pa prâ për fatin e mirë, për nji fat të madh të papritun që do të vinte për kollashinasit — e prej kah e kur do të vinte, ai nuk flitte për këtê, e mbante si mëshehtsi. Dikur kishte qenë shum i pasun — kishte pasë tokë e gjâ dhe plot shtëpin me djelm dhe nuse, e sot i ka mbetë e vetmja punë me gëdhendë lugë dhe me qortue grát, me nda dhe pajtue fëmijt, dhe gjoja me qenë udhëheqës i të gjithëve. Ai gëdhente lugë për gjysmën e katundit. I falte, nuk i shitte — e dy mâ të mirat, prej dardhës së vjetër, të verdha dhe të qidisuna me rriska, ua falī Haxhis dhe Halimaçës. Dorën e majtë e vû mbi silah, e me të djathtën çoi lugën nalt dhe tha:

Këto për parín. Hani me to!

Halimaça e lutte me u ungjë, por plaku u gjet i zanun me punë:

— S'kam nge... po na vjen fati, due me i dalë përpara.

Dhe ka shkue me gëdhendë lugë. Tanë ditën gëdhendte — shkon në pyll dhe pret dardhën, mandej kthehet pranë zjarmit dhe gëdhen, lëmon, ban lara, merr shêjë përgjatë dorës e lugës, ia mat peshën, ia afron buzëve. Flitte pak dhe tepër shkurt — dy tri fjalë, mâ tepër me fëmijt dhe nuset, kurse me të bijt, me mâ të vjetrin Belin dhe djaloshin Nushk, mbrenda tri ditëve memzi i ndrronte dy fjalë. Ankohej kundër dimnit dhe qejve — dy të rrebtë këtu në Rashle, dhe flitte:

— Uh sa ftoftë... njeriu mos me dalë as prej hanit, e jo mâ prej mikut.

E pra s'ishe ftoftë aspak, madjè ishte nxehtë: kish anue kah pranvera, dielli nxente, borë as për farë.

„Dyshaz e ke këtë fjalë ti, plak", mendonte në vedi Halimaça. Por edhe diçka, ai ka mendue gjatë dhe ka thurë se si me i çfrytzue kollashinasit. Për shpirtin e kujt me i mbajtë e durue Rashla aq fëmij dhe aq rrahje, madjè edhe grát — edhe ato kanë nisë me e lëshue gjuhën. Dhe u kujtue: dukét kanë të gjithë, dukét ruhen deri në vorr. Dhe numronte

me gishta: „Murati... ka dukét, Duraku, ka dukét, dukét ka edhe Fejziu i zhugavtë. E ajo vejushja qorre, ajo nuk ka dukét." Por, duel krejt e kundërta, se, mû ajo vejusha qorre, që e quejshin Gjyza, kishte nën shokë mâ shum dukét.

Nji ditë, ai iu afrue plakut dhe filloi çuditshëm!

— A po gëdhend, plak?

— Po kullem... — tha plaku. — Ftoftë.

„ Po rren, zindjellës", — i thot me vehte Halimaça, dhe vazhdon:

— Për huan e zotit... — Plaku e shiqonte drejtë në sy, qeshej, i frigohej diçkafes. E kur i përmendi Halimaça dukét, ai nuk kundërshtoi.

— I kanë grát diku n'uçkure.

Halimaça spjegoi: thot se mendon me çelë duqan, dhe se ka pare mjaft, por sikur të kishte edhe shum mâ tepër kish mujtë me e mbushë mirë, dhe u ankue: qyteti larg, prandej edhe njerzit edhe kuajt i thërmuen kambët, i shqyen të mbathunat.

Grát e ndigjuen këtë bisedë edhe shtërnguen mirë uçkuret. E lëshoi vetëm njana, vejusha Gjuze. Ajo kish thanë se i ka dy gjana: ka dukét dhe fuqi, dhe me anë të këtyne dëshiron me u martue — a ka Rashja për tê ndonji beqar ose ndonji vejan si mâ të rí.

— Ka beqar... — shtoi menjiherë Halimaça. — Sidoqoftë do të gjejmë diçka, qoftë edhe gjel.

E mandej i ra ndërmend Haxhija dhe u ndreq:

— Ehe s'âsht gjel po djalosh. Burr e jo mahi. Tanë ymrin me e shique ju grát, e prap me ju dalë pak. I tillë âsht. Ku janë dukétt, ku âsht fuqija, hë me i pá?

Gjuza u çue me tregue fuqín. Vejushë e bashme, shpinëgjanë. Me krye të madh, fytyrëgjanë, e zbetë. syni i majtë krejt i mbyllun. Përparsja ngreh prej ijës në ijë. Gërshetat rrahin majen e përparses së trashë, leshatake, në tê rruzat e kopreshit, rrota e sahatit, dhami i ujkut. Në fytyrë e kaploi flaka — i erdh turp para mashkujve. Iu afrue thesit. Ai ishte plot me drith, i mbrehun, i lidhun me pê.

Plakut iu mbush mjekrra me lëmaqsi:

E njifte ai fuqín e nuses së vet. Nëse ka me i pëlqye ndonjanit prej Rashlanëve, do të martohet me të, edhe ai do të rahatohet pranë saj.

Grueja e përthekoi thesin, e kqyri plakun me synin e madh, të larëm e të butë, mandej e mbylli për nji çast, i rrudhi vetullat e përhimta, e përmblodhi fuqín. Thesi u çue prej toke, ngadalë, me të vështirë, dhe iu ndal në bel.

Burrat i mbuloi heshtja. As kush nuk lëviz, nuk flet, nuk merr frymë. Ndihej vetëm djali pranë derës, kah thith me ambëlsi nanën e vet: mlac, mlac.

Halimaça ka hapë gojën, zgurdullue syt: ai ban ashtu kur mrekullohet për ndonji gjâ. Dhe mendon: „Fuqi ka... dukét ka... nji sy s'e ka". Dhe shtoi me vehte: „E keqja!" Mendonte në gruen e vet.

— Boll, — i tha ai vejushës. E asaj si t'i vinte keq — si të donte me çue endè. Halimaça duel, pruni Haxhín dhe i thot:

— Fati yt edhe fati im... Qè grue për ty. Hë grue, ço!

Gjuza vû duert mbas shpine, qëndroi pranë thesit, ndejti gjatë aty, e shiqon plakun. Atij i kishte ra prej dore luga dhe brisku i shtrembët dhe i madh çobajsh. Nuk i tha me u ruejtë, veç n'i pastë thanë me atê u frigue.

— Të shohish Haxhi. Kjo nuk âsht tara-vara, po fuqi, — thot me vendosmëni Halimaça — sikur tregtari, kur lavdon dyqanin.

Grueja u përkul me ngadalë në bel, kapi me dhambë grykën e lidhun të thesit, dhe filloi me e çue. Dhe prap thesi iu trus në ijë. E mandej u kthye rrotull — njiherë, dy herë, tri herë dhe gjithnji mâ shpejt, dhe vetëm që i ndihen opingat se si fërshkullojnë ashpër nëpër tokë. Ajo i çoi duert, e mbështeti thesin dhe e çoi mbi krye. Qëndronte e qetë, e ngrehun si harku. Preke e — harku të thehet. Ai sy i vetmi i saj shiqonte ashpër dhe depërtueshëm.

— E, bah! — thot Halimaça. — Fuqi! Si e dheut! Të falemnderit, grue e mirë.

Mas kësaj i foli Hoxhís:

— Me të martue... Haxhi. Dhe atëherë do të jeshë i mbathun në katrat. A po don grue — qe ku

e ke, a po don pare — qe ku i ke. Grueja ka dukét. E pak ty, pak mue, se pse kush po të mbathë? Unë po të mbathi, unë jam nallbani yt.

Dhe qesh.

— Të ma shkruejsh emnin në qitap: „Halim — aga". Kreni.

Haxhija pytte:

— A ka shum pare kjo grue?

— Shum dukét ka ajo, — u përgjegj Halimaça tue shtrembnue qafën, zgurdullue syt, dhe shtoi: — në të vërtetë as vetë s'e dij. Nën shokë i shihet nji gjâ e trashë... e fuqín e ke pá.

— Çka po më vjen fuqija? — thot Haxhija dhe u mendue: „Tok... s'kam, që... s'kam. Pra ç'më duhet fuqija?"

Halimaça u çue dhe ndezi llampën. Dhoma u mvesh në nji të skuqun të lehtë. Tepsija e varun vizlloi blertë. Ata heshtshin. Secili mendonte në vedi. Haxhija ia kishte frigën Halimaçës: e marton, e plaçkit, dhe kurrgjâ. Çka i vjen grueja me nji sy e pa dukét, e mandej e ndrronte mendjen: me të hy diçka në sy, s'ka kush ta hjek. Po, pak dukét, le t'ia marri: nja dhetë, njizet, nëqoftëse grueja ka shum — bryma e hollë mbi livadh! Edhe kishte me i mshehë. Nëse grueja ka njiqind, ai kishte me thanë se janë vetëm tridhetë. Ofshani për diçka. Ç'ka me bâ? Këtë çast, mâ tepër se kurrndonjiherë, i nevojitej ndihma e dikujt. Ia hudhte nga nji sy Halimaçës. Ai i zymtë e ka lëshue kryet mbi prehën, hesht, mendon hesapet e veta: nëqoftëse e marton Haxhín ka me bâ maqinën e korrjes. Kjo Gjuza âsht njifarë grueje e fuqishme. E me ato duket e huajtun prej plakut, ai do të çeli nji dyqan në katund, e për dyqanxhi do të marri Haxhín, e me pá si ka me ecë puna. Tezga e bukur, e verdhë, mbas saj, Haxhija, me çallmë mbi krye. S'ka gjâ mâ të mirë.

„Sa e ke ket e këtë?"

„Kaq e kaq"

Dhe kush guxon mos me i besue.

Ai moti kishte pá se at çallmë nuk po e çfrytzonte sa duhet. Se prej kësaj mund të dalë diçka. Dhe ai i tha me vendosshmëni:

— O, Haxhi. Çdo ditë koha ndryshon: tap, tap — si dita e nata. Po të ngulish si duhet. Merre at grue sa s'âsht vonë. Po të kalojë lepuri midis kambëve — shtërngoi ti gjujt sa të duesh.

— Ato i kam gjetë edhe në qitab, — thot Haxhija, — po s'kam gjetë tjetrën...

— E çka tjetër, e çka të tretë? — idhnohej me të vërtetë Halimaça. — Kurrgjâ s'ke me gjetë ti. Unë dij nji gjâ: kur ka dritë te të tjerët, te ti nuk shifet — e le të shëndritë edhe te ti, le të keshë grue dhe le të bâhesh pare.

Haxhija rudhi krahët.

— S'jam fajtor për këtê, nëse ka faj këtu. Banëm çka të duesh. Unë këto gjana s'i marr vesh.

Dhe luejti tinglluesheëm kokrrat e tespihëve.

HAXHIJA shkonte me çelë dyqanin. Dyqani ishte në nji kasollë të papërshtatshme për këtë punë, sepse Halimaça nuk gjet mâ të mirë. Binte nji shi i dendun i ftoftë, prej të cilit u nxinë gardhiqet. Dhe jo vetëm gardhiqet... Tanë Rashla u nxî prej këtyne shinave e mâ të tmershme u banë gjedhët e mbuluem me lesh, t'untë, të ligsht asht'e lëkurë; leshi u ishte ngjitë për trupi dhe ato dukeshin diqysh si lakuriq, të mjerë. Në kësi gjedhësh u ngatrrue haxhija: ato qëndrojnë në rrugë, lagun në shi, kqyrin pikllueshëm vdekshëm — dukeshin si prej drunit. Grahju e eshtnat menjiherë do t'u shkallmohen. Haxhija tutej prej lopëve, prandej u kthye në nji sokak tjetër në të majtë, skaj kronit. E mû n'at sokak hasi në nji tabut. Në trinën prej thuprash mbajshin nji vajzëz të vdekun, të mbështjellun me nji çarçaf të bardhë lini, të lagun prej shiut.

Në Rashle atëherë ishte përhapë nji sëmundje dhe kishte kositë disa krena — këtu nji fëmi, atje nji plak, diku tjetër ndojnji të ri. E nuk e dinte kush se për çka kishin ra në dyshek njerzit; prej smundjes apo prej unit? Në vorrezat e Rashles, të mbulueme me therra e të laguna prej shiut, zverdhojshin vorret

e reja. Gadi çdo të diele kalojnë atypari tabutat, e mbas tyne ecin pa zâ e jo fort të piklluem katundarët e randë seriozë, me këpucë te laguna e tesha zhguni të përclluame, me shalla të nxîmë. Ata të mbramët ngasin përpara dhe e marrin tabutin në krah, ata mandej i zavendsojnë shpejt të tjerët dhe kështu secili me rend e bán ngapak të ndjerin.

Prej kësaj smundjeje u mbyll mejtepi, e Haxhís kjo i erdhi mirë, sepse tash kishte punë tjetër — kishte dyqanin.

Ai u ndal skaj gardhit, i çoi duert dhe e bâni fytyrën përnjimend të pikllueme, këndoi duán për vajzën dhe vazhdoi shpejt rrugën, kah dyqani tue mos u ruejtë shum prej baltës.

Tanë kujdesi i tij ishte dyqani. E çilte heret në mëngjez dhe e mbyllte vetëm kah akshami. Edhe zotit i lutej aty. Aty kishte nji dhomëz të ngushtë e t'errtë, dhe aty mbante nji postiqe delje, pak ujë, nji havlli, nji grumbull të vogël qitabesh dhe nji llampë të gjelbert, të përyndyrshme, pa fes, — të gjitha këto ishin si njifarë xhamize.

Prej teshave i rridhte uji çurg. Te pragu i dyqanit e shkundi dollamën e blertë, tashmâ të nxime e të hollueme, dhe e përshëndeti njeriun në tallagan; ai qendronte nën strehë dhe kqyrte me sy të humbun në shi krejt i zbetë, i shkyem e buzëçamë e të nxime, me strajcë në dorë e shtagë mbi krah, me mbathje të shkyeme tmerisht dhe të perlloçuna. Ai nuk e përshëndeti menjiherë Haxhín dhe nuk i ndau syt prej shiut, por shum mâ vonë, mbasi Haxhija i rregulloi sendet, hyni në dyqan, e përshëndeti dhe pa e zgjedhë aspak vendin, u ul në nji grumbull patkoj kuajsh. Kqyri gjatë para vehtes në dysheme, të ndyeme me thyen e vojguri dhe filloi me luejtë me tojen e strajcës — tue bâ nyje barijsh e tue i zgjidhë prap shpejt e shpejt për me i hjedhë tek e mbramja syt kah raftet. Dyqani i Halimaçës ishte plot. Mbas tezgës s'ultë, ku rrinte Haxhija, gjithmonë i rregulluem, gjithmonë i pastër, tejet i qetë dhe disi i përvujtë, — ishte varë nji lamsh dredhash, llampat numër tre dhe kopreshat e kuajve, brisqet me zinxhirë dhe rendet e gjerdaneve, shamijat e

grave dhe gajtanat e verdhë, e në rafte: topat e basmës dhe nji shalë e verdhë e ré pa uzengjij. Atv afër kopreshave të varun në kuj ishte edhe njifarë vargu i çuditshëm, dhe njeriu i ndali syt mû në të.

Kur njeriu heshtte, kur kqyrte para vehtes ose prej të gjithave, kqyrte vetëm këtë varg, Haxhija e dinte se sa âsht sahati: dikê e kë smundë në shtëpi dhe ka ardhë me ble ndonji hajmalí, sepse ky ishte vargu i hajmalijave.

— Nji hajmalí për kolli — tha ftofshëm njeriu dhe si i humbun kqyri prap në tokë.

— Për kolli — the? — pyeti Haxhija dhe e hoqi prej kûjit vargun e hajmalijave për me kërkue atê kundër kollit.

— Mos gabo, Hoxhi... Fëmi âsht. Tri vjeç. Ko..li... I keq.

— Poo!... — u zemrue Haxhija, zgjedh hajmalít, e letrat po i shushurisin në gishta.

— Zgjidhe mirë, or vlla i im, se, që besa, gjallë nuk do ta gjejë, jo, — dhe ofshani: „Ç'hall i zi!"

— Këtê? Kij uzdajë në zotin, — i tha Haxhija me zâ të këthjelltë dhe e hoqi prej sixhimit hajmlaín e verdhë trikandshe. Njeriu e zgjati dorën me përtaci, e muer hajmalín dhe kqyri se çfarë letre âsht kjo, në të cilën âsht shkrue hajmalija: nji letër e vjetër qesje, që kish pasë bojë, nji letër-thirrje e komunës dhe nji letër e zavrakëve të dritares; tutet e thot me vedi: „Qenka bajat... e verdhë. Jo, s'po e mar këtê... E këtë tjetrën e paskan ndye mizat" — dhe filloi me i grithë me thue pikat në letër.

— Atê, de, atê!. — tha ai gëzueshëm kur e pá në dorën e Haxhiut, nji hajmali të bardhë të shkrueme në letër të dritares dhe shtoi: — Atê ma jep.

— Kjo s'âsht hajmalí „kolli", — i tha Haxhija — kjo âsht hajmalí „drithi", që drithnat e vonë të binë sa mâ mirë me ndihmën e zotit.

— Po ajo afër saj?

— Kjo?

— Jo, jo, ajo e majta, ajo e cunguemja, bre vlla, ajo afër nyjes?

— Kjo?

— Ajo bre burr, që po fluturon miza mbi të.

— Nuk ban kjo, kjo âsht „bagtísh". -

— Ma jep, bre vlla, nji që pin ujë, vetëm mos të jetë në letër të fyshekut — ia priti njeriu dhe prap tha dhimbshëm, tue kqyrë në tokë, se fëmín nuk do ta gjejë gjallë, e pa e çue kryet prej tokës, pyeti sa kushton, dhe nuk muer frymë derisa e ndjeu përgjegjen.

— Për ty, tri banka, — tha Haxhija dhe filloi me u mbrojtë: po të them kështu, se letra e zotit nuk ka çmim. Ai i çoi duert mbi krye i hapi dhe i çoi prap tue dashtë me thanë se këto janë gjana të tmershme, të mëdha, dhe vazhdoi me zâ krejt tjetër:

— Tjetër — dhe lëshoi mbi tezgë nji krahën druni femnash.

— Po ai lamsh me dredha sa kushton?

— Lamshi me dredha, për ty, nji bankë, — tha Haxhija dhe i çoi vetullat tue vërtetue: kaq.

— Po ai nalt?

— Njaq, edhe dy dinarë përsipër.

— Shum shtrejt, — tha njeriu dhe kqyr verbueshëm tue rrotullue syt nëpër tavan dhe në fund i lëshoi në strajcë, ia zgjidhi gryken dhe nxori nji rrotul dylli.

— Eh, kjo taman për nji hajmalí, — tha Haxhija, — krye për krye.

— „Krye për krye..." — tha njeriu i humbun dhe filloi me luejtë kryet. — Fëmija ka me më vdekë. Amë ti mue për dyllin, nji shamí, dhe epmë ti mue pesë kokrra sheqer dhe amë... çka kishe me më dhanë ti tjetër?

— Për dyllin kurrgjâ.

— Unë kam edhe gjana tjera? unë kam edhe pesë krena hudhra që... kam mandej edhe nji tas lajthija, që... kam edhe pishë, që edhe pishën.

Ai e nxorri tasin dhe e lëshoi në tezgë. Lajthijat tinglluen.

— I asaj âsht... — tha njeriu me vehte, — i Dajkës... Do të më vdesë Dajka. — E mandej tha shpejt dhe vendosmënisht: — Sa bâjnë të gjitha?

Haxhija filloi me bâ hesap: lajthijat, qepët, dyllin, pishet... dhe tha:

— Pesë banka bâjnë këto dhe tepron pak.

Njeriu kqyrte diku nëpër Haxhín. Qitte gjuhën dhe kapte mustaqen e lagtë, e shtinte në gojë dhe e kafshonte. Mandej, i rrëxoi syt befas në gjû, n'arnin e zi të tirqve të bardhë, nxori prej tegelit penin e tjerrun dhe e kputi.

Tasin e lajthijave, nuk e ap, tha ai vendosmënisht. — E për këto tjerat epmë nji metër bez, që ta mbuloj... T'ia presi teshat e vdekjes. Dhe ama nji shami për tamën, do të qajë e ama.

Haxhija u mendue dhe i tha:

— Po më hyn pak në hak.

— Nuk due me të hy në hak, — ia priti njeriu.

— Po ta bâj hallall! — klithi Haxhija dhe çoi duert. Haxhija i çon kështu duert vetëm kur flet për gjanat që i quen të mëdha.

Njeriu e preu pa fjalë me sy, shtini në strajcë tasin e bezin dhe duel i krrusun në shiun e imtë, tue largue me dorë diçka prej vehtes.

Në tezgë mbetën hajmalija, dylli, pisha dhe hudhrat.

Nga njiherë dyqani ishte plot e përplot: vijnë Rashlanët, rrijnë gaiç, ulen në tezgë, flasin shum e blejnë pak, pijnë duhan t'egër të Bihorit e ngatrrohen në hesap. Ndonjani sjell njiqind vogëlsina dhe prap blen njiqind cikrrime. Haxhiut atëherë s'i punon mendja.

— Hajt banma hesapin e të shkoj: shtatë kile tërshanë nga katër grosh... dhe këndej mbetën katër kruna.

— Katër kruna bâjnë nji dinarë.

— Nji dinarë e gjysëm, sepse e kam marrë edhe qirin.

— Atëherë këto bâjnë gjashtë kruna.

— Gjashtë kruna... Ani? Nëqoftëse e dij se ku mbeta, zoti më vraftë. Sa ka që unë nuk po shkoj në çarshí.

E keqja mâ e madhe ishte që edhe Haxhija nuk bânte hesap mirë. Mandej, nuk din me e kontrollue hesapin. Disa tue u kthye kështu prej dyqanit, i çojshin gishtat përpjetë dhe bâjshin hesap derisa vijshin para shtëpís së vet ose rraseshin n'oborrin e huej. Hecë njeriu kështu, kqyr gishtat, hutohet tue

bâ hesap dhe vetëm ndien tue pëshpëritë dhimbshëm si i humbun: „Tri kruna e nji grosh... Dhe atje shtatëdhetë pare... E këndej edhe dy banka... Këto bâjnë... sa dinarë... sa dinarë bâjnë këto, more, burr? Ndalu: në këtë gisht po mbaj mend tri bankat e leshit. Nën kapuç i pata gjithsejt pesë banka..." Njeruin kësisoji nuk e ndal kurrkush në rrugë, nuk e përshëndet, nuk e pyet për shëndet, sepse mundet me e ngatrrue në hesape, e kjo nuk âsht punë e mirë — njeriu nuk ia ban të vetit nji të keqe kësosoj, sepse gjithkush mundet me u gjetë në këso hesapesh dhe e din se si âsht. Nganjiherë njeriu lidh inat: ja me vdekë, ja me i qitë hesapet në të pastër. Vjen kështu para shtëpís dhe rrin aty në kambë me gishta të napun, syt të zgurdulluem e i pezmatuem si pushka. Tanë shtëpija atëherë s'bân ciu. Grueja i përzen fëmijt prej tij, u grah pulave, tjerr nji bashkë plot me kanp, e ai, i zoti i shtëpís, gjithnji rrin në kambë dhe bân hesap.

— Bani zâ, bre burr, dikuj me të ndihmue, e nëqoftëse âsht nevoja, shkon e ia kthen me ndonji punë tjetër.

— Ih, çka bane!... Zani yt m'i ngatrroi të gjitha hesapet.

Dhe pezmatimi nga padija e paaftsija, — humbja e tmershme diku në vetëdije, që nuk thohet kurr me zâ, i zoti i shtëpís zakonisht çfryhet në gruen.

Por katundi mâ në fund e gjet ilaçin.

Në Rashle jetonte nji djal i ri gungaç, qose e i zbetë në fytyrë, nji djal pak në moshë, me zâ të hollë si të femnave. Shoqnohej gjithmonë me gra: me to shkonte në ndejtë, rrinte si femnat në kambën e majtë, bante ujë, endte pëlhurë. Për këtê flitej nëpër katund se bânte hesap edhe mâ mirë se Haxhija. Dhe Rashlanët filluen me ardhë te ky, e ai menjiherë: kaq të bâjnë. Njerzit luejshin kryet prej habije: „Zoti ia muer të gjitha, e mendt ia dha... Për të mirën e tanë katundit." Mâ në fund, ai u ul në dyqanin e Haxhís për me u ndihmue njerëzve në çdo rasë. Në fillim rrinte diku thellë në qoshe, atje ku rrijnë teneqet e vojgurit dhe ku nuk pengonte kend.

— Kqyr ti, Shalë, këtë hesapin tim... — kërkon njeriu në fund të pazarllëkut, don me kontrollue hesapin e Haxhís. E djali ia kris: ke shitë këtê e këtê — ke marrë kaq, ke blé këtê e këtê — ke dhanë kaq, kusuri dy dinarë. Dhe në fund shton gjithmonë: „Hesapi i qeruem, dashunija e gjatë, selam në shtëpí."

— Tri kokrra sheqer Shalës, prej meje...

Mâ në fund, ia pruni dikush nji karrigë dhe e uli menjiherë pranë tezgës, e mbas nji kohe të shkurtë në këtë karrigë u shtrue edhe nji jastek i leshtë i kuq — që hesapxhiu të rrijë në të butë.

Djali u përzie me njerëz, por sjellja i mbeti prap njisoj — si e grave — vetëm se tash, kur hynte në dyqan, — në krahnuer i varej qysteku i sahatit, në të cilin dikund në brez ishte sahati i prishun serkisof.

Nganjiherë, kariga mbetej e shpraztë. Kjo ndodhte kur grát e merrshin hesapxhiun me u ndihmue me u la petkat.

HAXHIJA palio metrin mbi raft dhe zbërtheu pullën në mangë. Këtë shêj të gjithë e kishin mësue, prandej shpejt i mblidhshin strajcat dhe palojshin në to të blemet, sepse Hhayhija tash do tërhiqej në dhomëz për me u falë. Ai iu afrue derës për me e avitë, dhe menjiherë u ndal, çoi duert, hapi syt. Sokakut, në drejtim të tij, vraponte nji njeri. E ndiqte nji grue. Ai i vjetër, dathë dhe kryeshtruet, i shkëlqen në diell tepja e bardhë; ajo e bâshme, e re, e shpupurishun — i bjen me dru ku mundet. Plaku klith, i ka çue duert, e grueja i ngërmohet se e ka kot, sot s'ka me i ndihmue kurrkush, jeta e tij âsht në duert e saja, le t'i gjejë vend vedit. Dhe po bâhet gjithnji mâ e vështirë, mâ e rreptë, gojën tmerisht e ka shtrembue në nji anë, dhe bërtet nëpër hundë e nëpër gojë, me zâ mâ tepër mashkullorë se plaku e kish hangër **laknorin.**

— Ngopçi... Puh... Para jetimave të mij t'untë...

Plaku ra me fytyrë në zall, mbahej me dorë në kambën e dikujt, e mbi tê u rrxue edhe grueja, tue i ra shpesh me grushta.

— Ramore!

E mbronte dikush plakun.

— S'e lâ s'e lâ. — bërtitte grueja.

— Ja more shpirtin, mori kudhër.

— Edhe ai ka marrë laknorin tim, qeni, bre.

Haxhija e shtiu plakun në dhomëz dhe i dha sherbet. Ai dridhej i tanë. I tha me u ulë, dhe mbasi u qetsue, e pyeti:

— Pse po rrifesh, e këndej plak?

— Ashtu... — tha plaku. — Krejt jeta më ka kalue me të rrahme: edhe i ri jam rrahë, edhe plak po rrahem, dhe do të rrahem me nji grue t'atillë deri sa të më shtijnë në vorr. Që, kështu jam.

Ajo grue ishte e reja e tij. Vejushkë. Kishte katër fëmij, të cilët tash, në këtë pranverë t'unshëm në Rashle, i ushqente me hitha e nenë t'egër. E përzente që të mbledhi hitha e nenë, e ai shtrihet diku pranë gardhit, ngopej me gjum, dhe kthehej me strajcë të zbrazët. Në laknorin e gatshëm turrej i pari — e pritte brî votrës, mbikqyrte zjarmin dhe piqte, e po të mbetej rastsisht vetëm — lamtumirë laknuer, fëmija s'e shihshin mâ. Për këtê edhe bâheshim këto grindje me të rén.

Haxhija përgatitej për me u falë: ka marrë abdes dhe ka shkue në qoshe, âsht kthye kah kibla. Ai i bani zâ edhe plakut që të lidhet në namazë.

— „Hajde për të mirë e shpetim shtëpin", ia përktheu fjalën e urtë nga arabishtja. Plaku me neveri luejti krahët, rrudhi fytyrën rreth hundës, dhe foli kah muri:

— Sot jam në luftë. Zoti sheh.

Ndërsa Haxhija falej, plaku u çue dhe u rregullue: ujdisi këmishën, lidhi leckat, lidhi penin rreth belit, tue murmuritë dhe tue sha diçka, e mandej kaloi para Haxhis, me ia prishë namazin. Haxhija e përcuell me sy, i habitun, i trulluem, nuk din çka me thanë. Nuk i kishte ndodhë kurr t'ia prishi dikush namazin. E plaku i thot qetë: don me dalë përjashta iu ka kujtue nji e shame e fortë dhe don sa mâ shpejt

me ia shgrehë të rés, nuk mundet me pritë mâ. Kërkon që Haxhija t'ia çeli derën, tue shique diku mbatanë kopshtit. E mandej para dyqanit bërtiti:

— Me dijtë se si po të shof unë, kishe qenë mâ e vogël se kokrra e melit. A po ndien?

Haxhija përgatitej për me përsëritë namazin, dhe mû atëherë kur zû vend në qoshe, ai nëpër birë në mur vërejti synin kah e shiqon, e mandej ndieu zanin: mos të hyej në namaz, të presë, ka diçka edhe mâ të ngutshme se namazi. Haxhija ia njofti zanin Halimaçës.

Halimaça ishte i shqetsuem. As që përshëndeti.

— Pula gjeti rruzën e artë, e që edhe na... — tha ai dhe u ndal, shiqon Haxhin, tregon: kanë ardhë Kollashinasit dhe kanë kërkue që Haxhija të marrë Gjuzën. Duen darsëm, thanë: âsht hutue Haxhija mbas dyqanit, i ka marrë dukett, e ata duen që të marri edhe gruen, deri sa për fat âsht në mend, se mendja humbet lehtë në dyqan, pra po tuten.

— E? — pyeti Haxhija.

— S'ka aty as e, as u, po martohu. Bah.

Ai s'ka mendue për martesë asnjiherë prej se ka fillue punën në dyqan, sikur t'ishte kjo punë e mbrame. Prandej tash u tërqeth i tani.

— Allahu le të shohë, — thot ai sikur mos t'ishte kjo punë për tê. — Bah! Halimaça i zgurdulloi syt dhe qëndroi shpejt aty ku falej ky, që mos ta mashtronte Haxhija, që të mos çoi duert dhe të mos lidhi namaz. Kur s'i pëlqente Haxhís diçka, ai menjiherë lidhej në namaz dhe shpeton. „E, dhelpën, tash nuk pshtove," mendon Halimaça dhe rrin me opinga mû atje ku e ven kryet Haxhija.

— Ndal, s'po luejmë symbyllas.

Haxhija lëvizte buzët e zbeme, e shiqonte topitun dhe verbët, e Halimaça vazhdoi:

— Ti je hoxhë për botën, e unë jam tash për ty. Ndigjoje mësimin: na i kanda dukett... Bah. Dhe na i muerën dukett. Amin... A qe ashtu a nuk qe? E Qorrja mbet! Mbet mbas gardhit: pret, pyet, thërret: hej, hej Haxhi, e Haxhija qesen nën sjetull e në dyqan. S'kthen as mjekrrën as mustakun. Bah. A âsht kështu?

Ky âsht mësim'i parë... Asht edhe i dyti.

— Jam i mësuem, — e ndërpreu Haxhija. Ishte idhnue.

— I mësuem! Athue? Mos ka edhe diçka të tingllojë prej ndonji ane... prej anës së Kollashinasve? Ka... Amin! Nuk jemi, thot plaku, nuk jemi, bre vlla, s'kemi gjâ kundër të shtojmë edhe diçka mbi shuplakë. E ruejmë për vorrin, e do të vemë. Që... Apin. Prandej po thom amin. E pse me ngurrue e mos t'ua marrish nusen? Bah.

Haxhija shiqonte në majën e kambëve. Atij do t'i vinte mâ mirë me e kapërcye diqysh këtë martesë. Po si? Dhe ai thot po ashtu, siç kishte thanë edhe në dimën: se çdo gjâ ia lëshon Halimeçës, se âsht i pamësuem për këso gjanash, dhe, që ku âsht, le t'i bâjnë çka të duen.

At ditë Haxhija nuk u fal, e të nesrit u duk pá çallmë — me nji farë qeleposhje të vjetër e të thurun, dhe xhyben që e vishte vetëm kur dilte n'oborr. Kurrkush nuk e dinte se çka kishte Haxhija. Këtë e dinte vetëm Halimaça. Ai e shiqonte kur shkoi në dyqan: i krrusun përpara, pa qejf, i nximë — dhe i flitte me tallje: „Hë djalosh, hë epja vajit. Besa, qafsh a mos qafsh, do ta marrish Kollashinsen."

MBAS SHINAVE shkëlqyen kthjelltsít — të fella, të nëpërdukshme, ditën zhytet dielli nëpër to, e natën hyjzit.

Pylli mbi Rashle âsht njomsue, âsht mveshë me gjethe, âsht bâ si çadër — çadra ka lëshue hijet lugjeve, dele.

Të lashtat bleruen katundit — ngjan si me i tërheqë dielli për fletësh, për kallijzash, për nyjash: rritun. Në hullijt e mbrame ndër ara kanë ra kokrrat e misrit, e zogu ka ardhë e këndon: bi, bi, b: — që misri të mbijë.

Në Rashle çdo gjâ e ndrronte ngjyrën, prej dite në ditë. Edhe ujnat... Prrojet bâheshin mâ të kthjell-

të, dhe me shkumbë mbi gufë humbeshin në hithat e egër. Dallandyshet bâjshin zhurmë të madhe: me qinda herë i bâjshin të njajtës strehë — tungjatjeta, tungjetjeta...

Në këto hullí dhe me këto dallandyshe edhe Haxhija e ujdisi martesën e vet.

Ai qysh në fillim tha se s'donte me bâ darsëm, por katundi as që e pyeti, dhe mâ tepër erdhën të vorfunit. Ai në Rashle s'kishte kërkend të vetin, përveç vllaznit e vet kah hazreti Ademi, e njeriu mos me ndie këtê, mos me i ardhë randë në këtë vend të huej, kanë ardhë gjithë vllaznit nga hasreti Ademi, dhe hë: shtroje tryezën, ku janë çinijat. Fëmija u çkyen tue hangër pilaf. Njifarë djaloshi prej Kollashini ka marrë prej grave nji pushkë të mshefun dhe ka qitë tri herë përjashta në han. Prej majës së shtëpís së Haxhís ka fluturue lejleku, âsht trembë prej pushkës, dhe Haxhija ka thanë se me luejtë lejlekun prej vendit, s'âsht aspak punë e lavdueme. Qitabi këtê e dënon. Tanë biseda e tij në këtë natë darsme sillej vetëm rreth atij lejleku. Rrinte në dhomë dhe heshtte, me duer të palueme mbi prehën. Kjo e idhnoi Halimaçën sa s'ka. E shtrëngonte që të luej. të mbahet hareshëm e të flasi urtë, e njiherë edhe e qortoi: „Po duket i paski humbë dhent. Gjinden, mos qaj." E kur e lanë vetëm, që t'ia hjeki nusës duvakun ai edhe atëherë vetëm heshtte, dhe rrinte mbi qylym. si qyqe.

Nusja e hoq duvakun vetë e jelekun ia la atij, le të mundohet edhe ai për diçka, nëse i bjen në mend. E ai mû n'at çast kujtohej për nanën e vet dhe mendonte, gadi nëpër lot: „Sa të mjerë jemi në këtë botë... Pa tjetër do t'ia ngreje nishanin mbi vorr. Loçkës sime të dashtun..." Dhe ia këndoi nji lutje të gjatë. Gjuza flitte me vehte: amin, ajo mendonte se Haxhija këndon duván për lumtunín e tyne. E mandej u ul pranë tij, ktheu nji kambë, u gërmuq pak përpara, tue shique me pikllim në kapakët e lëshuem. Dëshiron me i thanë diçka, por s'din se çka — kurr s'ka bisedue me haxhí, dhe frigohet mos me u turpnue. Po mâ në fund ia shkrehi:

— S'ke pi ujë prej Leshnice? Asht shum i mirë. Të gjithë e lavdojnë. Eh, ç'ujë... Njeriu me bâ be në tê.

Haxhís i pëlqeu biseda, dhe i tha se s'e ka pi dhe se â mirë që âsht ashtu, bota le të pijë ujë të mirë, se ka edhe asish prej të cilëve rritet gusha.

„Hë, ia nisi", mendon Gjuza, e ndigjon, dhe gjithnji frigohet mos po ndalet. E ai mû si sahati i prishun: tri fjalë e tak — ndalet. Ajo atëherë ia fillon bisedës tjetër, kapet e mjera edhe për qitab: „Hë, më thuej diçka prej qitabit... Pash dinin. Po jo gjana të tmershme, pse sonte nuk ban. Asht natë e parë..." Dhe rregullon para tij jelekun e errësuem, luen me gisht me vegzën e verdhë — kot mendon se ajo âsht e tij, e jo e saj.

— Pashë andërr pak mâ parë nanën time...

Gjuza ofshani, gjoja i vjen keq për nanën e tij, dhe u ndreq për me ndie sa mâ mirë.

— Kalon nëpër të lashtat. Nana ime e mirë. E të lashtat kanë lëshue kallij, e nëpër to lulkuqët, dhe të lashtat valëviten n'erë, valëviten, ashtu... Kur drejtohen s'e shof nanen, — kur përkulen, unë e shof nanën. Nana e dashtun... Dhe ashtu gjithnji... Qava.

Edhe Gjuza vetë tregoi nji andërr, mbasi âsht për Haxhín sonte gjâ kryesore:

— E e imja, besa, Haxhí, jo. Po darsma... Njifarë darsme... E hareshme, e hareshme n'at darsëm, e nana gjithnji kërcen dhe këndon.

Haxhija s'i thot gjâ.

Para shtëpís krisi pushka: shêj se erdhi koha që të martuemit të bijnë me fjetë. Dy gra këndojshin derës: mos të mashtrohet Haxhija sonte, se vejushet janë të pabesa, sonte kjo e tij mundet me e mashtrue, e të nesrit me e qortue: „Çfarë Haxhije ky, kam fjetë me tê si me gjyshin!" Haxhija ndigjonte kangën, tue mos luejtë vendit, me frymë të preme. Vetëm se përpiqte syt dhe vuni oroe se lyrthi, n'at qërpikun e synit të djathtë, sonte e gërrith mâ tepër se kurr.

Gjuza u çue dhe shtroi dyshekun. Larat në dyshek, të qëndisuna me dorë dhe t'ujdisuna mirë, e

ndriçuen dhomën ajo u bâ e bukur, e stolisun. Në krye të dyshekut vû jastekun, gjithashtu të qëndisun, e mbi të duvakun e nusnís, të hollë, të mëndafshtë. Gjuza e dinte se si bâhet kjo punë. Asht martue tri herë deri më tash. U ul më nji anë, në skaj të dyshekut, e n'anën tjetër u ul Haxhija. Gjuza ishte grue e mendçme, e pjekun, por nuk dinte se çka të bâjë. „A thue çka ka? Ndoshta ashtu diçka i ka ardhë, do t'i kalojë". Ajo ofsham dhe iu afrue.

— Mos po të dhemb gjâ? — e pyeti Gjuza.

— Kurrgjâ nuk po më dhemb, — thot Haxhija.

— Po çka të ka gjetë sonte?

— Ashtu...

— Kallxomë, pa frigë.

Haxhija heshtte, e vejushka vazhdoi:

— Mos ke ra në hall për duqanin?

Haxhis i pëlqeu kjo pyetje. Bâni me krye dhe tha: po.

— Eh, dyqani!... me gëzim bâni vejushka si mos t'ishte gjâ kjo punë, dhe ia filloi ngadalë, me nji zâ t'ambël e të kthjelltë:

— Ti ke tash, moj kukëll, dyqan edhe mâ të bukur. Po ç'kujtove. Dhe kudo nëpër të pllumba: gu, gu — rrkullen. Po çka.

Ai as atëherë nuk luejti vendit.

Gjuza u trand. U duk loti n'at synin e vetëm. Pyette pse po ban ajo kështu, pse po i flet kështu. Kurr deri më tash s'ka folë kështu, e tri herë âsht martue.

— Të paktën bjer ti në këthough dyshek, nuk ban që dysheku të rrijë shpraztë, — i thotë ajo me njifarë inati, e ai hesht, shiqon gishtat, mendon: të kishte me ague. Sa mirë kur âsht ditë, dhe dielli shëndrit, e nuk âsht vetëm me këto grue.

Ashtu në heshtje u kaloi tanë nata.

Gjuzën e rokte dëshprimi. Përkuli kryet mbi gjuj, luhatej dhe qante: „Mjera unë e martesa ime...

„Hë ktheu, — i thoshte ajo mbas heshtjes. E ai nuk kthehej.

— Hë, thuejmë bare sa âsht sahati. Ashtu... si bashkëshorti: „Pesë nuse." Hë. Hë nji fjalë.

— Asnji, valla... Kur me inat kërkon, — i thot Haxhija. — Nuk jam unë, more, fëmi për me më kurdisë ti: kështu, ashtu.

Të nesërmen Gjuza e largoi trishtimin. Asht ulë te grát dhe ka këndue: „A thue, nanë, ma din fatin..." E në vedi shtonte: „Nuk jam fatmirë, por fatkeqe..."

E nganjiherë ia nisshin bisedës. Ulet Haxhija mbi postiqe t'ogiçit, Gjuza mbi përparsen e vet — midis tyne dysheku i larëm i çpraztë dhe bisedojnë përmbi dyshek, ajo gjanë e gjatë për çdo gjâ, ai tepër shkurt dhe gjoja me urtí, deri sa ashtu i merr gjumi.

Njiherë i tha se âsht e urtë, dhe se kjo âsht e mirë nga ana e saj — që âsht e urtë, e ajo menjiherë ka shtue në vedi, tue shique përpara në dyshekun e shpraztë: „Ti beli nuk je, këtê e sheh edhe dysheku."

Gjuza i flitte të blejnë tokë. Ajo nuk kishte besë në dyqan: pse mundet zjarmi... mundet hajduti — dhe fikje, e toka âsht e fortë, toka mbetet, tokën s'mundesh me e zhdukë me kurrgjâ.

— Pothuej se âshtu âsht si po thue, — pajtohej Haxhija me Gjuzën.

E mandej Gjuza pyette për luftë: a do të ketë, kur dhe ku.

— Luftë do të ketë... Do të ketë, po si, — thot Haxhija.

— E? — e shtrembnon qafën Gjuza. — Më kallzoni diçka për luftën. Pse je burr për me i tregue grues tande.

— Luftë do të ketë, — vazhdon Haxhija. — Në këtë vend do të vijë Harapi.

— Shih Harapi!

— Harapi. Këtu do të bâhet vendi i harapëve. I âsht caktue Harapëve. Pritet vetëm ora kur kanë me ardhë.

— E na?

— Na! Çergën mbi krahë dhe shko kah të duesh, — n'daç në lindje, n'daç në perëndim.

— U-uh, — çfryni Gjyza në shuplakë, mshefi fytyrën dhe mbylli syt. — Më trembe, — tha ajo.

— E unë po gëzohem, — bani Haxhija.

— Për harapët! — klithi Gjuza;

— Mû për ata, — tha qetë Haxhija. — Kështu jam unë. Gëzohem për ata Harapët si për nanën time të dashtun. Le ta marrë kush si të dojë.

— E pse? — e pyet Gjuza, tue shiqueme synin e madh e të hutuem.

— Që për çka. Për inat. Të dallohem prej botës tjetër. Të gjithë në nji anë, unë në tjetrën — unë për Harapët.

— Ti për Harapët... — e përcull Gjuza me nji zâ të hollë e të thatë. Ishte e hutueme.

Në llampë u dridh flaka e hollë dhe e kuqe, u rrit e madhe, u shkëput, e mandej krejt u zvoglue, u zverdh, nisi me luejtë. Sendet në dhomë u banë të përhimta, të shqetsueme. Larat në dyshek u ngrysën, u errsuen. Gjuza u çue për me ndreqë llampën dhe qëndroi ashtu që drita i ra drejt në fytyrën e gjanë, që tash muer nji ngjyrë të zbetë, të vdekun. Nji ngjyrë të tillë ka nganjiherë fieri i vjetër, diku në breg, në të perënduem të diellit. Haxhija shiqonte n'at fytyrë — zgurdullonte syt çuditshëm, rratullonte gjuhën nëpër gojë dhe mendonte: „Grue... qorre... grueja ime. Qafa... hunda, faquleta... Gjuza." Syni i ra në dukatin rreth qafe, dhe tha: „Dukati..." E mandej e pyeti Gjuzën me zâ, a ka mâ duket, a jo. Ajo tha se s'ka mâ, se të gjithat ia ka dhanë vjehrrit të vet, Isës, e ai ia ka dhanë Halimaçës.

— Te ti janë të gjithë dukett e mij, — i tha Gjuza. Ajo i tregoi edhe se sa janë. Haxhín e kaploi fytyrës nji flakë e kuqe, mandej si çiviti, e në fund e zezë ajo e zezë i mbet në fytyrë. Ai nuk kishte marrë aq duket. As nji të tretën s'kishte marrë. Iu bâ e qartë se çka kishte ndodhë me ta: i ka mshehë Halimaça. Si i plagosun i randë — ashtu gjëmoi Haxhija në shuplakë, dhe ra me krye mbi xhybe.

— Thiu — tha ai prej poshtë.

Gjuza iu afrue, e ngushllonte:

— A je fëmi, a po njeri me çallmë eja n'vedi! Mbas arit mundet edhe me u trenue, e me u deshë

cullak, e me e marrë malin, që bota me të ndjekë nëpër male: o prite atje, o mos le kho. Hë. E ke Gjuzën ti, edhe Gjuza të ka ty, kunorë e artë nën çallmë, ç'ka na vlejnë dukett.

Haxhija mbetej i zi, memec, pa lëvizje, me veshë të zbardhuem si prej shkumbsi, qafa e skuqun, e shtangët.

Gjuza për nji kohë i qëndroi dhimbjes, e mâ në fund lëshoi pêj — u dridh fort në supat, u kalamend, por nuk lëshoi zâ prej goje.

E mandej mendoi gjatë se si me iu ahmarrë Halimaçës.

I RRALLË dhe i zbetë, endè i pafuqishëm, agimi kapej për dritare.

Diku në torishtë ndihej kumbona, e dikush tuesha qét me nji zâ të hollë dhe të qartë: ojsë kuqo, hajt vlla, e mandej tue thirrë gruen e djalin: që djali të marri sopaten, e në strajcë të qesi nji bukë elbi, që ai sot, atje nalt në bjeshkë mos ta hapi gojën kah dielli dhe mos t'i masë hijet-se kur do t'ia sjellim gjellën. S'andejmi nëpër kopshtije bërtitte grueja: „Ndjeva, ndjeva — sopaten dhe peshkven", tue mbyllë me rropamë derën e shtëpís. Tash nëpër katund ndihej vetëm qerri, i vjetër, me rrotat e lëshueme — nji rrotë tue cijatë hollë, diku prej fundit të fytit e thame, e tjera — me zâ plaku — e qortonte pa prâ tue i kërcnue: ti i vogli, ti i vogli.

Ky vaj i qerrit të vjetër të drunit e zgjoi Haxhín. Ai iu afrue dritares dhe shiqoi qiellin: ishte plot me yje, ylli i mëngjezit ishte krejt poshtë, âsht skuqë si me qenë prej bakri, qëlloje me gurë e do të tingllojë. Në kopsht nën kumbull kullotte kali tue vringllue zinxhirët, e kjo ndihej larg në qetsín e natës, e mandej pranë tij u ndigjue njani: do t'i ketë zgjatë mirë duert dhe do të ketë hapë gojën mirë kur âsht shtrygjë dhe thanë: a-ah, shyqyr zotit që jemi në fe të Muhamedit. Mandej bânte diçka rreth kalit, i binte me gurë hunit të vogël, e rraste në

ledinë, dhe çdo herë bante: hah, hah. Nji zog, i madh, i natës, në fluturim i ra nji dege të kumbullës dhe u rrëxue para tij. Edhe njeriu edhe kali kcyen në nji anë, e mandej njeriu mbet për nji kohë të gjatë tue shique ledinës mbas zogut dhe mâ në fund u nis me hapa të gjatë, tue i vetue tlinat e bardha. Haxhija shkoi m'e mshelë dritaren, e mû n'at ças ndjeu opingat, që fërshllojshin kah oborri i tij. E pak mâ vonë pá shallin, e madh, të bardhë, kah tundej mbi nji krye, si bashká — i lidhun shpejt e shpejt, i parregulluem, nji shall i tmershëm. E vjetër dhe si teknefese, porta u përgjegj me njiqind zane: ajo në fillim si të teshte, mandej si të kollitej me dhimbje dhe në fund si ta mbërthente në vaj. Prej krahëve të saj duel njeriu, ai me shall, dhe tash Haxhija e pá mirë: ishte Halimaça — i zi, si i fikun, me hap të shtrembët, jo të sigurtë, ia bani me dorë dhe i thot: „Ditë kijameti! Shkatrrim!"

Ai ia pruni Haxhís lajmin e tmershëm:

— Prite tash belán mbi krye. Bah! Beli dhe Nushku kanë ikë sonte... Djelmt e Ises... Kanë dalë sonte k[illegible]

Haxhija në fillim u hutue, nuk e kishte kuptue Halimaçën, Shiqonte Gjuzën që t'i thotë ajo. E ajo i thot:

— Kunetnit e mij... A thue i kanë marrë kapotat?

— Kapotat! — e përqeshi Halimaça. — Hë, bah! Të mos mbërdhihin bijt e Isës! Shiqoi gjatë Gjuzën në krye, bânte me buzë si sqapi, idhnohej.

Po grueja mbet e qetë dhe në kujdes. E dinte ajo se çka donte me thanë kur dikush prej gjinije delte komit — shkatrrimi i krejt gjinís... Do të vijnë xhandarët, do rrahin: thuej ku janë, kush i ka pá, kush ndesh, kush na çon bukën?

— Lëshoje mizën në mjekërr, e ajo të hyn në hundë, e ti hajt tash dhe tash — të këtillë na duelën këta të Kollashinit, — tha Halimaça dhe e çlidhi shallin, që iu derdh mbi gjoks.

— Po valla, — shtoi Haxhija plogsht, pa jetë.

— Unë jam i drejtë, — briti Halimaça. — Zoti e shehë këtë, njerzit e shohin.

— Unë jam si ti.

— Me ty âsht pak ndryshe, Haxhi, — thot Halimaça butë dhe seriozisht. — Mbas teje âsht kunata e tyne... Kunata e Belit dhe e Bushit. Kjo këtu.

Gjuza kishte çue fytyrën e gjanë, të zbeme si lecka, dhe e kqyrte. „Pis!... E dukett!..." mendonte ajo, por hesht, syni i mbushet me vner, turbullohet.

— Prej çkahit të ka vdekë baba? — e pyeti ajo krejt qetë, e tue mos pritë përgjegjen e tij, kapi flokët dhe i shpaloi. — Kjo nyje — âsht për babën, kjo e dyta — për vllaun, e kjo e treta për burrin e parë, kjo për kunatin...

Të gjithë këta të mijt kanë vdekë prej pushkës...

Dhe kqyr... Flokë kam endë. Nyjen do të lidhi edhe për Haxhin. Mos ardhtë. Edhe për Nushin... Edhe për Belin... Që këtu... Pranë kësaj të vllaut. Në flokët e mij.

Ajo i ktheu flokët në shpinë, krejt me ngadalë dhe me kujdes sikur të ruhej që në nyjet të mos lëndonte diçka të shpejtë.

Në dhomë mbretnoi heshtja, e çuditshme, e ngrehun.

Prej sokakut ndihej djali, se si rëndon hollë e përvajshëm:

„Kush në faqe kah bishti kaluer niset.

Ia dorzofsha unë lythet..."

E mandej u ndigjue zani i vrazhdët mashkulli, si prej fuçije:

— Mue kështu, djal... Për Shëngjergj! Po hajt bima këtu at veshin tand me ta ngrehë njiherë mirë e mirë. Unë jam edhe ashtu plot me lytha.

E n'ato u ndi ropatja e kalit — njeriu ish lëshue me nxanë djalin.

Dhe prap mbretnoi heshtja, prej së cilës ia filloi Halimaça krejt qetë:

— Kur të vijnë xhandarët ti kështu... — e mësonte ai Haxhin. — Unë jam i huej... Po e ha nji kore bukë te këta njerëz. E mbaj at dyqan dhe i lutem zotit. Dhe e dij nji gjâ: rrnoftë xhandari, rrnoftë pylltari, kjo âsht dëshira ime e vetme.

— Valla e vetmja, — pohoi Laxhija.

— Dhe... mâ... kurrgjâ mâ. Kështu. Njeri i urtë... E kjo grue? Që grueja, qe nyjet, qe xhandarët...

Gjuza u çue. Dukej e tmershme. I vuni duert n'ije, por kryet s'e çoi nalt, nuk u shtremnue. mbet e drejtë, e fortë si guri.

— Ku janë dukett tanë? — aq tha.

Halimaça e shtrembnoi gojën, u zverdh, iu këthye me krejt trupin, përpoq syt dhe u përgjegj:

— Kam pá... I kam njehë... Në flokë ke shtatë nyje. Bah!

— Motrën s'ma ke njehë. Tetë... — i tha Gjuza tue e përqeshë.

Halimaça duel pa fjalë, tue tërfllue nëpër hundë dhe tue gërvishtë me të mbathmet. Derën e la të hapun.

Rrezet e diellit, që nisen me prekë dritaret, u derdhën lehtë mbi qylym, i ndezën larat.

— Sot âsht ditë Shëngjergji, — tha Gjuza. Ishte e pikllueshme. E zhytun në mendime. Shiqonte rrezet e diellit, mandej pyellin, e barin për nën strehë, e në fund e pyeti Haxhín, se mos i dhambin eshnat.

— Po, më dhambin. — i tha Haxhija.

— E a **e din ilaçin?**

— Ilaçin nuk e dij. E pse?

Ajo i tha të rrokullíset aty mbi qylym e në diell dhe të thotë: unë shëndosh si molla me lesh si kaprolla, e do të shëndoshet. Shum vetë janë shëndoshë ashtu, sepse i shëndoshë âsht dielli ditën e Shëngjergjit. Ai nuk desht të rokulliset. Përgatitej për me u falë dhe mendonte. „Unë nuk jam i kësaj bote... Unë jam i asaj tjetrës... Nuk e njoh unë Belin e Nushën, unë dijë vetëm për bahçen e xhenetit, edhe në bahçe për at pllakë, dhe mbi pllakë për at hoxhë — emni i tij âsht Rizvanhoxha." Tash ndihej mâ i gëzuem. E kur mbet vetëm në dhomë, ai megjithatë u shtri në shpinë, i çoi përpjetë duert dhe kambët dhe nisi me u rrokullisë, por në të heshtun — nuk i kujtoheshin fjalët e urta. Mbeti ashtu i shtrimë dhe mendonte: „Çka po më vyen kjo grueja, Gjuza? Me ato nyje..." Ai tash tutej prej Gjuzës, dhe tue mendue mû për tê, i ranë ndërmend fjalët, dhe ai i vargoi, tue u rrokullisë: „Unë shëndoshë si molla..."

NË RASHLE kaploi nji qetsi e çuditshme, ra mbi njerëz, mbi sokaqet, mbi shtëpijat. Bërtitshin me zâ vetëm fëmija kur qitshin gjât prej katundit.

Tetarin e përshëndesin prej së largu: „Si po je Tetar?" E ai hesht, shkruen diçka, zhbiron si biza nëpër katund: tash mbîn prej dikah nën gardh, tash për nji gjâ rrin nën strehën e huej, ose ecë ngutshëm arave. Ngjan si me ndjekë vazhdimisht dikend si me ikë prej dikujt, e mbasi ashtu mbrrinë gjithkund, grát i bâjnë zâ dhe e pyesin mos ua ka pá kund viçat. Kurrkush s'dinte se ç'âsht tue bâ ai, se çka shënon në fletoren e vet. Kollashinasit i ka shënue që të gjithë: se si âsht secili, çka mban të veshun, çka flet, si ecë. Gjithkush tutej prej fletores së tij, mos të gjindej edhe ai për ndonji send i shënuem në të, sepse ai nuk po i shënon për ndonji gjâ të mirë. Grát për herë të parë atëherë muerën vesh se çka donte me thanë me qenë — zyrtar. Kjo ishte po ajo që bânte Tetari: me nga mbas diçkafës, me kapë diçka, mos me folë me kërkend, me qenë i çmendun. Ato pohuen me gjith mend se prej çdo pune, mate si ta matish, âsht prap mâ e vështira me qenë — zyrtar. Atëherë shpesh ndihej në krue, kur ndonjana ankohej se ishte e lodhun: „E sot kam qenë zyrtare!"

Mâ në fund Tetari u lidh për dyqan: ulet mbi qepeng, shiqon se kush po vjen, se kush po shkon, e gjithnji hesht, shënon diçka. Haxhija i ep me pi sherbet, llogarit sa mâ qetë mos me e trazue, i flet; „Krenija ime, a je lodhë?" Ai s'i përgjigjet as Haxhís. Pushon së shkruemi, çon gishtin, e kjo thoshte: m'ep sherbet, dhe ai i ep.

Njerzit vijnë në dyqan dhe shtrëngohen. Frigohen prej kësaj heshtjeje dhe prej fletores, prandej edhe vetë i nemshin Kollashinasit: ku i çoi dreqi në mal, e tash kjo bela.

— Mos je aty? N'at tefterin e zi? — pyet njeriu — trashalluk, i zymtë, me duert e gjelbërta prej vnerit — kërkon dreqin.

— Grueja po më thot se po — i përgjigjet mustaqoshi — bân me dorë: le të shkojnë, përzo, të gjithat në dreq të mallkuem.

Trashalluku çoi vetullën e majtë, mandej të djathtën, flet gjoja me urti dhe me gjithë mend:

— E drejtë âsht burra që të jemi të gjithë mbrenda. Ta kemi vllazën, historín tonë: kaq burra, kaq gra, ka foshnje në gji... Dhe shënon ashtu: Aziz Azizi — ai âsht i keq. Bajrami vengosh — edhe mâ i zi. Ai qelani, ai i Gjulit — ai vjedh çka i vjen në dorë. Dhe kështu shkruej për çdonjanin: vjedh, shan, rreh gjanë, lavron megjen, kqyr gruen e huej, katundi i prishun, katundi sëmuet. Banja ti historin... Po ç'kujtove Të dihemi... Edhe nëqoftëse s'e gjete sopatën në cung — hyne në historí. Prit: sopatat i vjedh Hamorja. Këndej sopaten, ti Hamore. Voet i vjedh djali i Gjulit... Këndej voet, ti djal. Dhe kështu... Le të na rregullojë historija.

— Përzo jemi kafshë e mjerë pa çobanin e vet — vazhdon bisedën njeriu flokëkuq, i parruem, i hajthëm si huni, me sy të larëm, plot ujë, mbi kapelë i ka ra flutura, e larme, nëpër shuplakat e vrazhda fërshllon dredha, sepse flokëkuqi e mat tue e ngrehë.

— E pse, ti Demir, nuk vdiqe, po mbete gjallë? He budall, — i ra në fjalë trashalluku, dhe nxuerr prej strajce shishen e gazit, të përlyeme, të lidhun me nji pê të kuq e të mbyllun me tallë.

— E më erdhë disi keq me vdekë, — bani flokëkuqi. — Edhe mâ mirë që nuk vdiqa. Le të më shkruej edhe mue Tetari. Demiri prej Ograde... Vdekë kaq herë gjatë dimnit. E kanë çue në vorrezë dhe e kanë kthye sa herë. Dhe tash kërkojnë me u pague kullukun e bajtjes. E keshe të gjithë kushërij. Le të hyjë edhe kjo në histori, do të na vlejë për breznít e ardhshme.

Dhe kështu çdonjani hudh nga nji gjâ. E mandej për nji kohë fërkojnë mjekrrat, mjelin me sy me kënaqsi dhe mendojnë: besa e kemi pickue mirë. Tash le të këndojë...

Dielli perëndonte mbas malit. Pylli nën të dukej si krahni, i verdhë dhe i shkëlqyeshëm — do të krehi ai kryet e artë, do t'ia shtrijë prehnin e vet: flej bir. Hijet shkelshin brigjeve përpjetë — sikur mullizezat, e kositin ato livadhin e praruem, sa që fashat përhidhen në rê, prandej këto duken t'arta.

Katundi kishte ra në hije. Prâjshëm. Qetë. Kishe me thanë se âsht nisë dikah — ashtu siç shkon pula kah furriku i vet.

Haxhís i pëlqejshin orët e këtilla. Ai nuk ktheu sokakut për në shtëpi, por u nis bregut përpjetë, brî kronit, që ta shiqojë pak katundin prej nalti, dhe të çlodhej mbas punës në dyqan. Diku para shtëpís ndihej tue pallë viçi. Diku ndihej sopata mbi cung. Edhe çohej tymi prej pullazeve me kashtë. E kroni ndihej gjithnji mâ fort, — se si bjen nji në lug e gurgullon, sikur të pinte dikush në shtambë. Nalt në kodër ndihej kumbona, e mandej delmet, dhe djali tue thirrë: „O, Haxhi, thuejmë nanës për opingën..." tue shtue me zâ të përvajshëm se i ka humbë opinga, dhe mos ta presi nana sonte në shtëpi, se nuk guxon me shkue prej babës, ka me e zdrufë kur t'ulen në sofër. Haxhija idhnohet që i bân zâ mû atij, dhe që i flet kundruell katundit, dhe bâni si mos me ndie. Nxitonte bregut përpjetë, me xhyben e zbërthyeme n'erë, âsht hapë si me dashtë me fluturue. N'arë qëndronte gogoli. Atij iu duk se ishte njeri: i qetë, i zymtë, me shall të madh rreth krés, me mangët e gjana, e kambzat e ngushta — âsht rrasë në misrin e njomë, shiqon atje diku përmbi katund me sy të ngulun, serioz. Haxhija e përshëndeti plotsisht ashtu si përshëndet vetëm atëherë kur âsht i gëzueshëm dhe në qejf: „Merhaba të qoftë, Turk, he vlla." Djali, si ishte tue qa, filloi me qeshë, me at qeshje të hollë, me gjithë zemër, dhe prap vazhdoi qamjen për opingën. Haxhija shiqoi mâ mirë, dhe e pështyni me idhnim gogolin. E shiqonte djalin me bisht të synit. Në të lulzojshin tlinat, nxînte mintani i shkurtë zhguni, dhe në vedi dëshiroi që t'i humbte të dyjat, dhe të vetojë cullak, mbasi âsht i tillë. U ul në breg me shique bahçet, dhe gjanë e parë që dalloi ishin — gjindarmët. Shkojshin kah shtëpija e Kolla-

shinasve, njani mbas tjetrit, krejt ngadalë, u ndihen vetëm këpucat se si i fërshkullojnë nëpër ranën e thatë. „Çka po dij unë?" filloi me pyetë Haxhija. U shtërngue, u zverdh, përpjek syt. „Shëndoshë gjindarmi, shëndoshë pylltari..." bani ai me zâ, por kjo tash iu duk marrí, se ç'hyn këtu pylltari, prandej e ndreqi: ai âsht i Rastokës, atje ka lindë, këtu jeton, i lutet zotit, dhe ka me pyetë: „Shëndoshë e mirë... a jeni lodhë shum?" Ashtu mendoi. U çue dhe u nis për në shtëpi, i përthekuem, i shtrënguem, e emnin e perëndís në buzë — le t'i ndihmojë ai në kët çast, edhe n'atê kur ka me dhanë shpirt, tjetër nuk po kërkon. Ecte rrugicave të ngushta, i shmangej sokakut dhe rrugës kryesore, të mos takonte gjindarmët — shiqonte paravedit dhe mendonte: „Shtatë nyje në flokët e Gjuzës... Shum! Dhe mbrohej: „S'kam pá, s'kam numrue, s'jam kurrgjâ posë robi i zotit, vetëm robi — amin. Ashtu..." Rrugës nuk ndeshi kërrkend, as ndieu gjâ. Ndieu vetëm kumbonën e gjave dhe se si diku qeni leh rrebtë. Ai i tutej qetsís së këtillë, në të cilën nuk ndien as zanin e njeriut, as grueja gruen me thirrë, as me sha ndokush, as me u kollitë. Hyni në shtëpi nëpër derën e vogël — ngadalë, tinzisht, shkoi në dhomë dhe u ul pranë qitabit — le të shihet mirë se cila âsht puna e tij, nëse hyn dhe e pyet kush. Çfryni. Dhe menjiherë e paloi veshin në dritare. Në vend të zanave të katundit, ndjeu ato prej shtëpís së zjarmit — dy të grave, të Gjuzës dhe të Hatkës, dhe habitej ku u gjind Hatka aty, madjè mû tash kur s'i nevojitej kush. U qetsue me i ndie sa mâ mirë. Hatka tregonte se ku kishte qenë, çka kishte pá, çka përjetue, nëpër sa katunde kishte kalue, dhe si e kishin mësue — të qëndrojë midis Rashles dhe të bërtasi sa mundet: „Ndigjoni, burra, se i kujt âsht fëmija — fëmija âsht i këtij Derdemezit." Dhe ankohej se këtê s'mund ta bânte, se i dukej që dielli kishte me ra, se kishte me mbetë e vdekun aty prej turpit e habís, dhe nuk po din çka me bâ.

— Kështu më ka thanë popi, — tregonte Hatka të zgjatun, si me këndue. — Edhe te popi kam shkue, edhe te shum hoxhallarë... O, moj e mjerë, sa ho-

xhallarë ka nëpër katunde, edhe të rij, edhe pleq, me u habitë. Katund — e dy hoxhallarë e prap katund — e tre. Kështu janë. E popi ç'âsht se... E ç'farë mendsh më ka dhanë ai pop... Thot: kështu e kështu ke me bâ, ti motër e mirë e fés tjetër... — e unë atij: gjithçka do ta bâj kështu e kështu,, ti vllau i mirë i fés tjetër. Dhe gjithnji ai mue: e fés tjetër, e unë atij: i fés tjetër... Shtyhemi kështu me fjalë t'urta — ai pop, njeri i dijshëm, e unë mësue pak prej Haxhís, pra edhe vetë e dijshme. Edhe çka më thot — mue, ky pop. Më thot ai: mbaju ti për Derdemezin — fëmija âsht i atij se i atij, kështu fol, dhe ke me pá — arën ke me e fitue, më thot popi, edhe lopën ke me e fitue edhe, besa, çdo gjâ — edhe, me nder, culet për foshnje, e unë ia ktheva: me nder qofsh, me nder qofsh, dhe përsëris: qofsh me nder — unë kam ndie këtê prej Tetarit, dhe qè, m'u ka gjetë në hall.

E mandej u ndigjue Gjuza. Ajo e pyeti se si të mjerës, i ka ndodhë ashtu — me mbetë me barrë me Derdemezin, dhe ai, a i ka premtue ndonji send, apo ashtu e ka mashtrue, sikur bâjnë disa, kur u bjen në dorë. Dhe pyeti shkurt:

— A të ka zanë në çengelet e dreqit?

— Në çengelet e dreqit... — thot mbas saj Hatka. — Në çengelet e dreqit më ka zanë. Dhe u zuna. E nuk më ka rrejtë... Nuk ka premtue, kurrgjâ të keqe s'ka bâ, nuk duhet me folë mbas shpine.

— Hë, kallzo... — kërkonte Gjuza. A të përgdhel? A të shtyp?

Mbretnoi heshtje...

— T'shtyp, — tha prâjshëm Hatka. Dhe shton me zâ të ndryshuem! — E njani më ka shtypë me të vërtetë. Në Kalicë. Më thot: ti po vjedh, dhe nisi me më mbytë. Ti ma ke vjedh thesin. Gjallë s'ke me dalë prej duerve të mija! E unë s'ja kisha vjedhë thesin, po ai ashtu... i kishte ardhë ndoshta me rrehë grue, dhe më kish gjetë mue.

Diku në katund u ndi nji zâ, i shkurte si klithëm. Haxhija përgjoi tash n'at anë. I ngulte syt n'errsinën e natës. Kunora e dardhës s'egër e zezë. Mbi hû para shtëpís zbardhte kaptina — e kalit, e

thame, e tmershme, shiqon diku në terr. Sokakut vrapoi dikush, dhe ai përfundoi se ishte Tetari — sepse i rropatshin tmersisht çizmet. Tjetër gjâ nuk ndihej — posë kronit dhe fërshëllimës s'erës. Mbet për shum kohë i tkurrun pranë dritares. E mandej u çue dhe raplloi derën, për me tregue kështu se ka ardhë, dhe nisi me deshë xhyben. Hatka erdh te ai në maje të gishtave, e pavendosun se çka me bâ — a të qeshi pak e me u mbajtë si grue e shtëpís që ka ardhë nuse së pari, apo me mbetë me fytyrë të ngrîme — sikur me hy në shtëpín e huej në të cilën nuk gëzohet kush. Ajo prap se prap qeshi dhe ia mbajti me shkathtsi xhyben Haxhís.

— E... ti! — i tha Haxhija shkurt, thatë. Ajo heshtte, dhe prap qeshte, megjithse nuk e kqyrte Haxhija. Je endë gjithkund?... — shtoi Haxhija.

— Deri në lindje... — i tha Hatka, e kryet e mban drejtë, shiqon me urti. — Të gjitha katundet i dij: dij për Vërbicë, dij për Kalicë, dij për Petnicë, dij për Policë. Gjithkund kam qenë. Edhe dij për Ivanjen, dhe Sipanjën, dhe Tucanjen dhe Bubanjet, dhe katundet tjera të Bihorit, edhe shum hoxhallarë nëpër to i kam pá, edhe nji pop.

— E lumja ti për popin, — u idhnue pak Haxhija.

Hatka heshtte. Shiqonte gishtat. Dhe thot prâjshëm, si për vehte: „Po, jam endè kudo, dhe mend kam gjetë — e për opinga unë s'po qaj, m'u ka pague t'ecunit tem". Haxhija bâni me dorë që të pushojë, dhe ajo e preu fjalën përgjymës. E posa ishte tue i thanë — le t'i jetë me fat kjo martesë, dhe në këtê me shtue edhe ndonji fjalë, le të shoh se âsht e mençme e se nuk âsht endë kot nëpër të gjitha ato katunde. Heshtnin të dy. Ajo u pendue për qeshje mû at ças kur e kapërceu pragun. Dhe kjo derë iu bâ e huej, sikur me qinda tjera nëpër Bihor, ku kishte mbrri dhe kishte kalue natën. Për tanë kohën e t'endunit, ajo ushqente nji dëshirë të vetme — me u kthye te Haxhija dhe me i shërbye. Deri at ças rrinte pranë murit, ku kishte me ndejtë grueja e shtëpís, e tash u çue dhe u ul brî derës, ku zakonisht rrin i panjoftuni dhe i padashtuni.

Gjuza e pruni sofrën në dhomë. E shiqonte Haxhín, mandej Hatkën, dhe u hutue — pse heshtin, pse Hatka rrin mbas derës. Nisi me pyetë, por fjalën i a preu krisma e pushkës, e cila u çfrye diku afër, e mbas saj hallakama — e ashpër, sikur të kapej dikush. Dhe prap heshtje. Ndihej vetëm të pufunit e llampës, dhe të tre i ngulën syt në të, e Hatka madjè bani me vedi: „S'i bân llampa... Sa llampa të mira kam pá unë, he nana ime..." Gjuzën menjiherë e kaploi njifarë shqetsimi. E muer me mend se prej kahit erdhi kërcima e pushkës. Fytyra iu mbush me gjak, buzët iu shtrënguen, balli iu mrrol.

— Ata... — bani Gjuza shkurt. E shiqoi Haxhín. Ai heshtte. I kishte ngulë syt para vehtes dhe përshpëritte diçka.

— Del ndër burra, — i tha ajo.

— Ndër burra! — e përqeshi Haxhija. E kryet nuk e çoi.

Gjuza mendonte për vjehrrin e vet: sonte kanë me e përzanë dikah ashtu plak, të pafuqi, edhe të rejat e tij do t'i përzanë, gruen e Belit dhe atê të Nushkut, edhe fëmijt, e ku dhe çka do të bâhet me ta? Muer shamin dhe lidhi kryet, u vesh trashë si të donte diku për udhë, dhe duel. Dëshironte me pá vjehrrin e vet e me e përcjellë.

Haxhija vetëm që shiqoi mbas saj. „Dreqi vetë âsht ajo...", tha.

Gjindarmët i kanë mbledhë të gjithë Kollashinasit, i kanë pru në kopsht nën kumbull, nalt në kumbull kanë vjerrë fenerin, dhe i kanë thanë që t'ulen: aty keni barin, aty fenerin, uluni — kush bân me ikë e vrasim. Dhe ata janë ulë, disa janë shtrî — rreth tyne plaçkat: vorbet, ibrikët, vagonet, bohçet me tesha, grave në prehën u kanë ra fëmija dhe llomotisin shiqojnë nalt grumbujt e mizave se si sillen rreth dritës së fenerit. Njerzit shiqojnë n'yje, mandej në barin e verdhë në të mshelët, para vehtes, ose diku larg, në drejtim të pacaktuem, mbështeten tash në njanin tash në tjetrin brryl dhe heshtin. Rreth tyne rojet, do gjindarmë të bâshëm e të naltë, as idhnakë as të vrazhdë, shkelin barin e butë e me voesë, ngadalë, me kënaqsi, dhe ndalen nganjiherë,

shtrygjen, dhe prap vazhdojnë t'ecunit. Nëpër këto heshtje ndihej vetëm Tetari. Ai mbrrinte kudo: tash âsht para ahrit, tash në hîtha buzë rrugës tash mbi plehun e thatë të gjedhëve, dhe çka ndien: „Pra, ju lutem! Pra, urdhnoni!" — dhe çdo herë i përpjek kambët: „Në shërbim... tetari Taruh."

Po sa kanë mbrri gjindarmët në Rashle, ai i ka hapë fletoret e veta: „gjendja në Rashle", dhe ka nisë me lexue qysh prej fillimit: mashkuj kaq, femna kaq, të dyshimtë këta e këta, Kollashinasit janë fajtorë që të gjithë: ai e ka djalin komit, ai vllaun, ai babën — mbajnë lidhje me ta, u çojnë bukë. Dhe ankohej, thot: këto janë vetëm fletoret ndihmse, se atê kryesorën ia ka vjedhë dikush, e ajo ka qenë mû për vjedhjet. Halimaça ia vërtetonte: ashtu âsht, njerëz të këqij këta të Kollashinit, le t'i përzanë. Mandej aty janë edhe grât e atyne komitave, dhe grueja do të shkojë te burri vet, ose burri do t'i vijë së shoqes, që âsht edhe mâ zi, dhe kush âsht fajtuer: krej Rashla, dhe dajaku kujt do t'i kërcet: Rashlanëve. Për Gjuzën tha se âsht mâ e keqja dhe se duhet me ia pá flokët — për kend i ka atje ato nyjet. E në vedi mendonte: të lirë janë sot këta kollashinasit, shtyji le të shkojnë, le të humbin të mos ngatrrojnë e flasin: „E duket tanë!..."

I vetmi që vuejti at natë qe plaku. Në fillim ia thyen lugët. Ai përpiqej me i mbrojtë, i tmeruem, sikur t'ishin ato ndonji thesar i çmueshëm që s'mund ta ketë mâ. „Mosni ato! Ato janë lugët!" Mandej e kanë rrasë në ahër dhe e kanë zdrufë me nji shkop lajthije, që e nduku Kapllari prej gardhit. Gjuza erdh mû atëherë kur ishte mâ e nevojshme — kur e lagshin plakun me ujë. Tash këto punë ia dorzuen asaj. Plaku dridhej. Mjekrrën e kishte të shpupurisun, syt të hapun, të turbulluem, në to njifarë flake e dobët, i pafuqishëm — kundërshtí e thyeme. Çonte përpjetë të dy duert e thata, të zbeta, dhe habitej: „Që ç'u bâ! Ti je gjallë, nuse? Mos më le. Kapmë për dore, mbajmë. Ashtu..."

Mâ në fund feneri u shue, dhe sokakut dukeshin njerzit — të zez, shkelin ngadalë, as fëmija nuk po ndihen mâ. Midis tyne gjindej edhe Gjuza. Ha-

xhija u ftof kur e njofti. Qëndroi pranë dritares dhe shiqoi derisa Kollashinasit u larguen. I ra në mend mendimi i parë, që i pëlqente tepër: Te grueja zemra âsht tepër e ndieshme... Prandej thehet lehtë, lehtë vendos, lehtë sharron.

Prej shtëpís së zjarmit thirrte Hatka, pikllueshëm dhe shashtarisun, sa që Haxhija u tremb...

— Grue e mirë, ku je? Eja...

Dukej si me thirrë nën dhé.

Hatka po bânte fëmín.

— S'âsht ajo mâ, — tha Haxhija i humbun. — S'âsht kurrkush... Nuk ka kurrgjâ...

U ul pranë jastekut. Duert i paloi mbi prehën dhe shiqoi në to deri n'agim — topitun, pafuqi. S'i bâhej me mendue gjâ. Ai kishte aso çastesh kur e kishte kryet krejt bosh, kur s'dinte me bâ as lutje. Kjo ndodhte atëherë kur trandej, kur trembej prej diçkafes. E n'agim e ndjeu të qamunit e Hatkës, të qamunit e hollë, të mbajtun me leckë, që del nga zemra — t'atillë me të cilin qajnë vetëm nanat.

Ajo qante mbas fëmís.

At ditë Rashla u zgjue heret, dhe ishte e qetë, pa bërtimë dhe shamje — ndiheshin vetëm zogjt, sot mâ me zâ se kurr ndonjiherë përpara.

Haxhija shkonte sokakut vetëm, shiqonte në borë e në rê, mandej pulen skaj gardhit, plogshëm, dhe si padashtas e mandej ktheu rrugës kah vorrezat. Nën dorë mbante tabutin e fëmijve, të nximë prej shiut dhe të plasaritun, të mbuluem me nji shami të bardhë, e mbi tê fëmín e Hatkës. Vetë ka me e shti në dhé.

Ato ditë njerzit bisedojshin pak. S'kishin çka me i thanë njani tjetrit.

HAXHIJA shkonte prap në dyqan — në mëngjez e hapte vonë, e në mbramje kthente heret tue mendue vazhdimisht rrugës, se si âsht mâ së miri me qëndrue, tash kur ia kishin marrë gruen: pikllueshëm apo gëzueshëm. Me u bâ i pikllueshëm — çka do të

thot Tetari: i pikllueshëm për shkak të komitave. Dhe ai vendosi për të dyjat: para të gjithëve do të shtihet si i pikllueshëm, e i gëzueshëm vetëm para Tetarit. Nganjiherë ndodhte që të hutohet — para Tetarit bâhej i pikllueshëm e para tjerëve i gëzueshëm. E në të vërtetë ishte krejt ndryshe: s'ishte as i pikllueshëm, as i gëzueshëm, po i rrafshtë dhe i topitun si gjithmonë, sikur të mos të kishte ndodhë kurrgjâ.

Hatka edhe tash e përcillte kur ky dilte për me mbyllë duqanin, dhe përshpëritte mbas tij prej portës:

— Të qoftë me fat... Mos u rrëxo. Rueju prej qejve.

Ajo edhe tash flitte: „Edhe e re jam, edhe e shëndoshë, edhe mend kam... E fat nuk kam..." Dhe qante mbas fatit, mbas fëmís, dhe mbas njifarë vajzës në Vërbicë që kishte vdekë mû para darsmës. Asaj kurrqysh nuk i delte prej mendsh — pse pyette Gjyza at natë, ndërsa rrijshin pranë votrës: „A përgdhel? A shtyp?" Dhe kurdo që e shiqonte Haxhin, se si natën rrin qyqe vetëm në qoshe: i plogshtë, pa vullnet, i prajshëm, ajo mendonte në vetëveti: athue din ai me përgdhelë. Dhe i përgjigjej vetëvehtes: „Jo, more... Nuk din. I pikllуemi nuk përgdhel, po i gëzueshmi. Edhe thonë i dejuni... Njeriu i dejun. Athue ku e paskam ndie unë këtê?" Ajo filloi me dalë. Në fillim shkonte vetëm deri te uji, dhe menjiherë u ndesh me Halimaçën. Ai e mbërtheu krejt qiellin me syt e tij, kur e pá Hatkën para vedit — të hollë, të zbehtë, kryet të lidhun me nji mahramë edhe anët e fytyrës — çka kallxonte se âsht vajzë, se kërkon burr, se nuk ka miraz, porse të gjitha sendet tjera i ka: edhe të rít, edhe shëndetin, edhe fuqín.

— Çfarë ere të pruni? — pyeti Halimaça, tue shique diku mbi gardh.

— Era e Kalicës, — shpejtoi ajo me u përgjegjë. — Ajo më pruni.

— Prap kho...

Halimaça nuk u mrrol, nuk bërtiti. Prandej ajo bani gëzueshëm;

— Iu deshta Haxhís... T'i sjellë ujë, të mos jetë i etshëm.

Ai e nguli shtagën para kambëve të saj. Heshtte.

— Ti!... i tha shkurt, ashpër si të thente shtagën midis duerve. Hatka u tremb. Përpoqi syt, shpejtoi frymëmarrjen. — Gojën ta keshë e gjuhën jo. Ta dijsh. Shiqom në sy.

Ajo dridhej. Mandej i tha hareshëm dhe me zâ, ashtu sikur t'i flitte edhe dikuj tjetër:

— Ani, ani shueja etjen Haxhís. Vetëm mos i ço ujë të turbullt, por të kthjelltë.

E me vedi përfundoi: „Do t'më korrish ti mue, po... Do të korrish mirë — e lehtë, e fortë, bah!"

Ai filloi me mendue përnjimend, që Haxhín ta martojë me Hatkën. Njiherë edhe ia pat thanë këtê, madjè në nji mënyrë jo të rëndomtë, si përpara:

— Kush âsht nallbani yt, o Haxhi?

— Ai heshtte.

— Kush po të mbath, o Haxhi?

Ai prap heshtte, idhnohej, tue kundërshtue me duer në nji anë.

— Unë jam nallbani yt, unë po të mbathi — unë due me të martue.

Ai mëngjez Haxhija nuk ia qëlloi dyqanit, po kaloi larg tij, dhe çelsin e rrasi në bravën e huej. U habit: „Pse gabova kështu, nana ime? Ha, ha, për shkak të martesës... E jo... Nuk do të martohem." Dhe u përbê në perëndi. Ai gjithnji mâ rrallë e përmente perëndín dhe gjithnji mâ rrallë falte namazin. Vetëm kur s'kish punë tjetër, kur i pshton. E në dyqan përbehej:

— Pasha allahun nuk kam fitim!

— Pasha allahun ke! — betohej edhe katundari. — Po pse po ban be, o Haxhi, allahu nuk âsht cung i verrit, mos e merr nëpër gojë, mos fol keq.

Dhe ai mbrohet se nuk po e përmend kot, por flet të vërtetën, pra nëse âsht vllau Turk do të besojë, e nëse nuk âsht edhe të mos blejë, le të kërkojë dyqan tjetër.

Këtê e kaplonte përsëri friga. Tash prej martesës.

Ndihej si me qenë nën frê të cilin e mbante Halimaça dhe e ngreh andej, ngreh kendej. E nuk ka vullnet me u çlirue, pra duron, nuk flet me zâ, por prap klith në vedi: „Nuk due grue! S'e due kurrsesi..." Nganjiherë i pshton ashtu pa pritë e pa kujtue me klithë mû në sokak: „Nuk due!" E mandej kqyr rreth e rrotull. Po ashtu i pshton goja edhe në mbramje kur numron paret mbi mahramë: „Shtatëqind... tetëqind... Nuk due!" Atê e mundonte nji mendim, madjè shum i randë, nganjiherë edhe e zgjonte prej gjumit: ata Kollashinasit... Mandej ajo Gjuza, Beli dhe ai Nushku. Duket e tyne janë në dyqan. Ato të Gjuzës. E ata nuk kanë me vdekë të gjithë. Do të vijë dikush. Dhe ai numron paret dhe i ven nën fletën e qitabit. Nëse vjen Gjuza — aty âsht pjesa e saj, le të marri. E kur grumbulli bâhet i madh, atij i vjen randë, prandej e përzien prap me paret e veta. Dhe kështu mundohet: then gishtat, then zemrën, ofshan. Ka çue kryet dhe ka shique. Ka pasë edhe çka me pá. Hatka qëndronte në derë, e ujdisun si nuse: në tê qinda lecka të larme, në krye duvaku, në sjetull dysheku. Mbahej qetë dhe turpshëm, ashtu si duhej të mbahej nusja — dhe lehtas, në maje të gishtave ka hy me dyshek dhe e ka shtrue. E mandej filloi me u deshë, prap ngadalë dhe turpshëm, dhe si me dashtë me u mbrojtë prej ndonji gjâje, po s'ka prej çka, sepse Haxhija ka ulë kryet, ka mbështjellë syt me mahramë — nuk e shiqon, nuk din me i thanë gjâ, përveç nji fjale të vetme: nuk due, dhe ai vazhdimisht ia thot vetëvehtes.

Në dhomë heshtja. Sikur t'ishte thye diçka, pëlcit, dhe tash mbretnon heshtja e thellë, vdekjeje.

Hatka u përvodh në dyshek, hesht, duert i ka shtri mbi faqe, atyne u vjen era bar, — shiqon nëpër gishta në tavan dhe mendon: „Numro... numro... Si janë njerzit. Përpara vetëm këndonte në qitab, e tash vetëm numron, numron..." Mendonte se çka me i thanë, me ia pre punën, dhe tha:

— Kam pa dyqanin e Ivanjit. Edhe atje te ata kishte dyqan. Kishte shpija të bukura. Ç'po thue? M'u duk se thé diçka?

Dhe shton si për vedi: „E ti mos u idhno, he burr. Unë ashtu... U bana nuse me pá se si âsht. Por, besa, s'jam nuse, po si kam qenë." Dhe Hatka ikë në nji mendim tjetër: se me qenë nuse nuk âsht bash fat, dhe nuk âsht gëzim që vazhdon përgjithmonë, po nji muej — dy — sa të mbajnë për nuse, e mandej — kurrgjâ, përveç zylyfit të varun në faqe, facoleta mbi syt, syt në prehën, në opinga, në tokë, mos shiqo kërkend e as kushi ty, terja burrit harnat deri sa të vdesish. Dhe asaj i kujtohen qinda gra — të këtillë e kanë jetën: qeshin, qajnë, këndojnë, heshtin. E për çka qajnë — për vetëvehten, sepse kështu âsht e shkurta, hapi i shkurtë deri te kroni, deri në torishte, deri n'arë. Dhe Hatkës, mâ në fund, prap i vjen keq që s'mundet me qenë nji grue e tillë — sikur të gjitha tjerat: me të qeshun dhe të qame, me zylyfe, me derën e vet, me strehën e vet dhe viçin e vet nën strehë. Era frynte në dritare, e asaj i dukej se edhe ajo thot: „Pse nuk mundesh me u bâ grue e tillë!"

Pikllimi e kaplonte gjithnji e mâ tepër. Filloi me qa mbas fëmís, dhe me i numrue ditët. Dy muej kanë kalue prej ditës kur Haxhija kishte çue xhenazen. Me këtë edhe kishte fjetë. E në mëngjez prap e përcillte Haxhín.

— Mos u rrëzo, mos u vra...

Tue shique mbas tij prej oborrit, ajo filloi me mendue: se si e mbante dikur dreqin... dhe thot: „Që edhe dreqi i ka hypë, edhe Halimaça që — i hyp, dhe që ato pare... vetëm i numron, po edhe atij i numrohen ditët: e ejte... e premte... e kështu vjen edhe vdekja, dhe ku ke qenë — kurrkund, dhe çka ke bâ — kurrgjâ, ke numrue paret e hueja. E delmet me i pasë ble, njeri! Blejti tri delme e ta shofish fatin!"

Muer dhe e rregulloi shtëpín: lau sahanin e larmë të Haxhís, fshini dhomën, shkundi qylymin dhe u ul pranë dritares me krehë flokët. Kreh flokët dhe u flet: „Flokët e mij, flokshkretët... Për kë po ju lëmoj, besa për kerrkend, po vetëm ashtu — pse jam ngeshëm." Në nji çast iu mbush mendja me u ujdisë si nuset dhe me u mbajt ashtu gjithëherë.

Muer gërshanët, preu flokët, mbaroi zylyfet. Flokun e premë e paloi mbi shuplakë dhe e shiqonte. Dëshironte të derdhi lot mbi të sikur bâjnë nuset, por nuk mundet, loti nuk po i shkon. Mbështuell kryet tue folë: „Unë, e mjera, nuk jam mâ vajzë... po, e mjera, tash jam nuse, vaj për mue!" Dhe erdh në vedi: „Qè si jam! E pse vajtoj? Budallaqe..."

Mbas kësaj Hatka u stolis dhe u qëndis si t'ishte nuse e vërtetë.

Kështu ka dalë edhe për ujë dhe ka qëndrue te kroni me gra.

— Po ç'keni, moj gra, Haxhija im... Unë gjithnji e mbuloj, e ai më zbulohet. Kështu gjithë natën. Sa e mjerë âsht femna... Të shkrueme e ka vetëm me mbulue.

Edhe Haxhín e priti kështu — e stolisun dhe e qëndisun. Asht ngulë brî murit, me krye të varun, me duer të palueme në krahnuer, sepse kështu bâjnë divan të gjitha nuset, dhe nuk flasin derisa bâjnë divan, e Hatka menjiherë e çeli gojën:

— Çka mendon me më bâ ti mue? Më thuej shpejt, të gëzohem.

Ai e shiqonte me bisht të synit, zbathte çizmet, pshtynte në pod — përzente dreqnit.

— Unë kurrgjâ, — i thot ai.

— Ti kurrgjâ... Kështu âsht mâ lehtë me i thanë nuses. E unë po të thom bamë çare, merrmë menjiherë. A po sheh se jam nuse? Nuk jam bâ kështu për mahí.

Haxhija çoi kryet dhe e shiqonte — i zbemë, memec, nuk po din se çka me i thanë.

— Po, nuse e kujt je, me të pyetë kush? Hatkën e kaploi zjarmi i kuq.

— E gjelit!....Qè se e kujt jam, — i thot ajo dhe hesht. E mbasi u qetsue, shtoi ngadalë: — Jam nusja jote, po, e kujt tjetër? Pse po shtihesh se s'po e din?

— Besa unë nuk e dij, — thot Haxhija dhe çon duert. — Dhe nuk due me e dijtë.

— Po hajt, hajt luej me fukarán e mjerë.

Hatka qante.

Haxhija at natë e shtroi vetë dyshekun, qiti shpejt jorganin mbi krye, dhe s'andejmi tha si prej pusit:

— Unë grue nuk po di se je e emja.

— Ti pyet hallkun, nëqoftëse nuk e din, — i thot Hatka. Ajo mendonte se i kishte thanë të gjitha dhe se nuk duhej vërtetim mâ i mirë. Mbet edhe mâ me bâ divan, tue folë: „Due... për inat do të bâj divan, le ta shohi se jam me të vërtetë nuse." Edhe do të bânte divan deri në mesnatë, mos t'ia behte në dhomë Halimaça. Ai ishte i gëzueshëm, i skuqun, i mbushun me frymë, mbi tallagan i kishte ra pluhni. „E shtunde... — bani Hatka me vedi, — âsht kthye prej pazarit." Halimaça i gozhdoi syt në tê. Prej dorës i ra thupërza me të cilën i grahte kalit rrugës. Prej Hatkës i paloi syt mbi jorgan, nën të cilin, si kungulli jeshil, dukej kryet lakuriq i Haxhís, i shëndritun prej flakzës së llampës. Nuk din se çka me thanë. Ku u bâ tash Hatka nuse! Ajo iu afrue qetë kah dora e tij dhe u gërmuq me ia puthë. Halimaça nuk pranoi, e mshefi dorën mbas shpine, e ajo prap u tërhoq kah muri dhe vazhdoi me bâ divan si përpara.

— Ç'âsht kjo? — pyeti ashpër Halimaça. Haxhija përpiqte syt, e Hatka kishte lëshue kryet edhe mâ poshtë.

„Pse pyet kur e sheh?" mendonte ajo, e me zâ shtoi:

— Çka jam tjetër, veç nuse.

— Jo more... Nuk âsht nuse, — bâni Haxhija i friguem.

Në dhomë mbretnoi heshtja.

Nëpër dritën e mekun të llampës, ngadalë por me fuqi, preu dora e Halimaçës — shêj që Hatka të largohej, të hiqej sa mâ shpejt sysh, deri sa s'âsht bâ diçka tjetër, si âsht i idhshëm dhe i lodhun. Ajo u hutue — drejtoi kryet, mblodhi kindat dhe me hapa të lehta, nusnore, që i ndreqte qëllimisht, u drejtue kah dera për me dalë, sikur të shkonte diku për ndonji punë. Mbas saj kaploi nji heshtje edhe mâ e thellë.

Haxhija u drejtue dhe u ul në dyshek. Në krye vuni qeleshen e bardhë, mbi shpinë xhyben e vjetër e të kuqe, dhe u bâ si me qenë lule e vjetër, e thatë dhe e shpupurishun, e nxime prej diellit, e shpërlame prej shinave — atje diku në ledinën e shkretë. Qeleshen e ndreqte padá, sepse nuk palohej mirë, dhe filloi t'idhnohej në tê, madjè edhe Halimaça n'atê — pse âsht kështu i mbërthyem dhe i vdekun, sa nuk din me rregullue as qeleshen.

— Që... — i thot, dhe nxjèrr letren prej shoke. — E Zemkut... Vllau po i shkruen prej Turqije.

Letra ishte e shkrueme turqisht, dhe aq e mbulueme me të zi, sa në të bardhët as miza s'kish me pasë vend.

— Hajde, shkrepja jazís së turkut, — thot Halimaça i ngacmuem, — me pá se çka thot.

— Ia kisha shkrepë, po nuk jam tue pá. Llampa âsht nalt, — thot Haxhija dhe sillet — kish dashtë me lexue po nuk sheh, e me u çue dhe me afrue llampën — nuk po guxon, kishin me i ra tlinat, prandej ka ra në hall dhe sillet.

— Sa i vdekun që je! — bërtiti prap Halimaça, dhe vetë, në opinga, shkeli mbi qylym dhe hoq prej dyrekut llampën gadi të mekun. Haxhija i nguli syt mirë, e Halimaça i mbylli të vetët, curroi veshët, prâjti — për me kuptue sa mâ mirë ç'thot letra.

Haxhija lexonte:

„Zemkë, vllau im... Të shkruen vllau yt. Sinani Sinani yt i mjerë. Po të shkruen Sinani prej Turqís, prej mjerimit të madh, ndigjoje... ndigjoje edhe ti, uji ynë, edhe ti guri ynë, edhe ju gjyshnit e mij dhe mixhallarë, edhe ti foshnje, e vogël në djep — më ndigjoni që të gjithë, aman! E çka po bân Sinani juej? Sinani juej, besa, edhe e mban shpirtin gjallë, a mâ mirë mos ta mbante, po të kishte dekë, t'ishte bâ dhé. Ti po më pvet si po jetoj. Kurrqysh... Po as vdekë nuk jam endè —deri në këtë xhuma, deri në këtë orë kur po të shkruen qatipi, e vlla i dashtun, sikur edhe t'isha vdekë, se ashtu âsht jetesa ime.

Më kanë gjuejtë në Karakazan. Këtu ashtu i thonë këtij katundi — emni iu faroftë, sharroftë në

dhé, mbasi në tê s'gjen asnji thupër me i grahë viçit. Pra, Zemko vlla, vllau i mirë, ti vllaun tand Sinanin ndigjoje: mos eja kho... Kce n'ujë, hup në mal, shkrueju gabel, e në Turqín thineshë mos hajde. Që, se si âsht kho, për mos me e zgjatë: me gjarpij, bre vlla, po flej. Aq gjarpij ka në këtë katund, e ai quhet — Karakazan — si ndjeve mâ parë. Gjithnji nga nji rrin e na ruen prej këtyne gjarpijve derisa të tjerët flejnë — po edhe sa flejmë i shohim n'andërr, aq na kanë shti tmerin, vlla i dashtun".

— Ndal... — thot Halimaça. — Nuk ban ashtu. Ktheja ndryshe.

— Qysh ndryshe? — pyet Haxhija.

— Ndryshe... — thot Halimaça.

— Kështu po shkruen.

— Le të shkruejë. Ti ktheja ndryshe. Kështu... Kështu do t'i thomi Zemkut: Vllau po të shkruen me shitë tokën dhe me u nisë për Turqí. Atje edhe ta ka gjetë shtëpín. Kështu... Ia ka gjetë shtëpín atje, po rren, e njof unë Sinanin. Bah.

Që tjetra... Shkrepja... Këtê për Rushkun e çalë i shkruen motra Gjylsyma. Mos lê që letra të jetë e pikllueshme...

Këtë letër nuk e kuptuen. Motra i shkruente vllaut për zogun: çdo mëngjez i vjen nji zog, dhe i këndon, edhe si këndon ajo qan pada, sepse zogu i kujton Rashlën.

— Lè... — thot Halimaça. — Ajo edhe këtu vetëm ka qa.

Qe e treta...

Të gjithë këto letra ishin prej Turqije. I kanë shkrue njerzit e Bihorit, ata që ishin mashtrue dhe shpërngulë dhe atje kishin sharrue. Të shtundeve kur kthehen prej pazarit, Rashlanët e mbushin gjinín me to. Dhe atëherë flitet vetëm për to, e sidomos nëse thërret dikush për atje vllau vllán, kushrini kushrinin: shit, shpërngulu, madjè edhe lavdëro — e mirë kjo, e mirë ajo. Letrat e këtilla ndonjani i mëson edhe përmendsh, dhe shtojnë çka dëshirojnë vetë: se si Turqit i kanë përzanë Grekët, dhe se si tash tokat dhe shtëpít e Grekëve rrijnë shpra-

zët, dhe kush vjen i pari — sopata i ka ra në mjaltë, ai veç ka me u ulë rreth sofrës së shtrueme mbi të cilën edhe lugë do të gjejë, pra gjâ të vetën as që duhet me çue, veç në dashtë për qejf — dhe vetëm përmende perëndín dhe bujrum — ha.

Bihorasit shpërnguleshin shpesh në Turqí.

Dikush përngulej prej trenís. Dikush âsht dembel, nuk e punon tokën, pra mendon se atje do të punohet vetëvetiu. Dikush për inat të kushrijve të vet. Dikush ikë prej vorfnís, dikush prej zullumit, prej porezit, prej kohës së keqe — e dikush nuk din as pse shpërngulet, ashtu ka pá të tjerët.

Disa as që mbrrijnë atje: vdesin rrugës, ose humbin, ose ndonjiherë kthehen — zdathë, zdeshë, kryeshtruet, t'unët — pa mend në krye. Të këtillë i leçit katundi. I qesh dhe habitet, dhe për nji kohë të gjatë tregon: „Asht kthye dathë mû prej Turqije!"

Ndonjanit rrugës ia vjedhin vajzën. Rëndom në han. Dhe s'e sheh me sy mâ.

Por edhe posë të gjitha këtyne ndodhinave, për të cilat zakonisht dihej, gjatë rrugës prej Bihorit kah Jeni Pazari skuqet jo rrallë karvani — nji a dy kuaj nën sanduqe, mbas tyne grát e burrat, dhe fëmijt n'opingat e reja, foshnjet ndërmjet duersh ose mbi shpinë — dhe plot lot të derdhun dhe ofshame mbas gjyshëve të vdekun që po mbesin aty në Bihor. Kështu n'at vend të huej e të panjoftun shkojnë këmishat e linit të Bihorit, lidhsat e larme, qylymat e larmë, pashaportat e mbushuna, zemrat e pikllueme — tash disi të smadhueme, pse janë plot brengë, dhe pse tash ndiejnë mâ së shumti: ndahen prej vendlindjes së vet, prej shkambit, prej rrugës, prej arës, prej lugjeve.

Rrugës deri në Pazar flasin t'ulët, dhe diqysh si në kremtë — sepse vetë çasti kërkon ashtu: përmenden baballarët dhe farefisi, dhe me qinda emna tjerë, dhe ajo që âsht harrue: ndonji dhuratë, ndonji përshëndetje për dikend, ndonji borxh i vogël. Prej Pazarit hutohen që të gjithë, sepse mû atje fillon nji lot tjetër — prandaj mâ së shumti heshtin, madjè as fëmija për ndonji shkak nuk qajnë për t'i

fillue vajit mâ në fund, të gjithë së bashku edhe fëmija, edhe nanat, edhe baballarët, fëmija me zâ, të tjerët në gjoks.

Halimaça muer dhe i shkjeu të gjitha letrat. Dinte se Haxhija do të habitet, dhe ai me të vërtetë u habit — i hapi sa mujti syt e turbullt, i çoi vetullat deri në gjysë të ballit tue i shique copzat e letrës, por heshtte. Heshtte edhe Halimaça, tue dashtë me këtë heshtje me tregue — se për atë që ka bâ nji arsye të randsishme, e cila — ka kohë me u dijtë. Ai hoqi qylahun. E mbajti pak nën duer, dhe prap e vû mbi krye, dhe kryet e vari thellë dhe tha:

— E... me i pasë dhanë Zemkut këtë letër, ç'kish bâ Zemku? Zemku nuk kish shkue në Turqí...

Ai çoi kryet.

— A po më ndigjon ti mue?

— Po të ndigjoj, — përgjegji Haxhija dhe u mbështet në dorë të djathtë — në mënyrë që mjekrrën e paloi mbi shuplakë dhe me gishta i shtrembnoi tmerrisht buzët. — Ndigjoj...

Halimaça tregoi shkurtas: atij i nevojitet, mâ tepër se vetë buka —thot ai — që ky Zemku të shkojë ke vllau. Të shkojë ke vllau që — ai ta blejë tokën e tij. Edhe po... âsht e vërtetë: toka e Zemkut âsht e ndame copë-copë — ara këtu, livadhi atje, dhe e gjithë ajo e përzieme me tokën e Halimaçës, prandaj Zemku i sjell dam. Ose i kalon mbi lavër, ose nëpër të lashtat e posa rrituna, ose nëpër livadh dhe kollomoq. Nuk jan përlá asnjiherë, pse Zemku âsht njeri i urtë, lëshonte — tue nemë tokën e vet të marrë. Në mes tyne ishin goditë: kur të shkonte në Turqí — ai do të ia shesë tokën Halimaçës, kurrkujt tjetër — e kush tjetër edhe e kishte blé kur âsht e shpërndame ashtu.

Tash çdo gjâ mvarej prej letrës së Sinanit a ka me thirrë Sinani a jo. E ai, qe, nuk don, nuk e thrret, po e kthen: „Mos eja te unë në Karakazan, aman!"

— E bah! — klithi në fund Halimaça, dhe e rrasi qylahin në gjû.

Ai sonte luente tepër me qylahun — sepse ai ishte i ri, e kishte ble sod në pazar, prandej i shkonte vetë dora në tê.

— Nuk po e shtyj në pellg me e mbytë. Po në vendin turk, midis Turqve, në fé të vet. E Sinani rren, rren. Bah! Shife, edhe gjarpij!... Prej kah gjarpij? Mos i trego kujt gjâ për ato gjarpij. Harroje këtê. Atij paret, mue toka, dhe udha e mbarë. Ashtu... bah! E ti pak epi zemër... epi zemër që të shpetojnë. Për muslimanin nuk âsht me pritë — kam ndie prej teje — po dëshira... dhe menjiherë veprimi — trak.

Ti nuk po e bind këtë milet, o Haxhi. Kurrgjâ nuk po i flet për Turqín: as që âsht kështu as që âsht ashtu... se âsht atje si â mâ mirë, kurrgjâ ti, kurrgjâ. E tregtarët... këta tonët... Kurr nuk e kanë pa Turqín, e i dinë të gjithat. Dhe, bre vlla, i ndihmojnë, i ndihmojnë këtij Turkut tonë. Menjiherë në çarshi: „Merhaba, vlla. Sa at viç dhe a don për Turqi?" Dhe e nxjerrin pashaportin, ndihmojnë, dhe çdo gjâ tjetër... e ti kurrgjâ. E çallma... gjindet rreth krés sate e jo t'atyne, ky âsht borxhí yt. Fol, Haxhi, lavdro... Të shihet se edhe ti je gjallë.

Ashtu i foli Halimaça, dhe gjatë tanë kohës shiqonte llampën që hudhte dritë të zbehtë mbi qylym, e jo në Haxhín. Haxhija prej diçkafës ishte gurzue, shtangë dhe mbledhë, dhe kështu: krejt i shtangun, vazhdimisht mohonte në vedi — kurrkujt e kurrgja nuk do t'i flasë, edhe pse âsht me çallmë, me qenë edhe çkado — nuk do të flas. E Halimaça të donte me shkue... Me u çue dhe me shkue. Po s'don. Flet me vetvehten për tokën e Zemkut: kjo copë âsht kaq, ajo aq, dhe llogarit se sa vlejnë. Nuk vlejnë shum, dhe shum pare s'kish dhanë për to, por pak — sa âsht e drejtë. Mâ në fund, tue u çue, ai pyeti Haxhin çka kërkon — Haxhija lypte sahatin.

— Qe ku e ke heej, — qorolloz mafolloz, s'po mundet me të thirrë.

— E pse âsht shtrue mbrapsht dysheku?

Halimaçës iu kujtue Hatka.

— Ajo?

— Jo, po unë.

— Sa âsht sahati?

— Tre mbas akshamit.

— Flî, pra. Por dyshekun ktheje. Hë ktheje...

Haxhija u palue edhe mâ rrastë në dyshek për shkak t'uçkurit, dhe prehnin e mbuloi me jorgan.

— Po, po... i thot ai i pavendosun, dhe i uroi natën e mirë, me zâ të huej.

— Halimaça duel.

Para shtëpís së zjarmit e pritte Hatka. Në dorë mbante pishën për me i bâ dritë. Fytyra e saj ishte e ngjyeme me të bardh, dhe tash, përballë flakës së manushaqtë të pishës, dukej si prej bakrit. Halimaça ia nguli syt mirë dhe i lëshoi thellë supat. Në këto ajo vetëm drodhi qafën, sikur të thonte: „Kështu âsht... jam nuse." Ajo për çka habitej mâ së shumti ishin vetullat e gjata të Hatkës, të zgjatuna deri afër veshit — t'yndyrshme, të zeza, të trasha, të vume me zgjyrën e fulterës. Pajtoheshin krej me zylyfet — po ashtu të zeza dhe t'yndyrshme. Kryet e mbante të shtangun, qafën të fryme, dhe dukej si të ngrehtë diçka, madjè të ngrehte fort, me tanë fuqin.

— Ç'paske bâ kështu? — pyeti Halimaça tue e matë me sy.

— Unë kështu diçka... Po nuk po di. Nusja... — përgjegji Hatka tue shique pishën, e cila kundërmonte fort në rrëshinë.

— Nusja e kujt?

— E kurrkujt... kur s'don Haxhija me qenë e tij.

— Çka po të thot? — Halimaça u ndal në të hecun dhe tash e shiqoi në supat, në gjî, në vithe.

— Nuk po thot gjâ, veç ka ra me fjetë, — thot Hatka, dhe tash, në derë, tue e mprojtë me shuplakë flakën e pishës që mos ta shkimi era përjashta.

— E ti don që ai të mos flejë, po don bah. Nusja...

Hatka heshtte, dhe prej heshtjes, me zâ të hollë dhe t'ultë, moli urtas dhe tue zgjatë, se nusja nuk duhet me folë — nuk âsht nusnore me folë, por me heshtë:

— Me heshtë, bah, — pohoi mbas saj Halimaça, dhe përbiu pshtymën, muer frymë me zâ dhe e kapi

me dorë rreth belit. — Me heshtë ... me heshtë ... përsëriti ai dhe e ngrehi fort kah vehtja.

— U shkim pisha, pisha ... Hatka u dha e tana mbas pishës, tue e çue nalt e tue e mprojtë, e trupin ia përshkuen rryma, të çuditshme — prej frigës, aspak të kandshme dhe as t'ambla.

— Nuset nuk flasin ... — i thot tue pështpëritë Halimaça, tue ia shti dorën në gjî, që kundërmon erë sapuni. — Ohoo! — tha Halimaça, mbasi dora e tij — e fortë, rëshqiti, u palue në mishin e butë dhe të ngrohtë të trupit.

— Hm ... hm ... murmuroi Hatka, sepse nusja s'duhet me folë, dhe nuk mujti mâ me u përmbajtë. po tha: „U shkimb pisha, mjera unë!" — dhe shtoi tue u anue me të tanë trupin kah Halimaça: — Edhe ti e din at marifet ... E unë kisha frigë mos po më shan, dhe dridhesha.

— Dridhu ... dridhu ...

— Dridhem e tanë ... Nuk ke me më sha pse jam nuse.

— Nuset heshtin, — thot Halimaça.

— Kam harrue. Hm ... hm ...

Nga fundi i shkallëve Halimaça bërtiti: „Plaaç!" Ai shau kalin, i cili groponte me kambë brî gardhit, tue tingllue frenin për me u lirue.

— Hiqe pishën. Qe hana.

Hana shiqonte prej majës së dardhës — e madhe, e kuqe, para shiut.

ATO DITË u përhap zani nëpër katund: Zemku u varrue ...

E ai duel menjiherë në sokak, endet poshtë e naltë, hesht, dhe sikur ta thonte atê që mendonte, ajo kishte me dalë shkurt e qartë: „Qe ... unë jam ai i varruemi. Prandej edhe endem për me më pá." Njerí i fortë, i bâshëm — rreth kreje tash i ka dy shalla, njani i pastër, zbardhon si bora, tjetri i përlyem, i përgjakun, dhe atê të përgjakunin e ka lë-

shue mbi gjoks — le të shihet çka i kanë bâ atij. E çka kishte ndodhë? Prej dikahit i kish ra guri në kry — kur në muzg kthehej prej arës — i bardhë, vetëm në këmishë e tlina, me kosë në krah dhe shtambën në dorë. Të gjithë habiteshin se kush e kish gjuejtë. E ndonjani spjegonte, se ai dreq ka gjuejtë shtambën — po dorën s'e ka drejtue mirë dhe qe — e ka çue mâ tepër dhe e ka qëllue Zemkun mû në krye. Zemku idhnohej: „Qe se çfarë kuvendi... âsht shtamba e ku kryet! Ka dijtë ai se çka qëllon, de." Dhe qante. Por jo pse i dhimbte plaga dhe pse nuk po dinte se kush e kish gjuejtë, për me u ahmarrë, por pse nuk kishte letër prej vllaut, pse nuk e thrret vllau me i shkue, po e mban këtu në Rashle deri sa t'ia çajnë kryet fare. Atëherë ai bani bé në çdo gjâ, se do t'i mbylli syt dhe do të shesi tokën sadoqoftë — aq sa mos të jetë falë, dhe sa mâ përpara t'iki te vllau — prej vendit ku çajnë krenat. Prej atëhere, u vetmue krejt. Flet pak, ose vetëm hesht. Në pyetje të rëndomta: ku ka qenë, çfarë kohe âsht, a bjen shí, çka mendon ai, zakonisht përgjigjet shkurt: „Unë s'jam njeri i këtij vendi... Këtê nuk e dij. Unë jam prej Turqije." Kudo mbahet si t'ishte mysafir, — njeri i huej, aty âsht për nji kohë të shkurtë dhe zhduket — të mirë mbeçi. Dëshiron që të dallohet me diçka, mos me qenë si të tjerët — ai nuk âsht mâ prej kësaj Rashles. E për tash dallohej me dy gjana: me qëndrimin e këtillë, dhe me ato dy shalla të mbështjellun rreth nji kreje. E ato shalla tregojnë shum: shih, kjo mundet me i ndodhë çdonjanit, kur jemi këso fare... Edhe diçka: qe, ky njerí... aty ka lavrue, aty ka mihë, aty ka kositë, e nuk ka me punue mâ. Prandej dukej i çuditshëm për të gjithë. Edhe për fëmijt. Kthehen mbas tij dhe e shiqojnë — ia shiqojnë shtagën në dorë, të cilin kurr deri më tash nuk e kish mbajtë. Endet nëpër katund sokaqeve, i veshun mirë: poshtë çakshirët, me çarapë të qëndisuna, nalt me mintan, ato dy shalla — si me qenë krushk, të mos kishte vetëm shtagën në dorë. E mbasi ngihet s'enduni, kthehet në dyqan, dhe rrin — harron edhe se kur ka ardhë aty. Edhe këtu hesht. E nëqoftëse e çel gojën për ndonji

send, âsht vetëm për Turqí — pyet Haxhín si âsht atje, si janë ujnat.

— Ke qenë... ke pi... kallxom drejt.

Haxhija nuk lavdron kurrgjâ së tepërmi. Mbahet mjedisit. Tregon edhe ate çka s'ka pa as ka ndie, dhe në çdo gjâ âsht i shkurtë: kështu e kështu âsht. Rrallë thot për nji send që nuk e din, ose ka tregue përpara për këtë, sepse mâ lehtë i vjen kur e përsërit. Atëherë nuk mendon, e thot ashtu si dje. Nganjiherë edhe mashtrohet, dhe nxîn ate që e ka lavdrue dikur, ose lavdron çka ka nxî. Nuk e kap kush: se nuk âsht ashtu, se për ate ka folë ndryshe — ka randsi vetëm që tregimi të vazhdojë, të mos këputet, se për këtê janë mbledhë.

Mâ vështirë âsht kur Zemku ofshan. Të gjithë e dijnë atëherë se ai mendon për letër: athue pse nuk po i vjen letër prej Turqije, pse nuk po i shkruen vllau, pse nuk po e thrret. Haxhija atëherë përpjek syt, i kujtohet letra e Sinanit, dhe ata gjarpijt, dhe ajo: „Aman! Mos u nis kho në këtë thi vend, po lyp atje edhe para derës së gabelave, edhe ajo âsht mâ mirë, Zemki im fatbardhë, vllau im i dashtun — aman!"

— Ka vende shkretí... ashtu ka thanë zoti, — lahet dhe mprohet prej diçkafit Haxhija, dhe këto fjalë i shpreh pikllueshëm, e ato diqysh ndezin mâ së miri.

— Mos m'i mbush ti mue veshët me shkretina. At vend nuk due me ma nxî. Po trego mirë. Për me nxi, që, ky vend... Ky ku t'i çajnë krenat, — u idhnue dhe nisi me bërtitë Zemku, sikur — aty në dyqan, të kishte ble prej Haxhís tregime të caktueme — ato të mirat, t'amblat, që prej kënaqsís të qajsh e të këndojsh, pra le t'i tregojë vetëm të këtilla, mos ta mashtrojë.

— E mâ, kush ta theu kryet ashtu? — pyet ndonjani pa sherr por kësaj pyetje Zemku nuk i përgjigjet, mrrolet dhe pyet për të mbathunat — çfarë opingash mbahen në Turqí, athue si këto në Rashle, a i regjin apo i bajnë të paregjuna.

Në këto e sipër i kalon e tanë mbasdita.

Nganjiherë Zemku nuk vjen, po endet kodrave, kullosavë, fushave — vetëm, me shtagën në dorë, dhe shiqon, thith me sy fushat dhe luginat, ulet nën druj, shkon ndër çobaj, ndigjon kumbonat në tufa. Rrugës kthen në krue, ngihet me ujë, ungjet në lug dhe shiqon, shiqon pyjet, arat, ledinat: hallalliset me to." „Unë s'jam mâ i kësaj toke..."

Shihej kudo... Hyn në vorreze dhe atje rrin, ose shtrihet, dhe shiqon në qiellë, me duer kryq për nën krye. S'e cyt kush. Nuk i flet gjâ. Nuk e pengon. Dhe të gjithë mendojnë njisoj: âsht largue njiheri prej vendit të vet, njerëzve të vet, prandaj endet ashtu ujnave dhe vorrezave. Vetëm mendtë mos ta lanë, ose mos e vret kush prap.

Katundi u habit tepër kur ndieu: se tokën e Zemkut e kishte ble Tetari, e jo Halimaça — i kishte dhanë qilima, pare dhe dukat, po edhe shum duhet t'i paguejë, por e kanë pre — puna ka mbarue. Ate që ka mbetë ka me ia plotsue at ditë kur të niset.

Halimaça kur ka ndie për këtê, menjiherë ka ra në dyshek tue pështy dorën e vet — pse nuk e qëlloi Zemkun mâ mirë, të flitet tash për tjetër gjâ, po ashtu vetëm sa me e tutë, për me thanë sa mâ parë: „Po e shes. Po shkoj. Blije Halimaçë." Dy ditë s'u çue në kambë. Dëneste, gjëmonte, shiqonte larat në trenë — e natën shihte andrra të çuditshme, dofarë voesh, shum voe, në strofullen e pulës, dhe të gjitha të shprazta. Dhe çdo natë prap voet, dhe ai e din: a e merr gjumi — ato aty. E nxuni friga prej këtyne voeve, dhe kur ishte zgjuet vetëm bërtitte: „Voet e dreqit... Ç'ka më vlejnë voet!..."

Shiqonte dyrekun pranë derës — tupitshëm, verbët. Në at dyrek të verdhë, të hangun prej të prekunit të dorës, ishin të shkrueme të gjitha ngjarjet që kishin ndodhë n'at shtëpi: kur ka le kush kur âsht martue, kur ka vdekë — kur ka qenë vjeti i thatë, kur dimni i randë, vërshimet, termeti — kur âsht ble copa e re e tokës: ara, livadhi, pylli. Këto numra dhe shkroja i gëdhendte gjithmonë hoxha, e i mbante në mend çdo mashkull, kështu që kjo histori bartej mâ tepër në kujtesë, se sa nëpër shkro-

jat në dyrek, të cilat as që i dinte kush me i lexue, posë hoxhës, madjè ai që i ka shkrue.

N'at anë ku shkruen: toka, Halimaça tash mendonte me shkrue edhe tokën e Zemkut, po s'u bâ — ky rast i rrëshiti prej dore, madjè vetëm me fajin e tij, sepse donte me e marrë tokën krejt lirë. Zemrohej me vetëvehtën që ka pritë, pse nuk ka vendosë menjiherë: „Qe paret... Sa kërkon?" E ndrydhi qylahun dhe ofshani: „Aaa-ah, e trentë âsht ajo që e ruen ti." Ishte i zemruem edhe në Tetarin, që ia ka hjedhë pa u mundue, dhe që mâ në fund ka dalë kështu — që shkyemja e letrës dhe guri i hjedhun në kryet e Zemkut — që e gjithë ajo kishte shkue në dobin e atij — Tetarit.

Në katund e dijshin, se për çka lëngohet.

„E ka vra toka!..."

Mbasi u çfrye mirë — shau antarët e familjes, rrahi gruen, shkjeu me kambë jorganin e ri, Halimaça u qetsue dhe ra në kujtim, zanje — ai këtê s'e don, pse Tetari âsht përzie, e me u zanë me te nuk ja qet — e çka me bâ? Këtê nuk e dinte. „Urime... urime... kështu do t'ua bâjë." Dhe ai ia shtërngoi fort dorën vetëvehtes dhe përsëriti: „Urime... Ashtu... Do t'ia kthej me të mirë... Me pamuk nxirret shpirti.

Ishte mëngjezi plot vesë, i kthjelltë — vinte dita pa rê, e nxehtë.

Nën gardh n'arë korrshin grát dhe drapnit fërshkullojshin ashpër nëpër kërcej. Ara deri dje ishte e Zemkut. Sod në tê korrin drapnat e Tetarit. Halimaça s'pari u kull mirë, e mandej iu kthye grave. I pyeti se si kanë fjetë.

— Mos ju ka idhnue kush sonte?

E grát qeshnin me zâ, disa thanë se po, shuejshin tue dridhë supat e lagun, të vesuem me vesën e frytit.

— Po ti pse lejove me t'idhnue?

— Kur s'po më pvet... Mâ i fortë se unë.

Dhe grát i mbërtheu prap qeshja, rrahshin njana tjetrën në brîjë mshehshin fytyrën në shamija — gjaja se turpnohen prej fjalëve të këtilla. Mbasi u qetsuen njana tha:

— Mos po na vonohet silla, o agë...

Ai u kujtue ku vret kjo — u hutue qeshi. Nuk gjen fjalë me u përgjegj.

— Hm... hm...

E mandej shau me zâ.

At mëngjez para Zemkut përplasi qese plot sheqer.

— Që ta ... Dhe qoke: me fat! Le të përmbushet çdo gjâ si n'andërr: e ambël, e larme.

— Ç'âsht ajo e larme? — pyeti Zemku me syt të ngulun në prehën. Ai u tut prej kësaj fjale që nuk mundte me e kuptue.

— E larma?... Fëmija andrrojnë gjithëherë diçka të larme — qerren e larme dhe udhtojnë, këte po thom. Jo gjâ tjetër, — mprohet tash Halimaça, e nisi me pyetë për shëndet, aq butë dhe përzemërsisht sikur të kujdesej tepër që të jenë në shtëpín e tij të gjithë shëndoshë e mirë. Këtu Zemku e ndjeu vehten të sigurtë. Mbi shëndetin kishte me folë plot nji orë, sepse aty nuk ka kurrgjâ të mshefun — kjo edhe âsht gja për të bisedue, e jo ato karrocat e larme. I afroi nënkresen dhe e paloi për me u ungjë, në të, e ai u vendos kundruell tij, në karriken e zezë trikambëshe, rreth kambëve të shkurta të së cilës ishte mbështjellun toja e lagshtë, për me u terë. Në shtëpi çdo gja ishte e zezë: dyrekët, trenët, dyert — mbi derë varej tufa e lulave të verdha, të vyshkuna, të thame. E tanë dhoma ishte e ngushtë, mbytse — prej gjysës as që kishte pod, po ashtu — dhé, dhe mbi të shtrue cerga e vjetër. Kishte vetëm nji dritare, dhe ajo e vogël, e ngjitun me letër — në letër rrasun gjylpana me pê, në çerçivë unaza. Mbi letër rrihte nji mizë, mizë e madhe — gjâsh, dëshironte me dalë jashtë, në diell, po s'mundet, bubllon mbi letrën e ngrehun, dhe zukati tmershëm.

— Mirë jemi me thanë... Bash mirë jemi, — mbaroi Zemku dhe shtremnoi qafën, përgjoi — në shtëpi ndihej grueja e tij, **në të vërtetë ndihej** tingulli i kusís së bakrit, dhe ai i briti grues së vet, mbasi luejti synin dhe tha me vedi „Hë, teje!"

— Hallvë... hallvë ziej. Të mirë...

Prej se e kishte shitë tokën, në shtëpín e Zemkut bâhej pa pré hallva, pitja, orizi, dhe era e gjellnave, t'ambla dhe të gjelbta, mbushte krejt shtëpín dhe kopshtin. Ish kënaqsi me kalue pranë shtëpís dhe me i ndie ato erna të kandshme. Ndonjani qëndron për nji kohë të gjatë në rrugë dhe nuhat:

„Hallva iu ka djegë pak..."

„Pitja ka shum djathë..."

Nuk ka kursye as sheqerin as tlyenin, pse me kursye tash kur ka, po ndahet prej Rashlës së vet, kushrijve të vet, ujnave, maleve, kodrave dhe rrugëve të veta. Tash ka dashtë me tregue — tash që e ka zemrën plot vaj: qe si jam unë Zemku juej, qe si jam tash kur kam — hani, pini. Dhe njerzit kanë hangër mbasi âsht ashtu. Vijnë e qajnë mbi hallvë: „Na shokve ti, na shkuen të gjitha... Vaj për ne!" E Zemkut i pëlqejnë këto fjalë, i duket si me pasë le tash — tash prej se e ka shitë tokën dhe prej se i vjen era shtëpís — se mû tash âsht bâ njeri, dhe qe, te ai vijnë njerzit pa da, dhe çdo gjâ që deri më tash ka qenë: vorfëni, kujdese, guerret dhe vjedhjet, e pengojshin me qenë njeri, dhe për të këtillë as e mbante ndokush, po si Zemkun e mjerë, si Zemkun e vorfën.

— E pashaporta? — pyeti Halimaça mbas kafes.

— Tetari... Tetari do t'mi rregullojë të gjitha punët. I kalemit âsht dhe i shkon përdore.

— Po, i shkon për dore, bah, — thot tue murmurité Halimaça. — Tetari din edhe me ble tokën. Unë nuk dijta.

— Je idhnue ti? — pyeti Zemku tue shique para vedit.

Halimaça thot se nuk âsht idhnue, pse me u idhnue, fati për me ble tjetër, e fatit duhet me iu shtrue. Tash â kryesore që Zemku âsht mirë, dhe fëmija e tij janë mirë... e sa për tokë — as atê që e ka nuk i vlen mbasi ka ardhë kjo kohë, e shtetet ndrrohen për nji natë — pardjehi Turqija, dje Mali i Zi, para dreke e Austrija, e mbasdreke Jugosllavija — si me thanë njana mbas tjetrës: „tap!... tap!... kjo del, kjo hyn..."

— Nuk më duhet toka... Çka më vyen toka? Por ti, mos je idhnue me mue? Ashtu, po thom... Mos je idhnue për ndonji send?

Halimaça e nxuer këte me mund, kështu që edhe vetë Zemku e vuni roe këtê.

— Unë me ty... pse me ty?

— Ka përse: dashni ka pasë... edhe idhnime... e mos i ke lidhë nyje.

Ai e shiqoi vjedhtas në shall.

Zemku tha prâjshem se jo... kurrgjâ ai s'ka lidhë në nyje, dhe se në kërkend nuk âsht i idhnueshëm, përveç në vllaun e vet — që nuk po i shkruen, që po e mundon, prej gjithkuj vijnë letra e atij s'i ndihet as zani as nishani, qe vetëm kjo gjâ ia bren zemrën.

— Me vllán po... Jam idhnue me vllaun...

Halimaça nuk foli. Shiqonte në vaganin plot hallvë, prej së cilës çohej avulli i ambël tue mbushë me erë dhomën. Ai kapi lugën dhe muer. Kurr s'kishte hangër hallvë të tillë.

— Po Zhelanka me gatue kështu? Heee, bah!... Gatueka mirë.

— Gatuen... — thot Zemku. — Kur ka, gatuen...

E preku pikllueshëm ky lavdim i drejtuem shoqes së tij. Deri tash kurrkush s'e kish lavdue. E të kishte pasë kështu tlyen... sa lavdime kishte marrë.

Prej dyshekut të rí, të shtruem në nji qoshe, u dukën krenat e fëmijve të Zemkut. Këta ishin fëmij të bukur, ftyrat rrumbullake të djeguna prej diellit, me sy të zez, njani të shtrembët. Shiqojshin si prej strofullës, dhe qeshnin për nji gjâ.

— Do të nisem... qe, me këta zogj, — thot Zemku me pikllim.

Halimaça përbiu kafshatën, e cila fërshëlloi zâshëm fytit teposhtë.

— E ejte... thot djali vangosh dhe qeshi.

— E ejte taman... — tha Halimaça, dhe edhe vetë qeshi për këtê — si thot hallva tue rrëshqitë fytit teposhtë: e êjte. Ai tash shiqonte fëmijt, dhe mendonte për letrën prej Turqís, të cilën Sinani

ia shkruente Zemkut. „Sod në mëngjez më ka vdekë Raba e vogël... aman!"

— Kur po shkon? — pyeti ai Zemkun, mbasi i lau duert dhe i fshiu.

— Kur ta pij këtu ujin tim... — iu përgjegj, gjoja me urtí, Zemku.

— Ujë ka shum...

Zemku heshti për nji kohë.

— Do të shkoj... e kur — edhe nuk dij.

— A do të presish? — Halimaça këputi mendimin dhe i çoi vetullat tue ngulë sýt në kryet e tij — mendonte për plagën.

— Nuk do të pres të më shërohet varra. Po shkoj kështu me krye të thyem në botë.

Zemku u trand, u drejtue dhe tha me zâ të ngritun, sikur të këndonte:

— Prej kujt e kam... këtë plagë po thom. Prej të mijve e kam... Prej kushërijve të mij, prej kojshive. Mû këtë plagën t'ime. Due me bajtë. E me falë... Edhe këtê po. Kështu...

Zemku muer dhe e xhdeshi mintanin, e mandej edhe këmishën dhe mbet lakuriq deri në mes.

— A po e sheh këtë shêjë këtu?

Ai shpejt ia këtheu shpindën Halimaçës dhe kapi shpalullën me dorë. Në tê ishte premja e thellë, e rrumbullakët, e mveshun me nji cipë të hollë të lëkurës, si veja.

— E kujt âsht a e din? E Kuruglís!... E a ia fala Kuruglís? Dhe a puthem me tê për Bajram? A puthem?...

— Puthesh.

— Të vazhdojmë... Ky trupi im âsht ledina... këtu birë, aty birë. E shiqoje këtê...

Zemku e ngrehu lëkurën për nën sjetull, ku, si të vizatuem me laps, kryqzoheshin rrembat e kuq.

— Këto... thue, sokaqet... Poshtë e nalt... Dhe këto janë plagë. E unë jam pajtue edhe me këtê. A din me kend? Me t'birin e Nuhit. Edhe fëmija më kanë therë, he búrr, e unë kurrgjâ... Jam pajtue...

Ai tregoi shêjën në kërdhokëll.

— Më ka vra kali...

Dhe kjo këtu... Qeni më ka kafshue...
Edhe uku më ka hangër... A të kujtohet?
— Më kujtohet mirë... — tha Halimaça, dhe e qëlloi dimnin se kur kishte ndodhë kjo.
— Dhe unë të gjitha i fali... edhe ukut ia fali, edhe qenit ia fali, edhe kalit ia fali, edhe fëmís, edhe burrit, edhe atij po ia fali që më ka ra me gurë krés. I këtillë jam unë. E për ta, qe, shkoi në Turqi, po ua fali dhe po shkoj...
Zemku ia plasi vajit. Shiqonte në tavan dhe qante. Për diçka edhe fëmija ia dhanë vajit. Heshtëm Halimaça. Ai muer këmishën dhe ia shtrini.
— Vishe!
— Digjom kho... Due me qenë njeri. Me njerzit due me u nda njerzisht. E se si janë njerzit... Punë për ta. Hë, merr hallvë.
— S'po muj.
— Ha, ha... — thot djali vangosh. — Hë, merr hallvë, e ke përpara.
Djali e shiqonte ngrohtë dhe me vendosshmeni, sikur t'i lutej edhe me sy për me marrë hallvë.

HALIMAÇA shkonte plogshëm sokakut, me duer të lidhuna në shpinë, me sy ngulun në rrugë, në opingat e veta, tue mendue n'at fëmi vangosh që e lutte me marrë hallvë.
Kalonte pranë gardheve, pranë nenës së thatë dhe hithave, pranë tarabeve dhe oborreve, e në të flitte vazhdimisht:
„Ha... ha... Merr hallvë."
Këto fjalë nuk i largoheshin. Nuk mundet me mendue tjetër gjâ.
„Ha hallvë..."
I lëshoi duert prej shpinës, çoi kryet dhe shiqoi në qiellë. Dielli ishte ngritë naltë, dhe tash hynte në rreze — të hollë, të bardhë, të bartun prej jugut në verí. Nën të, në tokë, ecte hije e lehtë e tij, e gjanë, e butë. Hithat ndrrojshin ngjyrën — ndoshta para shiut janë bâ të murrmë. Halimaça i ra

njanit me shkop, ia kputi, kallinin, shkeu fletët, e tha: „Ashtu..." Mendonte gurin e hjedhun dhe plagën në kryet e Zemkut. E zani prap foli: „Ha..." Dhe ai i ra prap hithit.

Syt i shkuen te grát. Shkojshin ato kamba kambës, tue folë shum, dhe ndaleshin. Kurrgjâ nuk i vjen randë mâ tepër se këte grát, kur kthehen prej mahallës. Ai i mati dhe pështyni mbatanë gardhit. Pyette se çfarë dite ishte sot „Nuk âsht e premte... âsht e premte... Prandaj po enden. Sot âsht e premte." Dëshironte me i kalue sa mâ parë, po qysh — ato janë ndalë dhe bisedojnë — nji vjet s'janë pa, duket, megjithëse dje kanë korrë s'bashku. Ndonjana shkëputet dhe shkon përpara, e mbasi kujtohet diçka, kthehet shpejt e shpejt, dhe vazhdon:

— Ejani, ejani...

Ai bâni dhe i shau.

— Në çka me të ardhë? Në laknuer, bah!

Halimaça ktheu rrugës tjetër. Para tij prej dikah erdh qeni, i larmë, i vjetër, me qime të gjata të përcllueme, me veshë të lëshuem, dhe me njiherë u kujtue se kend do të gjejë para dyqanit. Do të gjejë treshjen: Elmazin, Vllahun dhe Medunin — tre endacakë të Bihorit. Dhe nuk i vjen keq pse kanë ardhë, sepse mbas tyne rendom vijnë shinat, që tash nevojiteshin mâ tepër se kurr. E shau laroshin mos të shkojë para tij — se iu duk disi jo hijshëm, me ecë mbas nji qeni aq të shëmtuet, por ai as e ktheu kryet, si me thanë: „Rruga âsht e gjithkujt, nuk shmangem." Atij iu afruen qejt e Rashlës — do qej të zez dhe t'vegjël, e nuhatshin dhe i kcejshin për rreth, e laroshi as ata s'i shiqoi — shkonte qetsisht rrugës, tue u thye çuditshëm n'anën e djathtë, në kambën e parë të thyeme, që nuk e prekte tokën. Ndonji prej qejve lehte mbas tij, dhe si me u turrë me e kapë, por ai s'çan krye — hë, sulmoni nëse ju shkon në katund, po mâ mirë ju bie mos me bâ shum fjalë.

Halimaça shpejtoi hapin, e mbrrini dhe çoi shtagën — por laroshi as tash nuk iku — e shiqonte me syt e verdhë, qetsisht, të habitun: a thue, e për çka? — kështu që ai tërhoqi shtagën madjè e nduell me nji

zâ t'ultë e të thatë: Larooo... Sa vjeç je, o i mjerë? Shum, bah!" — E qeni as tash nuk e ktheu kryet. „Lëshom ti mue që të shkoj rrugës..." Dhe shkonte qetë, ashtu si dijnë me shkue vetëm pleqt. Nguli syt në nji zog mbi gardh, qëndroi për nji kohë të gjatë, dhe mâ në fund u ul galiç. Zogu në gardh kcente prej vendit në vend, shkundte krahët, dhe këndonte, mandej çohej nalt n'ajr, i përcjellun prej syve të tij. Atëherë dhe laroshi lujti vendit, aspak i pikllluem as i gëzuem, po serioz, i lodhun, plak.

Halimaça shiqoi edhe njiherë në qiell. Ai ishte tash i përhimtë. Atje nalt fryjshin ernat. Kjo shihej prej zogjve dhe degëve — zogjt fluturojshin fare poshtë, e degët shushurojshin.

— Po rreni...

Këto qenë fjalët e para kur iu afrue endacakëve. Domethanë, nuk kishin prû shi.

Ata rrijshin në hije nën strehë, të mbështetun në parmendën e thyeme, të lanun pranë dyqanit të Halimaçës. Elmazi shiqonte në shkopijt e tij dhe luente. Trembëdhetë shkopij, të vogjël, të gëdhendun, të vizuem. Ata shkopij ishin qejt e tij. Luente me ta si fëmija. Çdonjani në nji skaj ishte i lidhun me nji pê të hollë. Skajët e pejzave i mbante në dorë, tue ngrehë ate që donte. E kur shkon, ai i ngreh mbas vedit. Nuk u flet gjâ, nuk i qorton, nuk i përgdhel. Kur shtrihet me fjetë i palon pranë krés. Elmazi ishte i fortë dhe i bâshëm. Gjithmonë e mbante sopatën, dhe pritte trungje në pyje. Trungun e premë e sillte në katund, e lëshonte në rrugë — le ta marrë kush të dojë, kujt i duhet, kush s'ka drû. Pret kështu dhe ndonji trung të butë — dardhe, qershije, molle dhe thot shkurt: ia ka ndalë rrugën. Gjithkush frigohej për trungjet e veta. Ndonjani edhe i kërcnohej: se këte e këte shkozë mos ta nguci, se nën tê mrrizojnë gjaja gjatë verës, se kishin me mbetë gjaja pa hije, e ai përgjigjej: „E mos të ma zâjë rrugën. Unë nuk mundem me i ra për rreth."

Afër tij rrinte Vllahu.

Ai mbante kapelen me kryq, të stërmbajtun, të shkyeme. Vllahu merrej me shkopij... Mbante

një barrë të tanë. Shkopij të bardhë të gëdhendun, me vija, disa kryet me dorëz, disa pa të — ata pa dorëz janë për njerëz mâ të rij, dhe ia shpërndate gjithkujt. Gëdhendte vazhdimisht shkopij — edhe kur rrinte, edhe kur ecte rrugës. Rreth qafe mbante tre brisqe: me njanin gëdhendte, me tjetrin lëmonte, me të tretin qindiste, bânte dhambza. Ai ishte prej mbatanë Limit, prej Malit të Zi — kish ardhë në Bihor dikur moti, aty âsht vendosë, shoqnue me Medunin dhe Elmazin. Ishte i prâjshëm, i përhimtë, diqysh, përherë, i bâmë me miell — me hundë të vogël, të kthyeme përpjetë, nën të cilën verdheshin mysteqet. të mëdha, të shprishuna, që bijshin në mjekrrën e vogël e të shkëlqyeshme si copa e leshit të palamë. Ftyrën e kishte t'imtë, e larmë, të qetë, të sharruem nën vetullat e trasha — e duert e preme me brisqet. I tij ishte edhe laroshi — ai në të vërtetë ishte i të gjithëve, por gjithmonë flente me të: bâhej lamsh pranë kambëve të tij, e ngrof, por nuk e ruen — ai nuk leh kundra kurrkuj.

Në skajin e hijes, pranë pllugut, rrinte Meduni. Ky farë Meduni mbante vazhdimisht nji pushkë të vjetër, t'hangun, që kriste kur i tekej vetëm asaj, dhe prej tytës së gjanë e të ndryshkun qitte lecka e shtupa, të cilat Meduni, kur idhnohej. ua shprazte lehtë njerëzve në krahnorë, por nuk ndodhte gjâ — as plagosë — as lëndon, po prap ngjante nji send tjetër: që pushka t'i fluturonte mbatanë gardhit. Kurrkush nuk tutej prej saj — posë grave. E Meduni me ta — mû për shkak të kësaj pushke — ka qenë gadi gjithmonë në zihje: ose nuk e lanë me të në shtëpi, ose nuk e lanë pranë votrës. Prandej Mundi jo rrallë detyrohej me fjetë jashtë nën strehë ose në kashtë, ose ta kthejë grykën kah ndonji grue, tue u kërcnue: „Lëshomë moj grue, ose të vrava!"

Në dhomë nuk hyjshin. Rrijshin gjithmonë pranë votrës, aty ku rendom rrijnë çerepët — tue përpushë zjarmin dhe tue u nxê. Kurr s'kërkojshin me hangër, as i ngulshin syt mbi vegsha, e kur u shtrohej buka, ata afroheshin ngadalë, sikur t'ishin të ngimë sa s'bâhet mâ, sado me qenë t'unshëm. Nuk

flitshin me kërkend. Madjè as midis tyne. Heshtin — ruhen mos ta pengojnë kend, sidomos grát kur punojnë rreth zjarmit, dhe gjithnji janë në hall me kambët e veta, nuk dijnë se çka me bâ me ta, se vendi që e kanë nxanë duhet të jetë sa mâ i vogël, se mâ i ngushtë. S'janë as të pikllueshëm e as të gëzueshëm — po gjithmonë të njajtë, të fortë, seriozë, të dhanun mbas mendimeve të veta, e se rreth kuj sillshin këto mendimet e tyne s'kishte mujtë me ia qëllue njeri i gjallë. Ndonjiherë ndodh e nuk vjen njani. Ose njani sëmuhet. Atëherë u bjen pikllimi në fytyrë. Nuk flejnë.

Me këta njerëz tash Halimaça donte me bâ ndonji fjalë, por nuk shkon — ata heshtin. Vllahu me brisk gëdhente shtagën, dhe e lëshoi pranë vehtes, dhe prej tubës nxuer nji tjetër. Ajo ishte bâ gadi — e larme, me krryle në majë. Pa folë ia shtrini Halimaçës. S'e çoi as kryet me e shique.

— E, të faleminderës, bah! Shtagë e panjit, shtagë e mirë... — thot Halimaça dhe e pyeti se në cilin pyll e kish pre, e ai vetëm bani me dorë: a ka randsi ajo — me qinda pyje, me mija shkopij...

— Përzo rreni, se nuk ka shí, bah... Sod nuk vjen shiu mbas jush — po u thot edhe njiherë Halimaça, mandej i la dhe hyni në dyqan.

Haxhija po rrinte vetëm.

— A âsht e premte sot? — pyeti në kambë Halimaça.

— Po.

— A âsht festë turke?

— Po.

— A jam unë Turk?

— Je.

— E mbasi jam Turk ama nji kile sheqer... Dhe nji kile oriz... Tlyen dhe miell ka në shtëpi. Due që njerëzve t'ua bâj nji drekë. Le të ngihen... të ngihen mirë këta njerëz.

— Çfarë njerzish? — pyeti Haxhija i habitun.

— Njerzit nën strehë.

Haxhija shiqonte me sy të hapun — pse nji drekë të këtillë këtyne njerëzve, që u vjen ambël edhe buka e misrit, e Halimaça ishte fatlum që i ka

ra ndërmend që mû atyne t'ua bâjë nji drekë të cilën s'kanë me harrue.

Ai çdo vjet e ban nga nji drekë, nji drekë t'atillë si t'ishte darsëm — ndonjiherë puntorëve të huej, nganjiherë mbledhë fukaranë, nganjiherë vetëm lypsat, e njiherë ka dalë me drekën e gatueme mû në xhade, ka ndalë karavanin dhe ka thanë: „Udhtarë të lodhun, uluni me hangër..." Me këtê ai lahej prej mëkateve... Gjatë vjetit kan gjithçka — gjana të mira e gjana të kqija, e prej atyne të kqijave lahet me drekë, e kurrgjâ kurrkujt — njeri i mirë, njeri i drejtë, i pastër sikur ka dalë prej nanës.

Kështu ka bâ edhe baba i tij, edhe gjyshi i tij, dhe këtê e kanë bâ botnisht — që katundi ta shohë drekën e tyne.

Nganjiherë në drekën e shtrueme rrihte edhe tupani.

Halimaça ka përgaditë çdo gjâ. Tri gra punojshin per drekën, dhe kanë zie aq gjellë: mish, pite oriz, sa kishte me qenë për dhetë vetë. Ka qitë prej shtëpís sofrën e madhe, në të cilën drekohet vetëm në rasën e darsmave, dhe e ka shtrue në kopsht nën kumbull, në ledinën e blertë e të pastrueme mirë. Në sofër janë ungjë vetëm tre vetë — Meduni, Vllahu, Elmazi, dhe për herë të parë kanë qenë të çlirshëm. Por prap ata shtrydheshin dhe shtërngoheshin njani bri tjetrit. Këtê e bâjshin prej njifarë rregulli prej zakonit të tyne dhe frigës: mos pengo kërkend, sepse deri sa nuk pengon të pranojnë. Syve nuk mujnë me u besue se kjo âsht e vërtetë — kjo sofër, aq gjellë, këto fjalë t'ambla, këto thirrje me hangër: hani, hani... — a thue të gjitha këto janë përta qysh u bâ kjo pa pritë dhe athue pse? Kurr nuk ishin ungjë pranë sofrës — gjithmonë kanë hangër në prehën, në lecka, në strajcë, e qe sod — sofra edhe orizi, edhe mishi, dhe u thojnë mirë e mirë që të hanë. Prandej edhe s'kanë dijtë të ungjenashtu si ungjet në sofër — të çlirshëm, gjanë, m peshqirë mbi gjûj. Hajshin ngadalë, si t'ishin ngî pra hanë ashtu sa me hangër, që të zotit të shtëpís mos t'i mbetet hatri. Mos t'ishte kjo sofër, dhe në

të të mos kishte aq gjellë, po të hajshin prej prehnit të vet, kishin me hangër shum mâ me shije. Sa marrin prej nji ene, Hatka u sjell tjetrën.

— Hani... hani...

Ajo xingronte bistekët dhe mbahej si ndonji nuse. Shkëlqente e tanë me larmënín e vet. Ata e shiqojnë — e mâ tepër në gishta, të ngjyruem, të larmë dhe të tre për nji çast prajnë s'hanguni. E ajo vetëm luen ata gishta, jo për ata, po për shkak të Halimaçës — le të shohë edhe ai se çka din ajo, nuk âsht ajo nuse sa për lojë, po e vërtetë, le të shihet si duket ajo si nuse. Dhe Halimaça me të vërtetë e shiqon, dhe sikur ta thoshte atë që mendonte — kishte me qenë nji pohim i madh: din si me pasë krye mejtep për at punë... E ato tjerat që kishte me thanë, vetëm sikur kishte dashtë me folë — kishin me qenë prap, se âsht e marrë që e ka shëmtue vehten ashtu, po këte ajo e kish marrë për mahí: le të mahitet, nuses mund t'i thohet çdo gjâ, ajo âsht në shtëpi antari mâ i ri.

— Mos po ju rreh kush? — pyeti mâ në fund Halimaça, se për me fillue bisedën.

— Jeni burra të mirë, të mirë... dhe jeni ngi mirë te unë, bah.

Ata sikur u turpnuen. Meduni në fillim u mrrol, e mandej menjiherë u çue prej sofrës.

Hatka i tregoi prap duert e larme — filloi me mbledhë enët prej sofrës.

Elmazin e Vllahun i kaploi të kotunit, ia shiqojnë gishtat nëpër qepalla dhe nuk u bjen ndërmend kurrgja e urtë, përveç se ato janë, qe, — duert e larme, gishtat e larëm.

Meduni u afrue dhe muer pushkën, të varun në kumbullën e vjetër, Elmazi muer prej barit qejt e vegjël, e Vllahu tubën e shkopijve të bardhë. U nisën ngadalë sokakut teposhtë. Nuk thanë as faleminderës për drekë, as pyetën pse u bâ — sikur të mos të kishte lidhje me ta. Nga poshtë u ndie vetëm nji fjalë. E foli Vllahu i rrëgjuem:

— Shiu...

Halimaça shiqoi qiellin. Prej lindjes — e randë dhe e zezë, rrokullisej ngadalë reja.

— E unë thash se rrêjnë... Qe shiu.

Ai hoq qylahin, u krue dhe hapi gojën përgjumshëm. Mbas tij hapi gojën edhe Hatka, po shpejt iu kujtue se âsht nuse dhe e mëshefi gojën. Nusja nuk duhet me e bâ këtê.

— Shko te shpija, hajt flej... Edhe unë due me fjetë, i thotë si nëpër gjum Halimaça.

— Eh, eh... kur kishin me fjetë nuset ditën.

Hatka përdrodh vithet, xingroi edhe njiherë bistekët dhe u drejtue kah shtëpija e Haxhís. Halimaça shiqonte mbas saj. Shiqonte këmishën në të... Nji këmishë kaq të gjanë grash ai s'kishte pa kurr. Mandej edhe vetë u drejtue kah dera. Trupin e ndiente të randë — tash para shiut, por mbrenda në shpirt ndihej i lehtë — i ka lá mëkatet, âsht pastrue. Edhe prej atij guri në krye të Zemkut.

Kaloi nëpër dhoma. Në to nuk kishte njeri të gjallë. Menjiherë iu kujtue se ku âsht Derdemezi, që pa mâ përpara ishte në shtëpi — ka shkue me mbledhë duejt, me bâ ipí që të mos lagen. E ku e ka gruen?... Ajo âsht atje ku rrin maca, e maca ndihej diku n'ahër gërvishte me shputa dhe mjaullinte.

Iu afrue dritores dhe shiqonte arat. Ato shtriheshin gjatë e gjanë — me qinda megje dhe therrishte, nji pjesë nën të lashta, tjetra e korrun, e të gjithat të thame, të dregëzueme, dheu në ta âsht nxé, âsht plasaritë, memzi pret me ra shi. Rêja mû tash ishte shtri mbi ta, dhe ato — tash nën hijen e lagësht, humbshin ngjyrën e vet t'artë, tue u ngrysë dhe bâ diqysh të prajshme, të qeta, as zogu mbi ta nuk ndihet, as gjinkalla, sikur çdo gjâ, e gjallë dhe e vdekun, t'ishte kthye kah rêja e dendun dhe pret — hë, shi.

Dikû murmuroi fort, dhe rêja shpejtoi në qiell. Mandej prap u qetsue. Ndihej vetëm maca në ahër. N'oborr prej dikah erdh tue vrapue viçi, me konop të lidhun rreth qafe e nji hû në skaj të konopit, dhe i trembi zogjt e pulat. Dikush tue shpejtue kaloi sokakut, me thesin e mbushun mbi sup, kështu që

i shihej vetëm thesi dhe nën tê kambët e shkurta femnore. Dikush ish nisë te barijt.

Mbi tokën e thatë n'oborr ranë pikat e para të shiut. Prej tyne u çue pluhni i lehtë, dhe era e ambël, e ngrohtë e tokës.

Dikû nën strehë u ndie pula, dhe gjeli rrahu krihët.

Halimaça i fërkoi duert e thata, shiqoi edhe njiherë rên e zezë, dhe u end në dhomë prej murit në mur, — i padurueshëm, i randë, me dhimbje të lehta në shpatulla, që ia fillojnë gjithmonë para shiut. Pritte me ia nisë... me u dendë. Në qiell shkrepi rrufeja, ndriçoi qoshet e dhomës dhe nji rrjetë të gjatë marimange që mvarej prej trenëve dhe në tê mizën. At rrjetë marimange ai tash e pà për të parën herë. Desht me sha kunatën e vet që nuk e kish hjekë prej atyhit, po shpejt e ktheu në të mirë, tha: „Nuk ka kohë kunata..." Lëvizi prap dhe u ndal pranë dritares. Përjashta rritej qetsija — e ngrehun, e gjanë, tash do të ndodhë diçka në tê — ashtu duket, por nuk po ngjet kurrgjâ, nuk ndihet kurrgjâ, përveç zukamës piklluese të mizës në rrjetën e marimangës.

— Shi nuk ka...

E çdo gjâ e pret: bari, fleta, thupra...

Toka e tanë âsht hapë, âsht hjedhë, âsht nxitë — i ka çelë rês plasaritjet e zeza: epmë... Epmë shi, e ajo nuk po e jep, vazhdon rrugën — e zezë, e zymtë, plot ujë dhe rrufé.

Halimaçën e kaplonte njifarë shqetsimi i çuditshëm. Vetëm të kishte me ia dhanë shiu... Atëherë do t'ishte hapë diçka në tâ, kishte kullue diçka që âsht si vërshimë... Nji shqetsim i thellë e rrok katundarin, dhe ai e ndien si toka, si ara e livadhi — kur kështu e presin shiun, e shiu nuk don, nuk mundet me ia nisë, dhe vetëm mundohet e përdridhet: mundohet njeriu, mundohet toka, mundohet qielli.

Ai hapi derën dhe duel jashtë.

E nuk dinte pse po del. Dhe ku po shkon.

Shkonte rrugës, shpejt, i nxituem, si me dashtë me mbrri dikû larg. Nuk shihte kend para vedit

as tjetër gjâ, — përveç tokës: të plasaritun, të zezë, të thatë, se si pret, dhe sikur të kishte dijtë me folë ndonjî gjâ, kish thanë: epmë... Por hesht. U ndal nën dardhë. Në tê kumbojshin fletët e thame, të forta, sikur nalt të pështpëritshin buzë të panumërta: shi... shi... kështu që edhe vetë Halimaça pa dijtë e tha këtë fjalë: shi... Nalt mbi dardhë bumbulloi fort, e diçka për rreth tha: tash... Edhe tanë toka sikur ta ndrronte vendin, të përgaditej, të hapte gjinin.

Halimaça qëndroi për nji kohë, dhe prap u nis diku, si i dejun. U gjind pranë misrit, mbi pallat e holla të fletëve të murrme, që lëvizshin plogshëm, pa zhurmë, pa pështpëritje, dhe aty u ndal gjatë, edhe vetë pa zhurmë, pa zâ, pa mendime.

Sikur të derdhte dikush bizele nëpër arë — ashtu u derdh breshni mbi fletët. Trumpetat... të mshefuna diku ndër fletët, nisën me rrahë. Me mija sish — ashtu tingllojshin kokrrat tue ra mbi fletë

Toka lëshoi erë argjili.

Bari erë të vyshkuni.

Mbi arë u ndie era e kashtës së vjeme.

Mbas breshnit menjiherë filloi shiu, i ftoftë, me pika të mëdha, të pjerruna, dhe u dendsue ngadalë, shushuroi mbi fletët e misrit, në kunorat e drûjve.

Halimaça zbërtheu pullën nën fyt dhe muer frymë thellë. Tash prej dikah ndihej era e strehës. me blozë, shtrue me kashtë, e vjetër. U drejtue kah shtëpija, përzanun prej shiut të dendun si me thupër. Ngau në shtëpín e Haxhís, sepse kjo ishte mâ afër. Dhe prap iu afrue dritares, dhe shiqonte shiun. Ai tash binte krejt pjerrtas — dendun, rreptë, ushton dhe gjithnji shtohet prej dikah — me sulme të reja dhe erë të re.

— Ti je... — i bâni zâ Hatka mbas shpinës, dhe vari në gozhdë postajen ku kishte fjetë. Fërkoi syt, shiqoi vehten në pasqyrë, dhe vetë filloi me shique shiun.

Halimaça si mos me pasë ndie. Ai vetëm shiqonte në shtërgatë, në tokë, n'ara, dhe atê që tash e ndiente ishte vetëm shiu dhe toka... Çonte syt dhe shiqonte rên. „Ohooo! Shtoje... shtoje..."

— Ra shi i mirë në tokë, — tha Hatka.

Ai iu kthye. Shiqonte verbtas, çuditshëm, sikur të kqyrte dikû larg nëpër tê, edhe atje sheh vetëm shi dhe tokë, si bashkohen, ujiten, e se si janë bâ nji: edhe shiu, edhe qielli, edhe toka... dhe u drejtue kah ajo, me duer përpara, me sy gjysëm të çelun — të kënaqun, shkon ashtu sikur të thonte: mos u largo, mos luej, hesht. Ajo filloi me u zmbrapë, krejt ngadalë, se din që atje s'ka ku me shkue — deri te muri e mjaft, dhe rri aty. Mbrohej me duer tue qitë klithma të shkurta, të thata e të preme, e mâ në fund, mështetë për muri nisi me vajtue.

Ai nuk e ndiente.

— Ndal.

Kështu flitshin duert e tij, syt, fytyra.

— Po tutem prej teje, vaj për mue!... — thot Hatka dhe mbrohet me duer si me largue grejzat.

E Halimaça nuk ishte i tmershëm — po i mahnitun, me shprehje të butë, me rrudha të kthjellta të ndriçueme, pak si qesharak ashtu si âsht: me duer e çueme, me qerpikët e lëshuem, i përgjumshëm dhe si në ndonji fluturim të mrekullueshëm shkon drejt Hatkës, vendosmënisht, drejt, dhe kurrgjâ nuk mundet m'e ndalue. Ç'kishte at ças në kryet e tij? Kurrgjâ... Përveç ai fluturim. Nji fluturim i atillë siç fluturon rêja: e verbët, e heshtun, memece.

— Dij unë se çka don ti, më kujtohet... vaj! — prap i duel fjala Hatkës. — Largoje gjemín... Largoje! Nëqoftëse jam nuse, nuk jam e gjithkujt, po e njanit...

— Po e njanit... — thot Halimaça me nji zâ të huej, dhe e kapi për supash të nxehtë e të lagët prej djerse. Hatka u mundue me ia plasë vajit, por tash nuk i shkonte kjo. Çoi duert dhe mbuloi syt.

— Mos më shiqo... — thot ajo. — Po tutem.

— Unë s'po të shiqoj, — thot Halimaça, e krahët e saj i rrëshqitën prej duerve. Hatka u ul, me gishta edhe tash mbi sy, tue pëshpëritë diçka të randë me vedi. Ai ndieu vetëm nji fjalë: „Nusipra edhe vetë e shqyrtoi këtë fjalë „Nusja!" Shiqonte prej së nalti në rrobet e larme, në flokët e gërshetuem e të ngjyem, në gishtat dhe thojt e shk-

ruem, dhe në faqet e plota e të ngjyrueme — shiqonte po ashtu si kqyr druvari në mal trungun e vet prej cilës anë me ia nisë. Ai s'parit hoqi qylahin dhe e hodhi diku mbas vedit, e mandej prej shpinës hoqi mintanin e edhe këtê e qiti në nji anë. Druvari zakonisht tash pshtyn në shuplaka, po Halimaça s'e bani këtê, ai vetëm përvoli mangët. Të gjitha këto i bânte me njifarë rendi, ngadalë, me matuní, tue u kënaqë në çdo lëvizje — dhe qylahun tue hjekë, edhe mintanin tue e zdeshë, edhe mangët tue i përvjelë. E mandej iu afrue Hatkës, me duerët e shtrime, me sy gjysëm t'hapun.

— Çka po din kështu? — pyette ajo.

— Due sendin e zotit.

— E zotit, e zotit... E mandej përzene Hatkën prej shtëpís. Largomu, me të vërtetë po të thom.

— E me u ujdisë si nuse e mos me bâ gjâ... po hë, pse po ngurresh. Njeriu deri tash edhe me mbretneshën në dyshekun e mëndafshtë kish ra, edhe në mullî kish mbrri.

— Për këto gjana unë s'ia marr doren asnji mbretneshe, mendo ti çka të duesh.

— Çfarë shiu ra, çfarë e mire u bâ. Hë, nuk po mundem me pritë.

— Po kam frigë, o i mjerë. Të kam si babë, jo ndryshe. Qysh kisha me shpresue me gjetë shpëtimin te ti! Ti je deshë. A me të vërtet je deshë? Unë nuk dij, hej, atê që don ti.

Halimaça e kapi për çarapësh.

— Zdathi.

— Ç'ke me çarapat e mija? Qe edhe atje ka çarapë.

— Deshu krejt. Bah. Si bân kur lahesh.

— Sikur lahem... përsëriti mbas tij të zgjatun Hatka. — E unë e mjera si ndonji vajzë. Nuk po më pyet ti a mund të martohem. Jo valla. Kurr. Tash kisha mujtë me qá kur kisha dashtë. Ktheu atje të baj diçka, hë nuk do të pendohesh. Ka me t'ardhë mirë.

Halimaça ishte mërzitë mâ prej prrallave të kota të Hetkës, por prap ai u kthye në nji anë dhe ndigjoi se si mbas tij kërsiti podi. Hatka duel në shtëpín e

zjarmit tue ndrŷ shpejt derën mbas vedit. Ajo filloi me ndërrue teshat — të bâhet nuse e vërtetë dhe kështu t'i hyjë në dhomë. S'andejmi i pështpëritte nëpër bravë: „Tash po vij, tash... sa kthen djali lopët", e shtonte me frigë në vedi: „E mjera! Çfarë dite âsht sod ta mbaj mend. Pse ky nuk âsht Haxhija, hej, ky âsht mashkull. Tash bâhet martesa!"

Ka hapë arkën e vjetër, lara-lara, në krye ka mbështetë kapakun e saj dhe s'andejmi ka nisë me nxjerrë çdo gjâ që kishte: këmishën, tlinat, jelekun e mëndafshit, bohçen e larme, lulen që e mbajnë nuset, dhe duvakun me të cilin mbulojnë fytyrën, dhe të gjitha këto shpejt e shpejt i ka hudhë mbi vedi, tue mos mbrri me mbërthye mirë dhe me e rrudhë këmishën n'ije.

Era me shi rrihte dritaren, të ngjitun me letër, e lagte, shpërthen dhe ia behi mbrendë, si me tutë, me i thanë: çka po don ti!

„Ku e kam gjylpanën? Fryj valla, sa të duesh. s'kam me të pengue. Kam diçka mâ përngut. Nuk e paskam gjylpanën... E çka më vyen gjylpana! Ai i ka duert, nana ime, ka me këputë çdo gjâ që kam me qepë. Po, le të ngihet tue këputë! Këtë gajtan kam me e lidhë sa mâ fortë. Me më mbrojtë. E ku e kam pasqyrën?"

Hatkës i ka mbetë vetëm nji gjâ — me vû vetullat me bojë të zezë, me i shtri kah tamthat dhe skajet me ua kthye përpjetë, por si do t'ia bâjë pa pasqyrë. I rrotullonte sendet për rreth, e lypte në tranin pranë derës, ku mbi gozhdë rrin shishja e yndyrshme, dhe në shportzën prej kores së pishës, ku rrin e mbështjellun nji pjesë e flokëve të saj. Aty pranë asaj shisheje dhe pranë atyne flokëve gjindej edhe pasqyra e saj, por tash si për inat nuk ishte aty. Ajo i vuni vetullat simbas hamendjes — tue u kqyrë në llastrën e arkës. Dhe vetëm nji gjâ: duvakun e kuq me e vû mbi krye, se pa të endè nuk âsht nuse.

Qëndroi mbrapa derës dhe tha me ngadalë:

— Po tutem atje. Me të vërtetë po tutem.

— Hajde, dreq, — ndihej s'andejmi zani i Halimaçes.

Ajo prap u shique trupit teposhtë, dhe u kap për çelsi. Për diçka nisi me u dridhë. Krejt ujdisja e deritashme i dukej në të vërtetë si lojë, e këtu loja kështuetet. Nuk mundej me gjetë guxim. Mendonte për lojnat e barijve. Sa e lehtë ishte kjo dikur. Me qinda herë në lojë ka qenë nuse dhe ka hy te dhandrri.

Halimaça thirrte s'andejmi, dhe pyette se çka me pá.

— Duvakun! — thot ajo, dhe mbylli syt, hapi derën, hyni në dhomë, u ndal pranë murit — nuk sheh gjâ, nuk ndien, dridhet nën duvak si thupra n'ujë.

— Bah, bah! — i thot me habí Halimaça, dhe shton: — sa shi ra, sa e ujiti tokën. Çka i hiqet nuses s'pari? Duvaku... Hajt me emnin e zotit.

Hatka âsht mbulue me qepalla, kqyr në majet e gishtave të kambëve, hesht, merr frymë e frigueme, e nxitun, mendon: kjo sâsht as lojë, as Haxhi, ka ra kosa te kositsi i vërtetë.

Halimaça e paloi duvakun dhe e shiqonte.

— Ashtu... Nusen e kam të mirë.

Ai nuk donte me ia prishë lojën. Dhe se kjo të bâhej edhe mâ e plotë, ai ia shtërngoi gishtin e vogël të dorës, me pa a e ka nusen t'idhtë.

— Nuk jam e idhtë — i thot Hatka.

— Po shoh, bah, — thot Halimaça. E mandej ia vû grushtin në krye.

— E ndigjoj burrin, — pëshpëriti Hatka.

Tash kishin me ardhë pyetjet e rendomta: a âsht lodhë gjatë rrugës, a e ka prû lehtë kali, por kjo do ta çonte larg, dhe ai menjiherë kaloi në jelek, dhe këtu pyeti:

— Këtê a e ka zbërthye kush?

— Jo, kurrkush, — thot ajo.

— Mirë që jo, — thot Halimaça, dhe shton më vetëvedi: „Po rren, e ka çelë biri im", dhe ngrehi dhe i këputi mbërthesat.

Kjo lojë iu bâ e mërzitshme, prandaj e kapi shpejt Hatkën për dore dhe e ngrehi t'ulet në qylym.

— Ç'âsht ky gajtan rreth kërthizës? — pyeti ai.

— Të mundohesh, — i thot Hatka.

— S'ka, valla, aty kurrfarë mundi.

— Po tutem prej teje, — tha Hatka.

— Rren dhelpna, rren.

— Po, pasha këtë shi. Qysh jo kur jam vajzë. Unë nuk dij gjâ.

— Ti je nuse.

— Jam nuse, nuk e mohoj. Po mjera unë, në bafsha fëmi!

— Ani, bâne.

— E do të më përzajsh prap?

— Po.

— Vaj për mendt e mija të shkreta! Si po thue? Ashtu âsht për besë... Nji herë des njeriu. Bamë çka të duesh, dhe ke se kujt. As me mbretneshë s'isha ndërrue. E pse me u ndërrue, kur shiqomë... E i mjerë, ti më je si babë! E po bajmë martesën. U dha Hatka. Eh t'ishte... po s'âsht, s'âsht... e mjera. E kqyr livadhet, arat, bregoret. Pse po t'i flasë unë këto! Vramë. Vramë ashtu... Ngrehmë për flokësh. Ngrehmë, ngrehmë. Ma kanda kur po më ngreh. Edhe krahnorin shtrydhma. Nuse jam, lumi ti, shtrydhe, shtrydhe. Njiherë epet shpirti. Po.

Syt e saj të gjelbërt ishin si gjiret plot peshq që kcejnë, ndrisin në thellsi, qesin kryet nalt kah dielli. S'ka damar në të që s'âsht mbushë me gjak, dhe njifarë shkëlqimi të butë të çuditshëm që shtrihet prej faqeve, prej syve, prej krahnorit. Nuk flitte mâ. Asht bâ e prajshme si livadhi ku janë heshtë gjinkallat.

Shiu ishte i dendun si thuprat — prej tij përjashta kapej muzgu. Qielli nuk ndahej prej tokës, çdo gjâ âsht shkrî në nji mur, që kurrgjâ mâ s'do ta shembi — kurrfarë ere, kurrfarë dielli. Dukej se bota po bjen në humnerë, dhe se kurrkush nuk do të përpiqet me kend.

Syt e Hatkës shiqojshin në largsi. Si me dashtë me kujtue diçka. Në to ishin qetsue peshqit. Ndjente nevojën me e marrë dikush pranë vehtes dhe me ngushllue.

Tue dalë prej shtëpije, Halimaça mendoi: „Edhe nji drekë të vorfunve, bah! E lumja ajo..." I erdh diqysh me vrapue, me e lagë shiu sa mâ fort, me u kapë me dikê — dhe ai bani ashtu: fluturoi në fur-

tunë dhe llapërçoi nëpër baltë — do të shkojë n'arë me çue duejt, me ndreqë vadet dhe prrojzet, me bâ diçka, me vrapue dikah, me u lodhë, me u bâ qullë.

Moti, kështu me zemër, nuk âsht mundue për shtëpín e vet.

Mbas tij prej opingave stërpikte lloçi, dhe shushuritshin zymtë kashtrromat e laguna, prandej i dukej se po e ndjek dikush dhe e ngucte pa prâ në shpinë me at lloç, dhe i bërtet: shpejt, shpejt...

Dikû u klithte dikush barijve që qiellit që u prijnë rêve me deshprim me zâ të lodhun, të frigsuem: „O Hasan, oo Hysen, prijuni deleve malit teposhtë... se katundi âsht i Turkut, eheeej!" sepse ky Hasani e ky Hyseni nuk po shohin se poshtë âsht katundi turk, edhe pa ja dá i kthejnë rêt në të. E kur të kishin pa ata kishin bâ ndryshe: kishin lëshue shi aq sa duhet, e jo me bâ vërshime dhe dame. „Katundi turk, more, katundi turk, hej Hasan, hej Hysen..."

— Grahi Habib, grahi, o gomar, — i thot Halimaça atij që bërtet kështu. Atij i vinte randë në Haxhín pse ai nuk po bërtet, po ky Habibi, që prej vjetit të kaluem s'âsht la dhe të cilin s'e ndigjon as djali i vet, e jo mâ Hasani e Hyseni, që në qiell u prijnë rêve. Po njeriu nuk mejti deri sa ndjeu po ia shajnë nanën: pse hyn në gjana që nuk janë të tij, po për njeriun e ndershëm e besnik, e atëherë e ktheu: „O lësho, derdhu në Rashlen thineshë, hë, zhduk, vërsho, hë, Hysen Sokol!"

Uji shtohej gjithnji mâ tepër, lëshohej shpatijeve të pjerrta, mbarte gardhet e gurët, dhe sulmonte drejt arave, oborreve, shtallave dhe torishtave — çonte ndytsína, lugjet e drunit dhe shpërgajt e foshnjeve, çdo gjâ çka kapshin prrojet zhurmuesa. Në tâ kudo tingllojnë shetnit — njerzit i tkhejnë rrugëve teposhtë, i kthejnë në therra dhe shkurishte, dhe kurkujt mâ s'i bjen ndër mend me iu lutë çobajve të marrë, të cilët — sa duket — s'çajnë kryet a âsht ky katund turk apo i shkaut. Ndihet vetëm nji zâ — e ky âsht zani i Habibit, i cili — i fyem, bërtet pa pushue: „Bjeri Rashles së flliqt të qejve, nxîje, errsoje, ohooo! Oh, bukurija e zotit, ohooo!"

Halimaça iu afrue ipís, u rras nën nji duej me u mprojtë prej shiut. Shiqonte poshtë mahallën — e zezë, e lagun, e vrame prej shiut, dhe mendonte për Hatkën: „grue e fortë ... Do ta ngijë prap fukaranë! Bane gjynahin ... laje gjynahin ... Mandej — vorri. Dhe mbi vorr — shiu. Kështu ..." Hoq qylahin prej krés, e shkundi në nji anë prej shiut, dhe tue e vû prap në krye, klithi me zâ të marrun dhe të vrazhdë:

— Mos leh poshtë, more, Habib.

Mbeti aty deri sa ra nata, e tue e çue vendosi që me i qortue mirë robt e shtëpís që nuk janë lagë kështu si ai, po janë rrasë në votër — e tokën atje le ta merr uji. Gjatë rrugës ai u lag dhe u përlloç edhe mâ tepër. Mendoi se sonte mu ashtu edhe e ka meritue.

Halimaça duel prej dyqanit dhe u gjet n'oborrin e lagësht. Nuk dinte se kah t'ia mbajë. Qëndronte tue shique rrugicës teposhtë. Prej çerdheve çohej avulli, prej plehit era e ashpër thartine, mbi kënetat fluturojshin fluturat e bardha dhe t'imta. Toka ishte plot lagështi, e fryeme, e zbutun, e mbi te milte dielli i madh dhe i ulët, aspak i nxehtë, megjithse ish afër mesdita. Në qiell shkilte vetëm nji rêzë — e vetmueme, e humbun, tue i përngja flamurit të gjanë të shpaluem që e mban bajraktari i padukshëm. Në kulmin e shtëpís së Zemkut rrinte lejleku. Ky âsht i vetmi lejlek në Rashle. Rrinte në i kambë — i bardhë, i madh, dhe dukej si i varun n'ajr. Kurr s'e ka trembë kush, as ndonji fëmi me hjedhë gurë në tê. Katundi e mbante për shpendë të shêjtë, e ai që kishte ngritë çerdhen mbi pullazin e Zemkut, ishte vetëm fati i mirë i Zemkut, njifarë fati i madh i tij ... Por ai kurrsesi me ardhë. Halimaçës i ra syni n'at lejlek. E mandej në rrugë kah shtëpija e Zemkut, kah kalojshin ngadalë dy vetë — burri e grueja, ai përpara, me nji shtagë të hjedhun mbi sup, në shtagë diçka në bohçen e kuqe, me mintan të zi e tlinat e bardha, ecë me hapa të shpejtë. Grueja mbas tij e bâshme, krejt në të bardha, i nxin vetëm qypi në dorë. I ra ndërmend se ku ishin nisë ata dy: te Zemku, që ky t'ua kërkojë dikê të

vetin në Turqi me ia çue përshëndetjen e tyne. Ktheu kryet dhe i bâni zâ Haxhís:

— Hajde të flasim për gjarpij... — dhe qeshi, tue shique lejlekun: „Eh, Zemku im... Kho kemi nji grep... E ky grep ngreh n'anën teme. Do të ngrehë grepi... Bah!"

Ai nuk e linte Zemkun të shpërngulet. Nuk donte që toka t'i mbetej e Tetarit. Me të kish me pasë gjithmonë ngatrresa, pse toka iu kish përzie.

Haxhís, nuk i shkohej me Halimaçën. Por s'mundte me kundershtue. Ishte idhnueshëm. Msheli dyqanin dhe harron me permendë zotin.Iu kujtue mâ vonë — mu kur nxori çelsin prej brave, e tha me vedi: „U ba puna..."

Shkojshin pa bâ zâ. Haxhija i pari si gjithmonë — i vogël, i pastër, i ujdisun, e mbas tij Halimaça, i bâshëm, me hapë të gjanë e të plogshtë, i përhimtë, i zdërloqun, me qylah të lëshuem mbrapa tepes. Rrugës shpërndaheshin kënetat, mbi to dielli, dhe kështu dukeshin si xhamat e turbullt, të shtrueme mbi tokën e verdhë.

— Jo në kënetë! — idhnohej rrugës Halimaça, e Haxhija ka ulë kryet, shpejton përpara, mendon: „Po due... mu në kënetë, për inat, mbasi po më çon atje ku unë nuk due", dhe stërpikte si vehten ashtu edhe atê, dhe thot:

— Po si me ia bâ? Mbasi kudo âsht kënetë...

— Ti nuk din me ecë, qe... E nuk ka gjithkund këneta, bah!

— Po edhe të mos dij, — thot Haxhija.

— Ti edhe s'i ke nxanë të gjitha. Diçka po, e diçka jo... Me ecë — këtê s'e ke nxanë.

Halimaça e thonte këte me therra. Dhe mendonte: „Si të ecunit tând, ashtu edhe biseda ime... Ngjiti njanën për tjetrën". Dhe shtoi në vetëveti, se Haxhija në çdo gjâ âsht i tillë — edhe ndaj Hatkës âsht i tillë. „Grue e mirë, grue e fortë..." E shiqonte drejt në perçe. Nuk âsht ai për grue... I u kujtuen fjalët e Hatkës. Kjo ishte mbramë — kur e shiqonte nëpër gishtat e saj.

„Martomë..."

„Me kend?"

„Me Haxhín . . ."

„Shih! . . ."

„Martomë . . . martomë . . . Jam e re, e shëndoshë jam unë . . ."

Ai nuk e vuni në shpotí.

Tash mendon për këte, tue i këputë mendimet vetëm atëherë kur Haxhija zhytet në hurdhë.

— Prap ti! . . . Valla as fëmin s'e ke shok. Ai voglushi që gjâ s'din.

— Që gjâ s'din, që gjâ s'din . . . — përsëriti mbas tij me zemrim Haxhija.

— Bah! E unë kho . . . — Halimaça nuk e mbaroi mendimin se ia ka gjetë gruen. E la këtê gjâ për mâ vonë, sepse tash ishte mâ me randsi biseda për Turqín — nuk duhet me e ngatrrue me kurrgjâ tjetër. Halimaça bluente në mend se çka kishte me dalë përnjimend, sikur t'ishte martue Hatka me Haxhín. Kish dalë mirë . . . Le të gjinden aty të dyt, pse të dyt nevojiten ndonjiherë, sod, qe, i duhet ky Haxhija, pra le të jenë aty, mos të largohen prej tij. Mendonte edhe për Kollashinasen. Mos po kthehet . . . Për tê nuk ndihej gjâ, posë se âsht në nji burg të largët, në njifarë qyteti në Danub, dhe se s'andejmi rrallëkush që del, se ky burg âsht mû për ata që i kanë ditët e numrueme. Kështu diqysh edhe duhej të ndodhte me at Kollashinasen — mendonte shpesh Halimaça, pse nëse kthehej ndonjiherë kishte mujtë me ia kërkue duketët e vet. Të gjitha këto i vetuen tash në krye Halimaçës. Edhe diçka tjetër . . Bâhet që Hatkën do të detyrohet me e martue për ndonji arsye tjetër — për shkak të përgdheljeve të mbramshme. Pse ajo mundet me mbetë shtatzane, dhe me i mbetë në derë. — „Dihet se i kujt âsht! . . ." Pse dreqi s'ka punë tjetër. I tanë u ftof prej këtij mendimi.

I ranë tërthuer — livadhit. Haxhija i fshiu çizmet në barë, por xhybja i mbeti e përlloçun, e stërpikun me baltë deri në shokë.

Para shtëpís së Zemkut ishte tmershëm. Nëpër oborr kishte vërshue plehu, i shkelun me thundrat e gjedhëve e prej tij çohej era e keqe — e idhët dhe djegse, me e mbytë njeriun. Prej kolibës mbulue me

kashtë, gjithkund për nën strehë, dilte shllunga-shllunga tymi i përhimtë dhe i dendun i dullêjës, dhe ndihej era e eshtnave që digjeshin në kolibe. Nëpër at erë të keqe, nganjiherë, depërtonte dhe era e kandshme e hallvës — dhe ndihej zâni i vrazhdë i femnës, shamja e idhët, kollitja. Granija atje përgatitte sillën, tue e sha atê që do ta hante.

Halimaça shiqoi oborrin, mandej strehën, mandej torishtën... Në torishtë endè rrijshin ratë delmet — t'unta të përlloçuna, dhe pranë hûnit viçi, i zhytun në bagla, i hajshëm, i lidhun me nji shokë fëmijsh. Shihej se aty jeton njeriu që ka çue duert prej çdo gjaje. Halimaça i përsëriti fjalët e tija: „Nuk jam mâ i këtij katundi... unë jam i Turkís." E mbas kësaj u kollit dhe thirri:

— O Turk.

Ai thirri kështu për inat.

Diku për nën shtëpi lehi klyshi. Zanin e tij e mbuloi kërsitja e derës. Kush âsht ai që qëndroi në derë? Kush kish mujtë sot me e njoftë Zemkun? Të dy u habitën — rrijshin dhe e shiqojshin, memecë, të hutuem, nuk u besojnë syve se mû ky njeri âsht Zemku, e jo dikush tjetër — kështu i ujdisun, i veshun, i qethun, me këpucë në kambë, që gjithmonë kanë mbajtë opinga, e shum shpesh kanë ecë edhe krejt dathë. Kush âsht ai me setër e pantolla, me këmishë me vija të holla, me nji pullë të madhe nën gushë, madjè edhe me sahat dhe me gajtan që varej mbi jelek prej anës së djathtë në të majtë. Halimaça shiqonte mû n'at gajtan dhe nuk mujti me u mbajtë, po briti me zemrim:

— Hej bre!... A je i yni, a jo, apo je prej Anadolli?

— Prej Anadolli jam... — ia priti Zemku me gjak ftoftsi.

— Me çfarë gjuhe me bisedue me ty? Ih... ih!

— Me cilën të duesh... — thot shkurt Zemku

— „Turçen s'po ta bâj çap, pelën s'po ta ap" — kështu ka thanë dikushi, e unë s'di as aq, — thot Halimaça.

— Po as unë nuk dij, — thot tash edhe Zemku, dhe shpejt u ndreq dhe shtoi, se i ka nxanë dy fja-

lë turqe, e këto janë: dur dhe vur — e para thot: ndalu, e dyta bjer, dhe dy herë i përsëriti: „Dur, vur... dur, vur... Ndalu me të rrahë".

— „Ndalu me të rrahë..." — përsëriti mbas tij Halimaça, tundi kryet dhe shtoi për vehte: „Përzotin vetëvehten ke... madjè veshëve... Po vonë do të jetë. Bah!"

Me këto fjalë e kapërceu pragun e shtëpís.

Në dhomë rrijshin njerzit — në zhguna, me shalla, prej katundeve të ndryshme, rrethue ballin e dhomës, si hanë e madhe e ré — me skajet mu te dera deri te legeni. Kur hyni Haxhija me Halimaçën, hana e re u çue, shushuroi zhguni i trashë dhe i forcuem, kërcitën eshtnat në gjûj, në ajr u ndie pluhni.

— Qe...

— Shihe de...

— Na rrnofsh!

Kështu e pritën Haxhín.

Zemku e afroi jastekun e larmë leshi, e paloi dysh dhe e vû te dritarja, e Haxhija shkoi dhe u lëshue lehtas, tue e mbajtë dorën mbi gjoks në shêj përshëndetje. Mû afër tij u ul edhe Halimaça.

— Sod nuk ka punë... — tha Halimaça, sa me ia fillue diqysh bisedën.

Nuk ka, nuk ka... — u ndigjuen dy zane njani mbas tjetrit, i pari i ashpër dhe i fortë, i dyti i ulët, plaku, që menjiherë u shëndërrue në kollitje. Mbasi u çfry, dhe ia mbërtheu kollit nanën dhe vorrin, plaku vazhdoi: se âsht mâ mirë që nuk ka punë, se edhe çka u vyen gjithmonë ajo punë, kur s'ka fat prej saj, dhe se me qenë të mençëm siç âsht ky Zemku të gjitha kishin me i shitë dhe shkue në Turqi, kur prej kësaj toke âsht çue bereqeti dhe âsht bâ shterpsi — as dy gra në katund nuk janë me barrë, e kur ka ndodhë kjo.

— Zor... zor deri në këthizë... Deri në fyt, deri aty... — përfundoi plaku. Ai ishte prej katundit Hazan. I vogël, i rrëgjuem, i kuq me hundë të shkurtë, me nji lythë të madh midis ballit.

— Prej qeverís vjen zori mâ i madh... Me folë të vërtetën tha dikush prej atyne te dera, po menjiherë e preu, u pendue pse foli.

— Kush tha kështu? — pyeti plaku.

— Unë e thashë, bre vllá, — bani Zemku për ate të dera. — Unë tashë, muj me folë çka të due: kështu xhandari... kështu qatipi... kështu tagrambledhsi... As nji nuk ban.

— Kadalë, kadalë... Nuk mundesh as ti dert sa je ndër ne. Kur të largohesh, atëherë vur, — tha Halimaça prâjshëm dhe urtë, tue kqyrë para vedit në qylym. Me këtâ u pajtuen të gjithë me heshtje. Përveç Zemkut. Ai shtyni qylahun prej qafe në ballë, si me dashtë me thanë: „Unë guxoj... guyoj me folë, por s'due." Kaloi dhomës pa farë nevoje. me ndie se si i kërcasin këpucët. Këtê e ndieu mâ së miri Halimaça. „Po sa i kërcasin... birit të thiut", tha ai në vetëvehte. N'at kërcitje vazhdoi zani:

— I ban selam prej meje... edhe prej nanës seme... edhe prej vllazënve të mij të gjithë. Edhe prej kunatave dhe motrave. Këte po të lus, si vllaun...

— Ti m'u lute dhe unë ndieva — tha Zemku. Ai tash rrinte pranë arkës — mâ tepër tue bâ divan se sa qëndron në kambë, e me kët thot: „këtu jam. Falni, prej gjithkujt do të çoj selam."

Të shumtit edhe kanë ardhë për këto sel m: në Turqí dikush ka mikun, dikush kushrinin, dikush kojshín — shpërngulë atje mbas luftës dhe tash u çojnë lajme Rashlanët me anë të Zemkut: lajmojnë gjithçka: sa janë shtue në torishtë, sa në shtëpi, kush âsht dhanë e kush ka marrë, kush âsht zanë me kend, e kush pajtue, dhe mâ në fund si ka marrë vjeti — keq. E mâ tepër vijnë ata pa punë. Vijnë ashtu në sillën e begatshme. E Zemku kënaqet. Përpara kurrkush s'i shkilte. Gadi nuk dihej për të, përveç aty në Rashle. E tash dihet. Asht përzie me burra, âsht këndellë, âsht bâ mâ në fund edhe ai zot shtëpije — me duer të plota pra nuk i dhimbet, sepse njerzit janë të tij, dhe të dashtun — tash diqysh të gjithë njerzit i janë bâ të dashtun dhe me çdonjanin ai puthet, se nesër vijnë njerëz tjerë dhe

toka tjetër, dhe do t'i bâhet çdo gjâ e huej, e pikllueshme. Në zemër nganjiherë i vjen randë. Atëherë. ai ishte pendue po të mundej diqysh. Po s'mundet. Mbrapa s'ka ku — toka ka shkue, e ka shitë, dhe kështu bjen si në ndonji andërr, në ndonji andërr të randë dhe të tmerrshme, ku nuk din as emnin e vet. Din vetëm nji gjâ: i ka hy nji punës së ré, rrugës së Turqís dhe aty âsht gjetë vetëm — pa kërkend të vetin, pa miq, dhe nuk âsht mâ ai i pari, nuk âsht mâ Zemku prej Rashle, po dikush tjetër, i huej edhe për vehte edhe për tjerët, dhe jo i rëndomtë, sidomos me këto veshje të reja, që i mban vetëm edhe Haxhija. Edhe qëndrimin e ka ndryshue — flet shum, luen duert, qan diçka — as prej dëshprimit as prej gëzimit, po ashtu — prej çdo gjaje, prej këtyne të falave dhe këtyne njerëzve. Pyet për shëndet dhe i shkojnë lot. I kujtohet gjyshi edhe atëherë qan. I kujtohet kur ka ruejtë kingjat në këtë Rashle shkrepore, — i vogël, dathë, kryeshtruet, edhe prap qan. Tash i kujtohet çdo kingj, edhe nana e vet i kujtohet dhe e sheh gjithnji n'andërr — krejt âsht dhanë në do farë andrrimesh dhe kujtimesh dhe prej tyne qan.

Natën del dhe kqyr hyjzit. Rrin goliç buzë gardhit, shiqon yjzit dhe pyet vetëvehten: A do t'i shohë s'andejmi prej Turqije mu këto hyj mbi Rashle. Apo të tjerë, dhe si janë ata hyj të tjerë — a janë kështu si këta? Apo janë ndryshe? Mandej natën ndigjon ujnat. Ato të shpërndame — nji krue atje, tjetri kho, dhe thërrasin njani tjetrin, bisedojnë, dhe atij i duket se ato dijnë çka flasin po ashtu si njerzit. Edhe erën e ndigjon... Dhe ajo e din çka flet. E Zemku për pak me u thanë të gjithëve: edhe ujit, edhe erës, edhe hyjve: — „Eheej... unë shkova. Unë s'jam mâ i këtij dheu!:: Nganjiherë për nji kohë të gjatë nuk hyn në shtëpi. Grueja e thërret, e ai nuk e ndien, hesht, mendon diçka, shiqon, përgjon — sikur të mos kishte pa kurr ujë, dhe t'mos kishte pa hyjë. Ajo i qet postajën e ogiçit, ia shtron në bar që të mos ftofet, dhe mbetet pranë tij, e pret gjatë, nuk e pengon Zemkun n'at çka bân — nuk përzihet ajo në punët e burrave, kush e din: ndoshta ai mendon ndonji

gjâ t'urtë, shum kujdese tash e rrahin në krye, lene le të mendojë.

Mbas selameve dhe porosive duhej vetëm të shtrohej dreka. Shum sish kishin me u çue, mbasi kanë thanë të gjithat aq mirë, po era e hallvës ndihej gjithnji e mâ fort, prandej âsht dam me u çue tash, puna edhe ashtu sod ka mbarue — nuk të len lagshtina, pra s'ka gjâ edhe me ndejtë — dhe të gjithë rrijnë. Për bisedë kurrkush nuk ngutet. Madjè edhe heshtin, dhe atëherë të gjithë mendojnë për hallvën — çka pret Zemku, pse nuk e sjell, ndoshta nuk mendon me u pendue. N'at heshtja ia nisi Haxhija. Ai në fillim e këshilloi Zemkun: t'i ruhet ujit, t'i shmanget vjedhjeve, të largohet prej shoqnís së keqe — sado që dikush të dukej i mirë, pse nuk din kah vjen e liga, e liga âsht gjithmonë mbas shpinës kur gjindet njeriu në botën e huej.

Të gjithë heshtnin dhe ndigjojshin Haxhín. Biseda iu duk e çuditshme. Dikush hapi gojën me zâ dhe tha: „Aman!... Mâ mirë rri ku je..."

— Ujit s'i tutem, — thot Zemku. — Si e kanë ujin... Nuk kam me pi çdo ujë dhe shëndoshë si molla. Mandej... hajnat. Qesen do ta mbaj në gjî. Dhe kushdo që m'afrohet, do t'i thom: largohu prej meje, hej ti, largohu... Po shoh unë se çka don ti. E me zor... Me zor mundet çdokush... Epmi paret... qe paret.

— Jo, përzo... për zor ti njanit si tutesh- — tha Halimaça me kënaqsi të çuditshme që iu shpreh në fytyrë. Biseda tash kaloi në fuqi: Athue Turqit janë njerëz të fortë dhe a janë mâ të fortë se njeriu ynë. Haxhija tha se edhe për këtê din diçka — se Turqit janë të shkathtë dhe të shpejtë, por ndonji fuqi të madhe nuk kanë, veç mjeshtrín, e të gjitha rastet që i kishte pa, pelivanat e rrëxojshin tjetrin me anë të mjeshtrîs, e jo të fuqís. Janë dhelpnakë... Të qesin ndërkamzën...

Mâ në fund mbet n'ate ,se Zemku nuk po shkon atje për me u rrokë me dikê, por me jetue, e edhe nëse dikush e cyt për t'u rrokë ai kurrqysh s'duhet me pranue, po në rast nevoje... atëherë përzo le të mbë-

shtetet në fuqí, e fuqi ka dashtë zoti, ka mjaft — mos t'u lëshohet Turqelíve.

— Ka gjarpij... — filloi Haxhija bisedën e re.

Halimaça në këto fjalë u trand, gjoja u tremb, i zgurdulloi syt në Haxhin si mos me besue në këto, dhe mbet ashtu i habitun — si kau i goditun me shkop për brî e që pyet: ç'u bâ kështu.

— Ka gjarpij... ka n'ujë, nën gurë, nën jastek. Rueju prej gjarpijve... — vazhdoi Haxhija. Ai i thoshte pa qejf këto. Dhe mû për këtê edhe ndizte — ndizte aq sa edhe vetë Zemku, i cili deri më tash mohonte dhe flitte se do të dinte me u gjetë, tundi qafën dhe ra në kujtim.

— Unë e dij duan kundër gjarpijve... E nuk e kishta kallxue për pesëdhetë banka.

Këtê e tha nji burr i hajshëm, me nji qylah të mprehun mbi krye me skaje t'irnosun. Me qafë të hollë e të gjatë — deri sa foli ai e zgjati, dhe erdh disi mâ i gjatë se sa ishte, e kur mbaroi u zhyt poshtë, sikur me këte të donte me thanë: tash kërkomëni. Kurrkush nuk u përpoq me e mohue. Të gjithë e dijshin se Meti din gjithçka, se din me qinda dreqnísh, pra edhe at dua kundër gjarpijve. Atij, ashtu thatuk, si gjylpana, disi këto gjana edhe i përshtaten. Ai ka dijtë me ta dhanë zhugën. Lopët e hueja me i ndjellë me barna sa me ua shterë tamlin. Ai i ka njoftë mâ së miri barnat, dhe ka dijtë se kur âsht ndonji festë dhe se çka s'duhet punue në secilën nga to: për Shëngjergj këtê, për Shënmitrin atê, për të martë nuk duhet qepë. Edhe për këte zîhej me grat sepse harrojshin.

— Kallxoja, more, Zemkut at duan a po e sheh se do t'i nevojitet njeriut, madjè edhe në të pagoftë — tha plaku, dhe trokiti në dritare, e mbylli, dhe nisi me kërkue Metin me sy.

— Nuk e shes... — tha ai ashpër mbas derës.

Zemku e hoqi qylahin prej krés dhe u krue. Të gjithë vunë re tash se ishte qethë, dhe se kishte lanë nji copë të mirë të flokëve n'at vend ku e ka pasë plagën. Ai kaloi nëpër dhomë ashtu kryeshtruet. Kryet tash i dukej i lehtë. Dhe disi i vogël. Dhe mû pse i dukej i lehtë iu duk se ka harrue diçka — diç-

ka — diçka pse kaloi nëpër dhomë. Nuk mundte me u kujtue. Për këpucë... s'âsht. Kanë ndie të gjithë se si i kërcasin. Nuk desht me u mundue mâ, dhe tha ate çka iu tek — ate çka i ra në mend mâ së pari:

— Nuk po më vjen letër prej vllaut... Qe çka kam. Pres letër... Qe çka kam. Pres beltër... dhe shkoj drejt n'ato dhena.

Kurrkush s'bëzani në këto fjalë. Posë Halimaçës, e ky tha:

— Hajt, hajt... Sejcili mendt e veta.

Zemku e vû qylahun në krye dhe qëndroi mû midis dhomës, tue ngulë syt në të gjith dhe n'askend.

— Unë s'i kam mâ mendt emija. As të mijat, as të huejat... Po shkoj n'at dhé pa mend.

Ai u kujtue se kjo nuk ban — se nuk vlen ajo çka tha, se mundet me e përqeshë dikush, dhe e ktheu në tjetër gjâ: qe ashtu... Do të humbasi atje në botë, pra nëse prej kësaj vjen ndonji e keqe dhe bela, le të bâhet ky kurban.

Halimaça e shtyni Haxhín mos të ndalet për gjarpij, po të vazhdojë bisedën, por ai tash heshtte shurdhueshëm, me krye të varun, me sy mbyllun. E zgjoi sofra kur i ra derës. Zemku e afroi ibrigun me legen dhe të gjithë me rend i lanë duert dhe i fshín me peshqirin e lînit.

— Këtë legen nuk do ta marrish? — pyeti dikush.

— Legenin do ta marr, — tha Zemku shkurt.

— Merre, merre... Legen i mirë, legen bakri. Enë e mirë — shtoi plaku, i cili para dreke shpërlau edhe gojën dhe u ankue për magjypët të gjithë sot punojnë enë të këqija, me hasë n'enë të mirë s'mundesh n'asnji mënyrë.

— Edhe ky legen do ta shohí Turqin, lokja ime... — tha Meti me vehte, e i ra me gisht dhe shtoi: „Bani selam atje kushdo që të presë për ne, selam të gjithëve..."

—At duan... — e pyeti Zemku. — Hë, shitma.

Meti mohoi me krye.

— S'ka gjâ, s'ka gjâ... ti ha sikur me mâ pasë falë, — i pëshpëriti Zemku mos me ndie kush. Ai shtrini sofrën dhe rreshtoi gjellnat — le të hanë bu-

rrat atê që u pëlqen. Hajshin me lugë — me ato që i kishte bâ plaku Iso, dhe lânë katundit për kujtim. U nis fjala për tê. Njerzit bisedojshin ate çka kishin ndie, e Halimaça pipronte veshët me kapë çdo fjalë. Plaku Iso ka vdekë moti. Ka vdekë prej të ftoftit. E kishin qitë në dhomën e ftoftë, atje ku e kishin burgosë — n'at hapsanë në Danub. Kunata e tij âsht gjallë endè. Dhe nuk âsht mâ në burg, po e kanë lëshue — kjo dihet me siguri por tash ku g[illegible] ndet, edhe a po kthehet këtu — këtê nuk dinte kush me e kallxue. Dikush dha edhe nji lajm të tmershëm — se ajo kishte dalë komit, se komit i gjindeshin kunetnit, dhe ku do të shkojë kunata veç drejt te ta. Halimaça s'e bani për gjâ nji thanje të këtillë. Rren bota. Ka vdekë edhe ajo. Të gjithë kanë vdekë në Danub. Po prap atij ia shtërngoi fytin diçka, aq mbra pshtë ia shtërngoi, sa memzi e shtyni kafshatën e butë. Iu kthye Haxhís. Ai hante qetë, sikur të mos kishte kuptue gjâ. „O gurë! i thot me vehte Halimaça, e mandej i tha me zâ:

— E nëqoftëse të troket komiti në derë! Grueja jote! Bah!

Meti qeshi.

Haxhija s'desh me u përgjegjë, por prap në vedi bâni: „Shih... shih..." E ambëlsinën s'e shtini mâ në gojë.

— Po çka burra... — tha Meti, — e pse edhe nuk kishte mujtë me trokitë... Kur këndojnë gjelat, ta zamë... Bum, bum, bum... derës me pushkë. Si të gjitha grát te burri vet. Jo, veç po thomë, pa mahi.

— Hesht, mor dreq, — e preu vrazhdë Halimaça

Haxhís i mbet në vesh: bam, bam... dhe i vinte diqysh habi pse ky njeri nuk thot: tak, tak... po ashtu tmershëm: bam, bam. Kështu ai s'kishte ndie kurr.

Kjo drekë i duel Haxhís për hunde. Vazhdimisht mendonte për gruen e vet Gjuzën. Nëse me të vërtetë troket në derë... Ashtu si thonë... E armatosun me pushkë, me veshje komitash, me rrethatoret në krahnuer „Unë jam mirë... si je ti?"

Njiherë në katund u bâ njifarë potere. Edhe nji pushkë ka krisë. Haxhija mendoi se ishin komita

dhe se me ta âsht edhe grueja e tij, dhe gjithë natën mbeti lamsh pranë derës s'oborrit. At natë i ra në mend diçka që e kishte harrue moti: me u nisë për në qabe, âsht koha me shkue, e mâ së miri kishte qenë me këtë Zemkun, njeri të njoftun dhe të mirë, kishin me i ardhë në ndihmë njani tjetrit derisa ta kenë rrugën bashkë. Tash i erdh keq në vetëvehten që i foli për gjarpijt. Si me e ndreqë këtë gabim? Filloi ngadalë: mâ parë se s'ka shum gjarpij, po ashtu — diku diku, por kjo s'e kënaqte Zemkun. Ndigjonte dhe kqyrte para vedit. Njiherë Haxhija i tha se edhe vetë kishte me u nisë me tê, se mendon me shkue në haxhilluk, por ai as për këte nuk u gëzue.

VERA kaloi me të shpejtë — në njifarë raptime, si me i ra dikush tupanit tue bërtitë: hëni... hëni... mblidhnie drithin, mblidhnie sanën, dhe ate: hëni, ndigjojnë ditët e javët, dhe gjithnji kalojnë njana mbas tjetrës, ditët shkurtohen e nett zgjaten, në kashtë natën âsht bâ ftoftë, e tash shum vetë flêjshin në kashtë për me mujtë sa mâ heret me vû stramullarin për shimje.

Në Rashle xhandarët kthejshin gjithnji mâ shpesh: vijnë, ulen nën kumbullë, ngucin vajzat, e këto ua mbërthejnë nanën. Këta nuk ua kthejnë. Njerëz t'urtë. Vetëm qeshin mbas vajzës, dhe heshtin. Me kërkend nuk bâjnë fjalë. Vijnë deri në dyqan të blejnë diçka, dhe atëherë e shiqojnë ngulmas Haxhín — si të shihshin në tê diçka të vetën, diçka për të cilën edhe kishin ardhë. Haxhín për këtë gjâ e kapte friga. I kujtohej se për çka e shiqojnë — dhe sikur të kishte mujtë, sikur të shkonte ashtu, ai me qejf u kishte thanë tash: se me at Kollashinasen s'ka gjâ, dhe se s'ka pasë kurr — as në shtrat s'ka ra me tê, sikur me pasë dijtë, qe, se ajo do të dali komit. E që janë me kunorë s'ka gjâ, moti janë çkunorzue vetëvetiu. Po ai s'u tregon këto, u ep ate që kërkojnë dhe memzi pret të çkoqen, të shkojnë. Dihej se ata nuk vijnë kot dhe se herëdokurdo të bîjë ndonji dreq.

Po çfarë? Njerzija i tutej mâ së keqes — mos po e sjell gjâ këtë Kollashinasen, nusen e pafat të Haxhís, mu këtu në Rashle e me këtë mos po del ndonji belá. Prap kanë fillue të gjithë me u trembë. E mâ tepër jatakët e komitëve dhe Haxhíja. Rashlanët janë endsa të mëdhej — tokën e kanë të shpërndame, nepër pesë a gjashtë katunde malore: këtu livadhin, aty arën, prandej vetëm ecin, në mëngjez përpjetë, në mbramje poshtë, sepse gjithë këtê tokë duhet me e përthekue. Në mbramje ata sjellin lajme. E tash lajmet flitshin për komita: ka komita, janë aty e aty, edhe midis tyne Kollashinasja — janë pa tue kositë, e Kollashinasja mbas tyne bante ipí. Për këte vetëm pështëritej, dhe gjithkush kqyrte punën e vet — ka të tjerë me ça kryet me këto punë, Haxhija dhe xhandarët, dhe qe ku janë, Prandej xhandarët edhe i vijnë në dyqan, e jo për me pa syt e zezë. Diçka do të jetë... Haxhija e dinte mirë këte dhe frigohej mâ tepër se të gjithë. Ai mâ në fund i ka thanë Zemkut se s'ka vend mâ të mirë se Turqija: se âsht vend i butë pjelluer, se tregimi për gjarpijt ka qenë veç kot. Tregohet nganjiherë edhe çka s'duhet, e ai le të niset sa mâ shpejt, së bashku do të shkojnë... Zemku vetëm âsht kthye në nji anë, i ka ngulë syt në majën e kumbullës së thame, dhe ka thanë; se ai ka prishë shum pare, dhe se me këto që i kanë mbetë nuk guxon me u nisë për rrugë, megjithse Tetari e nxit, e kështu: ka ngelë puna, e mandej ka shtue:

— Të nisemi nesër.

Qinda herë ai i ka thanë Haxhís: do të niset të premten, t'ejten, se do të shkojë nesër në drek, dhe shtonte se s'do të nisej kurr, por ka me pritë aty në shtëpi që të vijë Tetari me e vra, e nëse s'do ta vrasi, ai do të çohet e të shkoje me punue në xhade — vetëm për fëmij... se për vedi jo, por ishte shtri aty diku pranë gardhit dhe kish vdekë. Haxhija atëherë endte mendimin e vet: ka me e bindë... dhe e bindte sa mundej, tue mshehë këtë rast prej Halimaçës mos po e merr vesh. Njiherë u ndeshën gjoks për gjoks — madjè kështu iu duk atyne, megjithse u ndeshën vetëm me fjalë, dhe Haxhija menjiherë i lëshoi pêjt:

— Çka po i flet Zemkut? Unë e dij se çka po i flet, bah! Halimaça ishte idhnue. Mbante kalin për freni, e për diçka i ra ashtu — i ra me shuplakë turive sa që kali u çue në kambët e mbrame dhe për pak i ra Haxhís. Haxhija u zbê. Po nuk shpejtoi me iu përgjegjë Halimaçës. Tash âsht mâ me randsi që i mbet kryet shëndoshë. Ai u gërmuq dhe i muer çilsat që prej frige i ranë prej dorës.

— Ti mue nji gjâ, e Zemkut tjetër... mbas cilit qitab âsht kjo punë?

Haxhín edhe njiherë e mbuloi të zbehtit, njifarë zbetsije e errët, e ndytë, që u lidh deri në veshë. Në fëtyrë iu dalluen buzët — të zeza, t'vrazhda, në trajtë të veshkës dhe ai i luejti, ngadalë, me frigë.

— Ashtu qe... Jam udhtar edhe vetë. Po shkoj në Qabe. Dhe deri diku do të shkoj bashkë me Zemkun.

— Po nuk shkohet tash në Qabe... — ia preu fjalën Halimaça.

— Nuk shkohet... e dij, por unë po shkoj, — tha Haxhija dhe ofshani, ofshani ashtu si ban fëmija mbasi âsht ngi së qamuni, dhe tha sinqerisht: — U tuta prej kalit... u tuta shum

— Atëherë shko për Qabe... Të qoftë udha e mbarë për ate çka ke sosë, — i tha ftoftë Halimaça, ndersa vedi mendonte: çfarë Qabe dhe çfarë rruge, nuk e len ai kurrkund me u largue. Halimaça dinte prej kah vijnshmi këto — kjo që don me ikë prej Rashle, dhe vendosi që mû tash ta bâj ate për çka kishte mendue edhe përpara — me e martue, menjiherë me e martue me Hatkën, dhe me e lidhë aty për Rashle. Kështu ai do t'i harrojë të gjitha, — edhe haxhillukun edhe at frigën e teprueme. Iu afrue dhe i ra krahnorit — e përgdheli, e n'at ças rrahu edhe gjeli, rrahu krahët dhe këndoi.

— Kjo për rrugën e mbarë tanden — tha Halimaça. — Kur këndon gjeli kështu... këndon për të mirë. Kur këndon para udhtimit... Mirë, bah! — përsëriti nëpër gojë — me buzë të shtërngueme mos po trathtohet, mos po qesh, ia ngrehi lehtë frenin kalit dhe u drejtue me Haxhín kah dyqani. Gjatë rrugës i tregoi të gjitha: se çka ka mendue, se si e ka

gërshetue. Ka me e martue dhe ka me u përhapë zani në katër anët: se si Haxhija s'ka mâ kurrfarë lidhje me gruen e parë, ai âsht martue tash me tjetrën, dhe u bâ — s'kanë gjâ komitat me tê as ai me komitat, pra kështu edhe me xhandarët, dhe çka me bâ tjetër këtu njeriu — vetëm e vetëm me përgaditë darsmën.

— Këte e ke prej meje, o Haxhí, e prej zotit të qofshin fëmija.

Darsma e Haxhís ka qenë e vogël.

Në të vërtetë darsëm as që âsht bâ, po ashtu — në mbramje erdhën disa gra dhe kënduen, e burrat ia mbrrinë të nesërmen për drekë, dhe hajt në shtëpi.

Erdhi edhe Zemku. Ai ia behu me petka të reja, dhe çfarë petkash — prej stofit mâ të mirë të fabrikës, të qepuna me masë ashtu që i bijshin si të shkrime. Të gjithë i prekën këto teshat e tij dhe të gjithë menduen: „Veshje e mirë... po mendtë e marra". Këto janë të tretat me rend prej se ia kishte shitë tokën Tetarit. Katundit filloi me i ardhë keq për të dy — për Tetarin edhe për Zemkun. Për të parin për shpenzimet — që i shkuen paret kot, e për tjetrin për mendtë e krés. Në mesditë vrapojnë çobanët deri te ai — mbasi e shtijnë gjanë në torishta. Këta nuk shkojnë me kërkue hallvë, por me pa Zemkun, me u ngî së shiquemi. E rrethojnë ashtu edhe e shiqojnë, ia prekin këpucat dhe teshat. E ai qëndron pip — „shiqoni..." Ata mâ të rijt rrijnë mâ larg. Zemku tash u duket i huej... Njeri tjetër. Tash âsht disi ashtu si Haxhija, edhe mâ tepër, se në tê âsht veshja mâ e mirë.

Nji ditë Halimaça pshtyni në këto petkat e treta të Zemkut. Ishte ditë e shtune, ditë pazari - në mbramje. Zemku kthehej prej tregu. Kishte ble nji kal, të mirë, shale, dhe kaluer kishte hy, në katund.

— I kujt âsht kali, he budall? — e pyeti Halimaça.

— I jemi... — tha prej kalit Zemku.

E ai bâni dhe e pshtyni.

Zemku vetëm e shtyni kalin dhe shkoi. Për njî gjâ kaq të bukur duhet me pague tatim — kështu e kuptoi ai pshtymën.

Haxhija zbehej pa masë në këtë muejin e mbramë. Martesa nuk e kishte ndryshue, vetëm se tash — hesht. Duhet me pyetë dy herë për me nxjerrë nji fjalë, po edhe kjo fjalë si âsht: si me e nxjerrë me grep — e ashpër, e idhtë. Idhnohej në të gjithë. Edhe në vetëveheten. Edhe në Hatkën. Në Hatkën mâ tepër. Ajo kërkon me e përkdhelë, e mbasi s'mundej me e pasë këte, e rrëxonte mbi dyshekun e shtruem dhe e përkdhelte gjatë përsipër, tue e shtërngue dhe tue e prekë si me ia ndreqë kërthizën. E kjo zbetsí flitte qartë se diçka ndodhë në Haxhín, tash prej se ishte martue — e s'andejmi ndoshta edhe ajo heshtje, edhe ajo që shkon e tretet — si të vyshkej, të terej diçka në të. Mâ i zi dukej mû në mëngjez: si gjithë natën të rrokej me arushën. E mû tash duhej të këndellej — pse Hatka nuk âsht nji grue e keqe, po e mirë, e që âsht e vorfën — s'ka gjâ, janë pa edhe ato tjerat: sa janë vajza — ndihmo zot, e kur të martohen... me mbërthye në vaj për shtëpin e tyne. Ashtu flitej... edhe diçka tjetër... Grát te kroni i thojshin Hatkës me e ruejtë, me u kujdes për të, mbasi e ka shëndritë dielli si kurrnji prej shoqeve të saja — le të ketë gjithmonë afër dorës ambëlsina: gurabija, kuleçë — qe merre. Dhe ke me pa se si ka me e ndrrue Haxhija çehren dhe hujin. Hatka ia dha mbas ambëlsinave, po kurrgja. Shpenzonte kot tlyenin dhe sheqerin, dhe mâ në fund çoi duert, kur s'ndihmon. Haxhija mbet gjithmonë i njajtë. Hesht... hesht edhe atëherë kur e përgdhel ajo, dhe nuk ban vër me gojë, as: hë, mundomë, më shtyp mbasi po ke aq qejf, le të zhdukem, po hesht, duron, zoti do të shohi vuejtjet e tija.

Kurrkush s'e dinte hallin e tij.

E Hatka ishte nji grue e tillë, që kurr mos me harrue dhe me thanë ate çka din: se burrin e ka hadum. Për ate mjaftonte edhe ajo që âsht grueja e Haxhís dhe që mundet me u ulë me gra dhe me tregue: „Burri im Haxhija..." Ajo tash nuk rrinte para derës nëpër ndeje të gnave — si rrinte përpara, kur ishte vetëm Hatka, por tash i dihej vendi — rrinte midis grave, po jo në krye, pse megjithse tash âsht

grueja e Haxhís, ajo prap âsht Hatka e vjetër, së cilës i kanë ngja shum gjana, dhe âsht mjaft që rrin aty — as para dritareve as brî derës.

HAXHIJA rrinte ungjun mbas tezgës në dyqan dhe qe, si kurr ndonjiherë tundte kryet djathtas e majtas — si lavjersi i sahatit, tue i grahë me gisht nji kokërrzës së groshës në tezgë — po ashtu djathtas e majtas, ashtu si bânte me krye.

— Ti po luen... — i tha Halimaça me habí.

— Nuk po luej, pse me luejtë ,po ashtu... — tha Haxhija dhe prap i grahë groshës nëpër tezgë.

— Po luen valle, po, nuk e pohon. Luej, luej... kurrkush s'po të sheh. Edhe vetë luej nganjiherë kështu. Luej pa mahi.

Haxhija u drejtue. Syt i kishte të turbullt, nën kapakët ish mbledhë ngjyra çivitit — si hanë e re maví. Shiqonte lodhshëm, topitun, shkimun. I mshihte syt prej Halimaçës dhe shiqonte dikû nëpër derë, e atje larg shihej kodra — e xhveshun dhe e rrumbullakët si veja, në tê qëndron pip njeriu, qëndron ashtu drejt si fyshek, dhe ngadalë hyn në dhé, bâhet gjithnji mâ i vogël — e ai në të vërtetë zbret, po nuk shihet. Haxhija e shiqon këtê dhe habitet — e u ankue në shëndetin dhe syt e vet.

— Çka ke bah? — e pyeti Halimaça.

— Nuk e dij. S'po kam shëndet.

— Po më ligshtohesh dita ditës. Çka ke kështu?

Haxhija luejti vetëm dorën si me dashtë me thanë: që e mbaroi shëndeti i tij. I kaplonte kotja e randë, dhe ai mâ me dëshirë kishte me mbyllë dyqanin, me e mbështetë kryet mbi tezgë dhe me ra në gjum, por s'mundej prej Halimaçës. Ai tash shpeshherë flinte mbi tezgë — mbyll duqanin, e kap gjumi e njerzit presin para derës. Mblidhen ashtu shum vetë, dhe gjithnji vijnë të rijt. Këta të rijt rendomë pyesin:

— A merr frymë?

E kjo don me thanë: a âsht mbrenda, apo ndoshta — ka shkue në shtëpi.

— Merr frymë... merr frymë...

— Mirë âsht që merr frymë... Po a po merr frymë moti?

Dhe presin... Shiqojnë diellin dhe presin që të zgjohet Haxhija me hapë derën. Ndonjanin prej atyne që kanë ardhë heret e kap gjumi aty para dyqanit. E dikush kthehet në shtëpi — me çka edhe kishte ardhë: me nji strajcë drith, sepet voe, me nji bâsë tlyen dhe kuptohet me të shamet: shan Haxhín dhe punën e tij, mandej dyqanin e tij kur e ka të këtillë — mâ tepër mbyllse hap, mandej komunen dhe njerzit e komunës, dhe kështu me radhë ia grahë deri te shteti, pse me u ndalë kur ka fillue njiherë me sha dhe kur të gjithë janë nga pak fajtorë.

— Unë e dij se çka ke, — tha Halimaça, — ti, bre vlla, nuk po lëviz... ti nuk luen vendit, bre vlla. Duhet me ecë.

— Po eci, valla, — thot Haxhija pikllueshëm, pa vullnet.

— Ec... ec... Ec sa mâ shum. E aty këtu edhe vrapo pak, po ç'kujtove! S'âsht marre mbasi e ke prej nevoje. Vrap rrugës ashtu... Për kurrgjâ.

— Eh...

— Po të thom... I kam pa këta të komunës sonë: brî gardhit gjithnji poshtë e nalt... „Po endemi — thonë — se po na ndalet gjaku në damarë". Edhe ti duhet të endesh... Bah!

Të dyt mërziteshin. E si mos me u mërzitë... n'ajr nji zapullimë e randë, dhe miza me mija. Dhe kurrkush me ardhë. Në strehë ndihej vremçi: tue shushuritë me krihë dhe tue cicrue. Ai zbriti në prag të dyqanit — dhe mbasi u frigue prej tyne, fluturoi në kumbull mbatanë gardhit. Halimaça e përcuell me sy — e në kumbull kishte se çka me pa: mbështillej në të nji shqeme bletësh, e dendun, mbushë me zukamë t'ashpër, e prej së poshti nga bari bînte grueja, dhe me të zani: „Mbështille shqemen loke... në shtëpizë loke..." — këndonte grueja nëpër hundë, dhe nëpër kambzën e deshun të tlinave shiqonte nalt në shqemen e bletëve mbi kumbull. Në dorë mbante

nji leckë të ndezun, që qitte nji tym çiviti, tue e sjellë rreth kofshës lakuriqe, për t'u mprojtë prej bletëve mos ta hanë. Ajo u zhyt prap mbatanë gardhit dhe vazhdoi prej barit të dendun, simbas zukamës së bletëve: „Mat mat..." Halimaça e shtyni derën me shkop dhe e mbylli. „Qelbsina... mbështjell shqemen e huej!" — tha ai për vedi dhe u ankue që bota në Rashle âsht prish krejt, martohen prej kahëmos dhe bijnë dofarë grásh kësi soji që nuk dijnë as çka âsht fytyra, po shalëcullake vetojnë mbas shqemes. Kush kish mujtë me pa në Rashle, përpara, që kështu, nji grue kambëcullake, midis ditës, t'endet rreth gardhiqeve të katundit.

Luzma e bletëve ndihej vazhdimisht. Ajo tash shkonte mbi dyqan dhe dukej se gjithnji po zbret dhe se së shpejti do të mblidhet dikû. Nëpër at zukamë të shqemes dhe zanin e përvajshëm të grues, ndihej takatukja e ashpër e kalit — jehona e tinglluesshme e thundrave në zallin e thatë. Halimaça duel me pa se kush ishte. Tetari. Kishte hypë në kalin lakuriq të Zemkut, edhe vetë lakuriq deri në shokë, krye shtruet — e rreh kalin me thupër — gazllueshëm, me fytyrë të skuqun dhe të djersitun, këndon nji kangë të çuditshme të panjoftun në katund, me nji shtesë që e ka trillue vetë, dhe të cilën e përsëritte me dheta herë, kështu që vargun: „I dashtuni aty m'u ka gjetë..." e'kishte thanë kush e di se kur e ku, dhe tash vetëm përsërit shtesën, „I dashtuni gjegjetisun, gjegjetisun..." E kur ka ardhë në vargun e dytë: „Dhe i dashtuni i bjen çitelís..." atëherë shtesa ra në: bjen... bjenqetisun... bjenqetisun, deri sa i bâni zâ Halimaça. E atëherë e këputi. Kalin e ndali.

— Po kush mundet si ti: kalit në shpinë, mbi kal këndon sërbijançe, blen tokë... pasunohesh, bah, — i tha Halimaça me admirimin e rrêjshëm, e ai solli thuprën, largoi prej faqes mizën e kalit, dhe tha me randsi, me zâ krejt tjetër prej atij që këndonte:

— Pra... këndoj, dhe... pra, i hypi kalit tim... Kalit tim, — përsëriti ai, — e tokën, pra, nuk e blej, tokën jo.

— Kali âsht i Zemkut — tha Halimaça, dhe ai për diçka shtoi: — pra... I Zemkut, pra...

— Damshpërblimi!... — thot Tetari dhe muer nji hije të randë, mrroll, mendon: nuk e din ky fjalën: damshpërblimi. — Pra, a din se çka do me thanë ajo?

— Çka?

— Damshpërblim.

— E dij... ju ka thye kungulli, këtê don me thanë.

— Paj, ajo âsht — pra — na u ka thye kungulli... Por kali âsht i imi.

— E toka e tij...

— Po shkruej padín.

— Fort mirë, bah... Kush din, ai merr jo dy, po dhetë... Mos e len at mizë nën bisht, mos e len mbi vehte, që ku e ke rreth qafës së shpluet...

— Pra... ato miza!

Tetari solli thupren për t'u mbrojtë, e kali u tremb dhe u nis rrugës, tue rapllue patkonin e çiruem: traka-rak, traka-rak... Halimaça e vuni në dyzen kështu: „popare... mazë... Të dyve popare pa thyen... E çka tjetër kam dashtë posë kësaj!" Shiqonte gjatë kalin se si shkel... si mbahet, çfarë hapi qet. E në nji çast... mrekulli... që e gazmoi deri në palcë: Tetari hyni në shqemen e bletëve dhe nisi me u mprojtë trenisht — ashtu lakuriq, kryeshtruet, qullë prej djerse, e grueja me kofshë të bardha cullake ka flakrue si pula nën gardh dhe ka fillue t'iki me leckë në dorë, tue lanë mbas vedi shokën e kuqe të tymit.

— Bah!... Bah!... „Pra... Pra..." Ohoho! u kënaqa... u kënaqa... Atij barku cullak... e asaj shalët... qejt... E katundi plot burra dhe gra... qejt!

Halimaça u kthye kah dyqani. Shkilte ngadalë dhe randë, me hap puntori, dhe mbas nji pamje të këtillë përfundoi se ai âsht shum i urtë, dhe se mû kështu duhet shkelë — siç i kanë shkelë gjyshi dhe stërgjyshnit — dhe mos të frigohet — se s'ka me sharrue. E të tjerët le të bâjnë çka të duen... Po ata edhe po bâjnë: njeri i zdeshun kaluer shkon katundit, grueja zen shqeme të hueja... shkruhen padina... dhe mizat me miliona, si kurr ndonjiherë, dhe gjedhët u dërmuen prej zekthit — çdo gjâ âsht sod në Rash-

le si asnjiherë. Me këto mendime ai hyni në dyqan. Haxhija flinte mbi tezgë, i mbuluem me nji faculetë të bardhë mbi krye, dhe iu duk diqysh si i vdekuni.

„Hë, t'i shohim mëkatet tueja... a ke... a s'ke? Ke bah si Tetari i zdeshun", mendoi me vehte Halimaça, dhe u lëshue plogsht pranë Haxhís. Ndejti krrusun përpara, sikur rrin hoxha pranë të vdekunit, kur i këndon talkinin, dhe tha me zâ: „Deri në drekë Ilija, mbas dreke Alija... Edhe tri ditë deri n'Aligjyn..."

Ai vendosi që at ditë ta qesi Haxhín në bjeshkë.

At ditë në bjeshkë del gjymsa e Bihorit. Ka mbetë ashtu qysh moti, dhe mbahet edhe sod. Njeriu mundet me lëshue shum gjana, por mos me dalë në Llagjevc... këtê e ban vetëm nëse âsht i sëmundë dhe pa fuqí. Po edhe do të pikllohet, edhe haeja do t'i pritet krejt pse nuk gjindet atje me të gjithë të tjerët, po ka mbetë në katund me fëmij dhe plaka. Ato që shihen at ditë, mbeten në bisedë me muej: kështu dikush tregon për kuaj, dikush për njerëz, dikush pështpërit për granimin, dikush trumbeton për rrahjet... Pra le të flitet edhe për Haxhín... Për këtê mendonte tash Halimaça. Le të shohi bota se kê mban ai — mban Haxhín, me te mban dyqanin dhe mban fén — dhe i përshtaten mirë të trijat, hë — a ka kush nji gjâ të këtillë... A e ka Haxhín? Ky s'âsht as kal, as shalë, as torishtë, as sahat ari... ky s'âsht ajo me çka lavdohet bota, po njeri i gjallë — nën çallmë, i hijshëm, i urtë, i dijshëm — shiqoje popull. E me këto ishte edhe nji gjâ tjetër: se Haxhija do të freskohet kur ta rroki ajri i bjeshkës, kur të mbushet me erë pishnajesh.

At natë para Aligjynit bota i shtremnoi qafat. Ku shiqon... në qiell shiqon! Mos po mbulohet qielli me râ, mos po gëdhin dita me shi — se kjo kishte me qenë mbarim. E rê për tash nuk kishte, posë dy-tri — njana e shtrime mbi bjeshkë, mjaft e madhe, mjaft e zezë, e dyta âsht mbshtjellë pranë hanës, e thellë, e ndritshme, dhe e treta âsht ndalë mû mbi Rashlen, e hollë, e vogël, me yje t'imtë për anësh, si me thanë: prej meje mos kjini frigë. Tue i shique këto rê, njerzit pa pushue bartshin nga diçka: dikush çon shalën.

dikush samarin. dikush shokën e dikush tirqit. dhe të gjithë mujtën me pá — mu at natë — se çka nuk ka në shtëpi dhe çka i nevojitet. E shumicës i duheshin të gjithat — prej opinge deri te qylahi.

HALIMAÇA në mëngjez i shau të gjithë në shtëpín e vet. Pse krejt qielli ishte mbulue me rê. E kur janë shtrydhë dhe tëhollue rêt e mâ në fund në kaltërtí âsht çue dielli — ai të shamunit e kaloi në kuaj, e këta i shante në nji mënyrë që s'ishte as shamje përgdhelje, por vetëm i nxit për rrugë.

Haxhija âsht përgaditë si lule. Halimaça i përngjante agallarëve të dikurshëm. E Derdemezi s'i përngjante kurrgjaje — po edhe qysh kishte mujtë me i përngja në nji kalë t'atillë: topall, me të cilin báhej vetëm ujë dhe u çohej haeja puntorëve. Hatka qante... Ajo ishte e detyrueme me mbetë. Pse kush e din... nalt mundet me klithë — ndonji beqar i egër që e njeh: „Shihe Hatoshen!" dhe madjè me shtri dorën me e kapë për krahu, e ajo tash grue e Haxhís, dhe kishte me dalë si e pahijeshme — pra mâ mirë të mbetet në shtëpí.

Halimaça ua shtërngoi kuajve kollanat, n'atê të Haxhís vuni edhe nji jastek — dhe i thot Haxhís të qëndrojë drejt, të jetë midis njerëzve si bajrak, sepse do ta shiqojnë me mija sy, pra le të kenë edhe çka me pa. Haxhija u drejtue mbi kalin e mirë — çoi kryet përpjetë, shpon me sy diku në buzë të qiellit, mbahet ashtu si mos t'ishte ai Haxhi i djeshëm që memzi tërhiqej rrugës kah dyqani. Sot âsht krejt tjetër: haxhí i vërtetë, njeri i dijshëm, i ujdisun, i ndrequn për rrugë, prandaj ai sod e këndoi duan — e prej sa kohe nuk e kishte këndue as vetë s'e dinte. Nuk e linte dyqani... kujdeset e dyqanit. Ai i lutej zotit gjithnjí mâ rrallë. Asht bâ si të tjerët: njeri i punës dhe halleve — ndrrohej ngadalë në Rashlanas, pa e dallue këte as vetë. E sot ishte si ai i përparshmi. Prandej edhe shiqonte buzën e qiellit. Kah Hatka as që e ktheu kryet. Ajo qëndronte brî gardhit, me ë

thanë si gjithmonë: „Mos u rrëxo... mos u vra.. "
Në zemrën e Hatkës ishte ftoftë... Këtë ftoftsí e shtini Haxhija i këtillë, për të cilin ajo mundet me qenë vetëm shërbtore, e grue kurrsesi, e kjo e habiti fort. Ajo prap mendoi me vehte, se çdo gjâ ka me qenë si duhet, dhe se po ai Haxhija, sado që tash âsht aq i madhnueshëm, natën do të bjerë në duert e saja, dhe se ajo ke me kthye në vedi. Hatka e mendoi këtë me idhnim, tue i shtërngue fort duert e veta.

Haxhija shkonte përpara — krejt i zi, mbi kal zi, i zbardhon vetëm çallma në krye, mbas tij Haliça — katundar i randë i zhytun mbi shalë, i shtërnguem me fermene dhe shokë, rreth krés shalli, lëshuem mbi shpinë, e nën të duket fytyra e vrazhdë e nxime. E mbas tyne gjith ajo larmëni: bohçet e granimit, këmishat e gjata, mintanët e kuq, tirqtë e huajtun, opingat e veta, edhe nji gjâ e përbashkët e Rashlanasve — tupani. Shkoi Rashla diku me rrâjë — si kishte me thanë rêja prej qiellit, vetëm po të donte me thanë atê çka sheh. Fryni nji puhí e lehtë, tue e mbajtë erën e vajzave: prej gjoksit erën e sapunit. e prej flokëve erën e gazit.

N'at larmëni i a behu Tetari, dhe u ngjit menjiherë mbas Haxhís — pse mendoi se mu aty e kishte vendin e vërtetë: edhe për çizme, edhe për dije, po edhe për kalin e Zemkut nën të, mbi të cilin ishte shala e bleme si e kuajve ushtarakë.

Nëpër fërshllimën e pipave dhe zumareve, dhe rrahjes së zymtë të tupanit të shkyem, shpërtheu në nji çast të qamunit e çobanit të vogël — dhe zani i ashpër i grues që e rrihte: ia kish përvjellë kambzat. dhe tue i mshue me hîth, bërtitte: „Ta japi unë Llagjevcin... qe Llagjevci..." tue e bashkue çdo ramje me: — gjevcin... gjevcin... gjevcin...! — Halimaça shiqoi mbatanë gardhit.

— Delvore ç'po i ban ashtu, me fëmi? Lëshoje fëmin...

Grueja u drejtue, por fëmin s'e lëshon prej dore — nuk e ndjeu mirë Halimaçen, dhe tha:

— Na jemi shëndoshë, e ju si jeni gëdhi? A më pyete mue për shëndet? Nuk ndieva prej thiut.

— Unë jo, po lëshoje, djalin bah! Çka po i ban ashtu?

— Po i jap: Llagjevcin e tij, — tha grueja dhe vazhdoi:"... gjevcin... gjevcin..."

— Lëshoje!... — bërtiti në të Halimaça.

— Ty të qoftë udha e mbarë, e ky thi âsht ashtî im. Unë e ushqej. Me i lanë ai lopët pa lëshue...

— Qe kështu jemi na, o Haxhi... Njerëz t'idhtë. njerëz të këqij... Vetëm rrihemi: bjer... bjer... përtjetër gjâ nuk dijmë, — tha Halimaça si i zhgënjyem.

— Fati i atillë... — thot me urtí Haxhija.

— Lëndim trupuer... lëndimi lehtë, thonë simbas ligjit... — nuk mujti pa e thanë edhe Tetari, dhe ngrehu shpejt dizginet, u drejtue dhe i gozhdoi syt në Zemkun. Zemku qëndronte buzë rrugës — i tmershëm: i parruem, i tërqethun, i veshun me rrobet e vjetra — as të zeza as të verdha po bojë argjili, të harnueme me pê të bardhë. Tirqtë mvarë teposhtë — në gjûj të shkyem, mintani i ndrydhun — si duhet i rrijnë vetëm flokët: të qethun, edhe poshtë kambët: në to këpucët e zeza, të pastrueme, vizllojnë. Ato rrobe ai i kishte hudhë qysh atëherë kur ia kishte shitë tokën Tetarit dhe kishte ble të reja — shehri. E sot në mëngjez, qe, i kishte veshë — se ai nuk shkonte në Llagjevc, e kanë lanë mâ Llagjevcit e tij — çdo gjâ e ka lanë, edhe kali, edhe Turqija, edhe rrobet e bleme, dhe kishin mbrri kujdeset dhe idhnimi në Tetarin. Ishte i zbemë. Prej diçkafes i djersitun. Dhe dukej, gadi për çdo gjâ. Prandej edhe ishte ndalë aty buzë rrugës tue shique si të shigjetonte. Sot gjithkush po gëzohet, e ai... Ka çue dorën e djathtë në ajr dhe e mbante qëndrueshëm. Pranë asaj dore kaloi Haxhija, tue heshtë me sy para vedit, e kur ia behi Tetari mbi kal, Zemku e lëshoi dorën dhe e kapi për freni. I tanë dridhej. Dhe i gatshëm si pushka e mbushun. Tupani mêjti, zumaret pushuen. Tash do të pillte diçka n'at vend... E nuk polli kurrgja përveç se — që Zemku, diqysh nëpër lot, mâ tepër prej idhnimit se prej diçka tjetër, i tha Tetarit mezâ të këputun:

— Nji fjalë, Tetar, të lutem si vlla...

— Asnji, pra... — tha Tetari prej kalit, dhe përmendi ligjin pa vend e lidhje.

— Nji... Si vllaut... belbëzonte Zemku me lotë në sy. — E a din për cilën: që të rrihemi unë e ti... të zbruhemi mirë e mirë... Ti... Tetar, dhe unë... Zemku. Këte po të lus. Bama këtê, pse jo!

— Pra... na nuk rrihemi me ju. E pra... zotnija im, rruga âsht e shtetit... Ju na keni zanë rrugën, — Tetari i tha këtê me pushime dhe i hutem, por nji fjalë i pëlqeu tepër — ajo „e shtetit..."

— Të lutem... m'a ban këtê. Vetëm pak të rrihemi, nuk po të kërkoj mâ shum.

Tetari ia ngrehi frenin kalit. Kali u drodh dhe kceu përpara, u nxé. Zemku mbet në vendin e vet, tue shique mbi sup, memec, i palëvizshëm, dhe i thot dhimbshëm vetëvehtes: „Kalit tim i hypën e unë po shiqoj... shiqoj se si rrin në tê..." I ka lidh duert në shpinë tue folë kot — me zâ të përvajshëm: „Me luftë... ndryshe nuk mundesh në kët kohë, posë se me luftë... Jam i marrë! Kam lejue edhe fëmija me më rrahë..." Dhe nuk shihte mâ kërkend, megjithse bota kalojshin rrugës dhe i bante zâ — i mbante syt mshelë, prej të cilëve rridhshin lott.

— Zemko... S'po ngjitesh nalt?

— Unë jam për luftë... — i përshpëritte Zemku vetvehtes.

Rrugët e Bihorit... Me thye qafën edhe njeriu edhe kali. Dhe gjithmonë janë ankue Bihorsit se mû ato rrugë s'i lanë me jetue dhe bâjnë mirë ata që shpërngulen, po kur bâni diçka ndonjani prej tyne për me i ndreqë sado pak! Then kerri — rruga fajtore, i shkyjnë opingat — prap rruga fajtore. Prej këtyne rrugëve, të ngrehun nëpër gurë, mbinte sod çallma e Haxhís, dhe nën tê Haxhija, tashmâ i lodhun. i shtruem për kal dhe i heshtun, me sy të dorzuem bjeshkës.

— Drejtou, he dreqi e marrtë, po të shiqojnë, — i thotë ngadalë Halimaça, por më kot — Haxhija ishte kalorës i dobët dhe gjithnji sqeponte përpara. E rruga larg... Posa hypin në nji kodër, del tjetra përpara: qe ku jam! Kodra të blerta... mbi ndonjanën pishnajat e zeza — kanë mbulue majën, kanë përqafë

gurishten, thikë përpjetë — mâ tepër e hatashme se sa e habitun. Nën ato qafa strukë shtëpijat — të drunit, të vjetrueme, të zeza — rreth tyne torishtat e zeza, shtallat e zeza. S'munden me i bâ zâ njana tjetrës — aq larg janë. Para njanës pusi. Hidhet në qiell shilurth i bardhë i breut, në maje të shilurthit âsht ndalë çava, kroket, poshtë, pranë rrethit të pusit në gurin e lagun rrin vashza, me fustanin e kuq, pranë saj maca. Halimaça e shtyni derën, hyni n'oborr.

— Të pimë ujë... — i tha Haxhís. Fëmija ia plasi vajit — u tut, e nën strehë, prej postajes, bâni zâ plaku, krejt i bardhë, i pastër, i veshun trashë, në prehën i rrin nji enë me përshesh, në dorë luga thot:

— Hajde te gjyshi, o guralec.

Ai u hutue kur e pa Haxhín. Vuni dorën në gjoks dhe e përshëndeti, por nuk u çue prej postajes. Dhe prap e thirri vajzën:

— Hajde pulo...

Halimaça kërkonte enë për me pi.

— A po kërkon enë, ti Halimaçë? — tha plaku dhe shiqon Haxhín, s'po mundet me i nda syt prej tij. — Dhe enë do të ketë... dhe çdo fat...

Thirri kunatën. Po a mund ta ndiente ajo? Në shtëpi bubullonte — ziheshin dy: i biri i tij me gruen dhe më kot plaku thirrte tash — kunata ish zanë tash me punë mâ të ngutshme.

— Tash vjen ena... tash, — flitte ai, dhe shtoi: — E ku t'âsht rritë ky farë njeriu, o Halimaçë? Në këtë dhé tonë, beli jo...

— Jo, jo, — tha Halimaça.

— Po në cilën, o Halimaçë?

— Në të butën.

— Në të butën... në të butën... — përsëriti plaku dhe tundi kryet. — Dhe e ka marrë etja... bija e qenit kunata ime pse s'e bjen enën. Po a kish mujtë me më thanë ndonji gjâ t'urtë, o Halimaçë? Po thom veç, t'mos më shkojë kot kjo e pame. Më vllau im, dhe unë do t'u thom të tjerëve. Le të ndihet fjala e jote e urtë.

Plaku pritte. Por Haxhija nuk foli gjâ, përveç me u nisë.

Prej shtëpís pa mejtë ndihej potera.

Plaku përshpëritte diçka me buzë, idhnohej në kunatën dhe të birin, dhe tha për me e ndigjue këta të dy, ka edhe ai ndonji urtsi — gjindet ashtu kur nevojitet, megjithse âsht prej bjeshkës së shurdhët, e jo prej vendeve të buta.

— Për shkak të kunatave... Për shkak të tyne...

Ai u ndal, vrazhdsoi fëtyrën dhe me vendosshmëni, përpoq vetullat, picroi syt, dhe pyeti:

— A më keni marrë vesh? Për shkak të kunatave do të shembet bota... për shkak të tyne. Këte tregonja lirisht gjithkujt — âsht mâ se e vërtetë.

Ai çfryni n'ajr me kënaqsi, e mandej mblodhi për t'u habitë fytyrën, iu kthye vajzës dhe ia zgjati duert:

— Eja pulë.

— A e pe? — pyette mâ vonë Halimaça. — Në këto anë të gjithë janë kështu. Merren me urti... Ndije vetëm... „për shkak të kunatave!"

Çka po thue, bah?

— Nuk po them gjâ, — përgjegji Haxhija. Ai nuk e ndëgjoi bash mirë.

— Çka po thue ti për at plak, këte po të pyes, dhe po thom se âsht — ashtu, në të vërtetë, vështirë me gjetë fjalën e urtë kur e kërkon dikush. Çka po thue?

Haxhija u kollit nëpër gushën e thame, e ngrehu lehtë frenin, iu kthye Halimaçës dhe bâni për me thanë diçka, por n'atê e preu nji djalosh i cili u gjet me kal brî ballit të tij — njifarë coftine nën samar të vjetër, me shokë në vend të kapreshit, asht e lëkurë, me thundrat e zdathuna, dhe u fërkue mirë për Haxhín, sa për pak e rrëxoi.

— Hajvan! — i bërtiti Halimaça djaloshit. — A po t'shohin syt a jo! Qorri!

U idhnue. Duert i dridheshin. E shiqonte ashpër djaloshin mû në perçe, dhe përsëriti: a po sheh ai se kush âsht para tij dhe a ka mend, apo nuk ka n'sa coftina që ku ka hypë. Djaloshi u hutue. Ngrehu shokën dhe zbriti prej kalit. Pa, se çka kishte bâ. Shiqoi gjatë para vehtes, e mandej çoi syt në Haxhín dhe e shiqonte me qafë të shtrembnueme — me sy

të kaltërt, pak të zgurdulluem, me gojë të hapun, në të cilën shkëlqejshin dhambët e imtë e të shëndoshë, dhe thot me vedi: „Ih... ih!..." Halimaça e kuptoi këtë si pendim, dhe e lëshoi që ashtu — me qafë të shtrembnueme, të ngrihet së shiquemi Haxhín.

— I yti... — tha djaloshi.

— I jemi... — tha Halimaça.

Djaloshi tash përsëriti me zâ:

— Ih! Ih!... Sikur t'isha rritë në mal!

Halimaça e mati me sy: djaloshi i shëndoshë, i kuq, në tê rrobet e shkyeme, e ré vetëm këmisha e linit.

— Po ku je rritë? — e pyeti ky.

— Këtu në Brezë... — tha djaloshi dhe shiqoi rrugën. — në Brezë jam rritë.

— E i kujt je në Brezë?

Ai heshti pak, ndreqi qylahun, dhe tha:

— Nuk e dij.

Halimaça e mbajti kalin që të kalojë. E idhnoi përgjegja e këtillë.

— Ti je i marrë!

— Po, unë jam i marrë, — tha ai qetsisht. i hypi kalit dhe u kthye.

— Ju nuk pít ujë në shtëpín time... Qe besa ka me ma mbajtë, mend grueja! E unë jam i marrë.. I marrë, po! U martova prej Kragujevcit!

Djaloshi i ra kalit me nji rremb, e ky troklloi potkojt? Mbas tij n'ajr mbet pluhni — i imtë, i praruem prej diellit. Mbasi u largue, dhe ktheu kryet disa herë, ai ia dha kangës: „Ti, e dashtun, zbriti dhent, e unë dhít e mija..."

Këta heshtnin. Haxhija ishte i lodhun dhe i etshëm.

— Ky âsht i biri... — tha Halimaça. I biri i atij plakut. E qe... I marrë.

Haxhija vetëm e nxiti kalin: „Gjii." Shiqonte bjeshkën para vedit, e ajo âsht gjallnue — kudo skuqin pejzat e kuq, përbîhen rrugicave nën degët e blerta — e këta janë njerzit, që gjithnji e mâ tepër ngjiten kah bjeshka — thërrasin, këndojnë të zgjatun, pikllueshëm.

Nga ana e djathtë e rrugës, mbatanë lugut, të mveshun me fierë të blertë e të dendun, shihej si shkamb i ashpër shpina e kodrës së zhveshun. N'at kodër pylli âsht djegë — para dy-tri vjetëve, kjo shihet prej trungjeve të zez e të kalbun — prej të cilit s'ka mbetë gjâ posë atyne trungjeve dhe thuprave të dullejave të bardha, të shpërndame kudo mbi gurë — si mija skeletesh të bardhë, nëpër të cilat tash shushuritte era. Nga ana tjetër lëshohej edhe nji kodër, krejt me mështekna, e atje mâ larg thehej bjeshka e randë, e murrme, me majë të xhveshun dhe të naltë, mbi të cilën, nga ana veriore e saj zbardhon nji gjuhëz e gjanë bore. Dielli mû tash rrehte at gjuhëz me borë, dhe ajo shkëlqente si pasqyrë — hë, shiqohuni ju bjeshkë për rreth, kqyruni. E ato bjeshkë a mund të kqyreshin ... Brîjë njana tjetrës, janë ngushtue, shtyhen ndër vedi, mbështjellë prej së poshtmi me gjethet e blerta — e prej së nalti mveshë me pishnajat e zeza, të vjetra, me rudhat e thella të humnerave. Në të majtë të rrugës shkojshin luginat, të buta, gjithnji mâ t'ulta, n'ato mâ t'ultat, të përthekueme me shpatije gurishtash, shtrihen katundet e zez dhe t'imtë, vizatohen lumejthit e hollë e prrojet. Haxhija shiqonte në të dyja anët: në të djathtën bjeshkët, në të majtën ato katunde, dhe thot me vehte: „Bjeshkët ... Ç'më vyejnë këto bjeshkë? Pse u nisa unë për këtu?

Para tij tash vijonte rruga e gjanë, mbushë me zall të zi dhe të ashpër, që kërcitte nën patkojt e kalit, e atje përpara shtriheshin livadhet, posa të kosituna — dhe për gjatë tyne vargoheshin zekosat e zgjatuna, të gjitha njisoj, të drejta, si vargjet në vjershën e mirë. Mbi ta nalt flamuri i rêsë — i bardhë, i pastër. Të gjitha këto Haxhija i shiqon në kalim. Sa me pa. Ai mâ tepër shiqon para vedit — në rrugë, ose në bishtat e kuajve, e bishtat njiqind duersh: disa të lidhun në tufë të dendun, do të qethun, në do fëmija ka lidhë diçka për krenî, disa të zgjatun deri te thundrat, mbushun me rrodhé. N'at të shiquem ai ka humbë, âsht shtrue përpara për kali dhe për shalën dhe duket si me dashtë me ra — e atëherë Halimaça e qorton? çka ban ashtu, le të

ndreqet, pse tash e shiqon bota. Dhe bota përnjimend e shiqonte, dhe kalonte pranë tij sa mâ qetë, tue e përshëndetë ngurrshëm, pse kush e din — mundet burri mos me e pranue përshëndetjen, e përshëndetja të shkojë kot, e pra mos të jetë me gjithë zemër.

ISHTE MESDITË. Koha kur rendomë Haxhiu flinte. Dhe mû tash, kur gjumi e shtërngonte mâ së shumti, para tij u hap ledina e gjanë, e mbi tê rrëmujë dhe zhurmë — me të luejtë mendja. Në katër anët vlonte larmënija — njimijë ngjyre, e mâ tepër të bardha e të kuqe: shallat e bardhë të Bihorasve. Haxhija u tremb. Përpoqi syt.

Tash âsht rendi me m'u drejtue ... Pashë zotin, drejtohu, — e lut dhe e përbén Halimaça, dhe Haxhija me të vërtetë u drejtue, qëndroi në shalë si nusja, e qiti gjoksin përpara, ndreqi çallmën dhe mendoi: „Êh ku me marrë tash me u shtri në tezgë!" Dielli e rrihte drejt në fytyrë, dhe Halimaça u idhnue me të vërtetë pse përpiqte dhe i picronte ashtu syt, e nuk i mban të çelun, dhe duket si ndonji bari — le të këqyrë tash si duhet, e nesër le t'i mshelë syt gjithë ditën, nëse ka nevojë. Zbritën prej kuajve — Halimaça zbriti i pari, e mandej iu afrue shpejt Haxhís, ia nxorri kambën prej yzengjís, e kapi rreth belit dhe i ndihmoi me zbritë në tokë. Ai e ruente aq me kujdes si t'ishte Haxhija prej xhami dhe se për nji ças mund të thyhej, tue vjedhë gjithnji me bisht të synit a e shiqon kush dhe a shêh se çfarë të mire ka prû dhe sa i vlen dhe e ruen. Kuaj mandej i muer Derdemezi, e këta u përzien me njerëz — Halimaça i kthiellë dhe i qeshun, Haxhija i rraskapitun prej rrugës së gjatë.

Hapat e parë të Haxhís ishin qesharakë. Kambët i shkojshin vërdall, nuk e ndëgjojshin.

— Shko drejt ... Mbaju mirë ... Dreqi e marrtë, pse po shtrembnohesh, po të shiqojnë! — i flitte tue përshpëritë Halimaça, e njerzit i bâjshin rrugë

Haxhís, tue pyetë në vesh Halimaçën: kush âsht, prej nga âsht, ku jeton?

— I imi... i imi âsht ky Haxhí... — përgjigjej Halimaça gjoja përvujtnisht, dhe i drejtohej shpejt Haxhís, me zâ të butë, sikur me e përgdhelë: — krenija ime... kreni, çdo gjâ do të shohish. Po largohu prej rrugës ti atje që të kalojë ky, hë sokol, ha, bah!

Dhe njerzit e lëshojshin rrugën. E ndokush kthente mbas tyne —mbas Haxhís. Ktheheshin malsorët. I kujtohet atëherë sëmundja e tyne, dhe hajt — nëqoftëse njeriu s'âsht në skaj të botës, po diku aty afër, kishte mujtë me ra te ai me shkrue hajmali. Hajmalija e tij kish bâ dobi, pse shih se si âsht. Ata s'kishin pa kurr nji hoxhë kaq të mirë, kaq t'ujdisun, dhe shkojnë mbas tij: në fillim dy, mandej pesë, mandej nji tubë e madhe, dhe pyesin.

— I jemi... i jemi... katundi Rashle... shullâ... — përgjigjet gjithnji mâ shkurt Halimaça, e prej asaj çka mendojnë ata — për shkruemjen e hajmalive sod s'ka gjâ. Nganjiherë e qet në shesh, dhe s'andejmi qëllon me dorë e thot: — Ato male...

Dhe shton ngadalë:

— Mbaju drejt, dreqi e marrtë, çka po shtremnohesh.

— Qe po mbahem, — mprohet Haxhija dhe idhnohet ngapak, këqyr mërzitshëm mbas dorës së tij, sheh malet atje. E gjithë kjo i dukej e mërzitshme. Ai tash muer vesh mirë se çka po ban Halimaça me të dhe pse e kishte prû këtu. Nganjiherë mendon: ani lene, âsht mirë me ia plotsue dëshirën njeriut, e s'sheh kush dam prej kësaj — lene, po Halimaça nuk e din masën, dhe pa prâ e end nëpër njerëz — kthen këtu, kthen atje, dhe vetëm se nuk bërtet: popull, na shiqoni. Fytyrës i ngjitej djersa, fyti i terej, kambët i mpîheshin prej të lodhunit, e veshët ishin plot zhurmë, fishkllimë të pipave dhe të rrahunëve të tupanave — me u trenue. E mâ së randi i vjen ai grumbulli mbas tij, këta të Peshterit — mrekullohen pa pra mbas shpine, madjè me nji zâ të çuditshëm, të zogjve: cim, cim... cim, cim... Prej diku para tij ia behu njeriu, po ashtu me Peshtersit

mbas vedit — i gjatë, i hollë, i zbehtë, me rrobe të bardha dhe plisin e bardhë, dhe çka ban — vetëm qet me pushkë përpjetë, dhe kënaqet me këtê — i ka picrrue syt, faqen e ka mbeshtetë mbi kundak, dhe bërtet pa pushue: „Rrnofshë peticë!" Ishte Shqiptar. Ai ishte i vetmi që mbante pushkë dhe i njajti që guxonte me qitë, e mbasi âsht i vetmi ndër mija të tjerë, le të ndihet dhe shihet se kush âsht ai. E njerzit pyetshin se kush âsht — po si me dhanë përgjegjen mbasi qet gjithnji? Për tê kët punë e kryente nji tjetër, diqysh hutueshëm dhe kalimthi — ashtu si i vinte nëpër gojë:

— Ky âsht Ramushi i Devreçës... Ramushi i Devreçës... — bërtitte njeriu mbas tij, dhe qeshte tue hjekë plisin i hutuem: Po qysh me i spjegue gjithë këtij mileti!" Dhe prap bërtitte: — Ram — Devreça... Ram Devreça... Hem trim, hem hamshorë, hem bajrak, moré, shiqonie.

Ata që memzi ndieishin, pyesin tjerët:

— Ç'po thot për at të zbehtin?

Po ky Ramushi ka krye shërbimin ushtarak në gardën mbretnore, dhe nji natë, në roje, kishte vra oficerin — i kishte thanë menjiheri: „Tri herë ndal!" dhe e kish vra. E mâ vonë âsht vërtetue se ky oficer paska qenë njeri i huej, dhe se kishte dashtë me vra mbretin. Kanë pyetë Ramushin se çka dëshiron tash — çka do që të dëshirojë do të ketë: tokë, shtëpi, gjâ vetëm le të flasi e ai ka thanë se mâ së forti don pushkën, dhe mos me e ndalë me qitë kur të dojë e sa të dojë — dhe qe, ai qet, shpenzon fishekët pa mëshirë dhe prej njifarë kënaqsije i ka përpjekë syt. âsht bâ si me andrrue, se shkrîhet për diçka në vetëvehte — prej asaj që po qet... tash kur kurrkush nuk po guxon.

Para Haxhís ai i çeli syt dhe mêjti së qituni. E shiqon me habí, si me thanë: qe edhe ky âsht si unë, dhe ja zgjati dorën e tha.

— Na të dy... sot na... eh! E po si je? Dhe, nëse s'âsht marre, prej kahit je, sokol?

Në vend të Haxhís përgjegji Halimâça:

Të — këtuhit jemi na... Këtu prej Rashle jemi, po bah, të dy.

— Dhe ashtu... shetitni, mal'i blertë.

— Shetisim valla, mal'i blertë, — tha Halimaça dhe çoi vetullat, i pelqeu kjo fjalë: mal'i blertë.

— Të mirë e ke ketë burr, ti gungull, — tha Shqiptari, tue shique Haxhin me sy të përgjumshëm, të zhytun nën qerpikët e trashë.

Halimaçën e feu fjala gungull, dhe pyeti a po i thot atij, apo i pështoi ashtu.

— Ta ruejsh njeriun, ti gungull... Nuk e mbaj unë këtë pushkë kot.

Halimaça e ktheu ndryshe, në të qeshun, i tha:

— Po ruhemi, bre vlla, po ruhemi, bah. Si mos m'u ruejtë na të dy?

Halimaça prap qeshi, dhe e bâni fytyrën të butë e t'ambël. Ky takim i duel mbrapshtë — në krye gjithnji i sillej fjala: gungull. Madjè edhe për këtë gjâ duhet me qeshë dhe me e hudhë gjoja në harresë, sepse ndryshe nuk ban — a ia fillove ndryshe herifi ka pushkën, e kush me ia dijtë hujin. Halimaça desht me i ra për rreth, por Ramushi u ngul para tij, e mati prej krés deri në kambë, dhe i tha me zâ të thatë dhe të premë:

— Triherë ndalu!

Tash e shiqonte drejt në kambë, i heshtun, me buzë të zbehta të shtërngueme, me diçka të pakuptueshme në krejt fytyrën, e Halimaçën e kapte friga, goja nisi me iu terë, e në fyt iu shtërngue diçka. Prej njifarë sikleti ai i ndreqi kambët — i përpoq njanën brî tjetrës si ushtar, e kjo mos t'i bjeri në sy kurkujt, e nxori shpejt sahatin prej shoke, por u kujtue që nuk i punon dhe e ktheu prap në vend, tue mendue: „Çudë e madhe, çudë, bah! Sod..."

Vazhdoi ashtu: Shqiptari i nxitun — si me dashtë çdo çast me bâ diçka, Halimaça i jetë, i friguem, tash i zbemë edhe vetë — i pafuqishëm. Shqiptari ia nisi, tha:

— Ku je rritë ti, Bihoras? A në torishtë? Të niset ai, mandej ti, kur të ndalet ai... atëherë ndalu edhe ti. E ti je nisë para Haxhís! Ke dashtë me ikë. Tash... qetsou!

Halimaça qeshi prap, për me e kthye edhe këte në mahi, por Shqiptari mbet i ftoftë — me sy gjy-

sëm t'hapun, me buzë të shtërngueme dhe vetëm në krye e ndreqi plisin, të vogël, të mprehtë, të bardhë, e hodhi gadi në qafë. E mandej iu kthye Haxhis dhe ia zgjati pushkën, tha: këtu s'ka me çka me e pritë, po qe — le të qesi njiherë me pushkën e tij, e kurrkend ai s'e ka pritë kështu, kurrkush s'ka qitë me pushkën e tij, edhe s'ka me qitë kurr derisa t'jetë ai gjallë, posë aty ne dyve.

— Hë... të mos ankohesh para burrave: qe Ramushi, më takoi dhe kurgjâ posë merhabas, hë!

Zani i Ramushit ishte i premë — i atillë si te i zoti i shtëpís kur lut mysafirin me marrë gjellë — me marrë po prej asaj gjelle pa të cilën mysafiri s'kishte me qenë i pritun mirë në shtëpin e tij.

— Nuk e dij unë at gjâ... Nuk kam bâ kurrë... Ajo nuk âsht për mue... — mbrohej Haxhija, tue i tërheqë duert, që mâ vonë i vuni mbas shpinës, mbrapej dhe përpiqte syt, por edhe vetë qeshte nga pak po ashtu si Halimaça, mos po i bërtet Shqiptari edhe atij: „Tri herë ndalu!", dhe mos po i ngul syt poshtë në kambët e Haxhís. Ai për dicka edhe vetë i përpòq, madjè iu hudhi skithí nji sy, por tue t'hollue pa da: „Nuk muj... nuk po muj atê..."

Shqiptari e hoq plisin prej krés, e ndrydhi në shuplakë, tha: se nderin e tij s'e ka kthye kush, as ka guxue kush me e fye, e nëqoftë se kjo ndodh sod — aty ku e shiqojnë gjithë ata burra — perçen e vet e kish qethë, at pushkë të vetën e kish gozhdue, dhe nuk ish përzie mâ ndër burra — as kish ardhë mâ në këtë Llagjevc, dhe le të mendojë. Tash ish zverdhë. Në sy i shkepte zjarrmi. Buzët ishin zvoglue dhe bâ edhe mâ të zbehta, hunda iu kish mprehë e faqet zgjatë për çudi. Dridhej. Në dorë i dridhej pushka. Haxhija shiqonte drejt n'at pushkë, dhe nuk flitte mâ: nuk due, — nuk mundej se iu kish trashë gjuha — si t'ishte prej drunit, pra flet vetëm me sy: i përpjek — e ata janë bâ tash të pikllueshëm, të humbun kqyr e duket se nuk sheh gjâ, as at pushkë. as njeriu nën perçen e hatashme, as shprehjen e tij të fyeme.

Ramushit i ra pushka prej dorës. Ai s'kishte mâ fuqi me e mbajt. Përmendi me pikllim emnin e ba-

bës, dhe u krrus, qëndroi nji kohë ashtu, dhe menjiherë u drejtue rrebtë si shigjetë e lëshueme tash krejt i ndryshuem, me fëtyrë plot gjak, me sy që préjshin — Ramush! — briti ai që flitte: „Edhe hamshor... edhe bajrak..." dhe e kapi për supash, tue i thanë me qortim Haxhís, se ky âsht njeri, le ta dijë, se nuk âsht lopë — dhe se s'âsht mirë nga ana e Haxhís që s'ia ka pranue nderin. E muerën ndërmjet. Ia epshin pushkën, e ai s'e donte, nuk lente me ia vû në krah. Haxhija shiqonte mbas tyne, dhe u ul në vend. Edhe ate e kish lanë fuqija. Nuk dinte se çka e qysh ndodhi, dhe se njerzit thehen aq shpejt. Qe ai âsht thye për nji fjalë goje. Halimaça ia shtrini dorën me u çue, por ai s'deshti, tha se mû kështu ia kanda — do të rrijë pak dhe do të shiqojë njerzit, megjithëqë tash nuk shihte kërkend, posë krés së Ramushit, dhe në të perçen e tmershme kaçurrel. Ai tash ndihej si me pasë ra prej kalit, dhe e gjithë kjo njerzi e shiqon, nuk sheh mâ në të haxhín, po kalorsin e dobët, të pamësuem, dhe tash qe, do ta përqeshin. Halimaça ia shtrini dorën, prap dhe e ngrehu në shesh tue mos kqyrë mâ si po mbahet dhe a po e shiqon kush.

— I marrë... Ai mendon se ia del me neve? E le të bâhet ashtu, ani që e ke shkatrrue, — tha Halimaça mbasi erdh në vedi.

— At njerin, a po? Mue po më dhimbet, — tha Haxhija pa vullnet dhe butë.

— Le t'i dhimbet s'amës. Unë edhe tash dridhem prej frigës, e nuk kam ardhë kho për t'u dridhë, por me pa diçka. Eja t'i shohim ato dyqane, dhe si i shesin kuajt atje poshtë.

Haxhija shiqoi diellin. Ai qëndronte në mesin e qiellit dhe kqyrte poshtë në facoletat e lidhuna, në tupanat, në njerzit e kuajt, n'ato dyqane mbi ledinë — në këto rrëmujë të përfrigueshme të sodit në bjeshkën zakonisht të shkretë.

— Deri tash ka drekue edhe ai që i ka humbë gjâtë, — tha Halimaça, dhe shtoi: — Mos shiqo diellin, por të hamë, a po sheh se ka ardhë koha.

Haxhís i pëlqeu kjo, dhe tha: „Taman..."

— Ulu atje pranë atij cungu, shtini kambët nën at hije, dhe pritmë. Do të bije atje për me hangër.

Haxhija u nis nëpër barë vetëm — tash i liruem prej çdo shtërnguese dhe sikur t'i ahmerrej diçkafes — âsht krrusë kah toka sa mundet mâ tepër, ka varë duert, ka lëshue qafën, sa përpak me i ra çallma — shkon posi bariu, i cili kërkon pullën nëpër bar, dhe mendon: le të shiqojnë... punë e madhe që e shiqojnë, dhe i duket se të gjithë e shiqojnë tash mbasi âsht këtu në vend të hapët, dhe se e ndjekin me ato tupane: hë kape! — por ai âsht krejt i qetë, shkel si don vetë, ndigjon se si i kërcet kaçuba e boronicës nën çizme.

— Dreqi tupanat u... — tha dhe shpejt e këputi, u tremb prej fjalës: dreqi — kurr s'e kishte thanë prej se kish vû çallmën në krye, e tash që i peshtoi vetë, dhe ai nuk tha: më fal o zot, megjithqë e thonte këte edhe atëherë kur kët fjalë e thonte tjetërkush. Tash e lëshoi ashtu... le të shkojë, ku mundet ai kështu i lodhun dhe i shurdhuem me ato tupane. I âsht drejtue cungut dhe âsht ulë në hije. Bari i njomë, i blertë. Erësen me egërsi. U zhyt fellë n'at barë, sa gadi nuk shihet, i shihet vetëm çallma nalt — si lule e madhe e bardhë me kunorën e kuqe në midis. Hudhi syt, dhe prap pá vetëm male, tash të xhveshun, të bardhë, plot diell, dhe mbylli syt, tha: „Male atje, male kho... Ç'ka po më duhen malet! „Në vesh i tinglloi hapi... aty në kaçubë afër tij. Fërshllon opinga nëpër lëmishtet e thame, pengohet, thehet thupra, dhe mâ në fund zâ femne: „E zori im..." e mbas tij tejtri — po ashtu femna, me u ul galiç mû aty, se kurrkush s'ka me t'pa n'asnji anë. Ajo e para këputi diçka, dhe me kaq u çfrye, e Haxhija muer vesh se këputi uçkurin, dhe i erdh disi njifarë neverije — ai ka pa uçkurin e Hatkës kur e zgjidhte vetë, dhe prej kësaj e kapte friga.

— Kam pi shum ujë... — thot grueja e parë nga poshtë prej barit.

— Hë, lëshoje, — i thot tjetra.

Haxhija ka hapë syt, por kryet s'e çon prej barit, nuk sheh kend, sheh vetëm kaçubën e blertë dhe të dendun. E mandej nëpër kaçubë zbardhoi grueja —

çohej në kambë dhe tue u ngritë çonte tlinat, dhe thot tash qetë:

— Unë s'kam dert që i ka syt çatall... po se âsht i vjetër, aty e kam hallin.

— Po mâ e keqja âsht prap kur je pa burrë, — thot s'andejmi tjetra.

— Besa edhe nuk âsht. Unë fytyrën time beli e ruej, sikur me dashtë me u martue me ndonji beqar.

— A s'po të kërkon kush?

— Beqar po thue?

— Po, beqar.

— Beqarë jo... po vejana.

— Edhe vejani motër, âsht mashkull.

— Të qoftë falë vejani... po ky uçkuri im. Mbeta unë mû në kaçubë... — thot e para, tue mbajtë këmishën ndër dhambë dhe tue dihatë nëpër hundë.

— Lidhe more deri në shtëpí.

— E.. .po ku e kam shtëpinë!

Ajo, nëpër kaçubë, pà çallmën, dhe heshti, lëshoi këmishën shpejt, nuk luen fare dhe nuk merr frymë syt zgurdullue, buzët zvoglue dhe qitë përpara si me dashtë me fishkllue.

— Njifarë dreqi rrin aty në bar.

E mandej me zâ:

— Po le të ketë pa. Pse ka ardhë ai me na shique.

Grát tërhiqeshin prej kaçubës, nën kambët u kërcitte bari, e Haxhija përpiqte syt, tue nemë ditën e sodit që ka dalë në bjeshkë. Këputi nji barë dhe e vuni në gojë, mandej e pshtyni. Prap e përsëriti dhe pshtyni — tash për shkak t'atyne grave, pse nuk kishte ardhë me kqyrë ato, e nëqoftëse edhe ka pa diçka — fajin e kanë ato, e jo ai. Dhe mnedon se gjithkujt i ka faj, për kurkend i drejtë — dhe iu kujtue nji ndodhí e kahershme kur po ashtu kishte dalë fajtorë: flinte ai atëherë në han, e dikush i rrin mbi krye e përtyp... han ushqimin e tij, dhe ai ndigjon mirë lëvoret e pites se si kërcllojnë përmbi krye, po nuk e din kush han dhe të kujt han derisa në mëngjez pa se strajcën e kishte krejt bosh. Kush me i pyetë qiraxhijt e skuqun që qeshnin pa pushue. E pyetshin ata: athue âsht përtypë gjithë natën sa kurrqysh s'kanë mujtë me fjetë? Ia kanë marrë strajcën

me e pa. Ti. Dhe shpejt ia kanë hapë derën e hanit: hup përjashta, me ty nuk flihet s'bashku. Iu kujtue kjo. Dhe tash këto gra... Pse âsht bota kështu? Bâjnë... e ti fajtuer! Haxhija e vuni kambën mbi kambë — se kështu janë mendimet mâ t'urta, dhe tha: „Qe... kështu âsht kjo. Çdo gjâ âsht kështu..." Edhe kur e ka pasë gjetë njiherë grihën — e ka gjetë ashtu grihën në rrugë... edhe atëherë ka mbetë fajtuer te kositsi. Dhe kishte me u kujtue për shum gjana, po prej poshtë gjithnji fryn era dhe e pengon, i çon mendimet — hajt e rueji prej erës. E kur edhe e forcon në krye ndonjanin — aty âsht tupani! Hajt e mendo pranë tupanit... Çdo gjâ ai e ngul në ledinë — këto cungje të pishave të vjetra, edhe ato zhyten, hyjnë në tokë. Prej kërcimës së tij duel edhe Halimaça. Ecën ledinës, i drejtë, i pastër, mbi sup i zverdhojnë duqt.

— A je gjallë? — pyeti Halimaça qysh së largu, e Haxhija iu përgjegj:

— S'jam gjallë.

— E mbasi s'je, eja të hamë, — tha Halimaça dhe lëshoi duqet. Prej tyne s'parit nxorri peshqirin dhe e shtroi në barë, e mandej mbi peshqir lëshoi piten dhe menjiherë nisi me hangër unshëm, tue mos e lutë Haxhín.

„Uçkuri... — mendon Haxhija. — E ai në han mâ hangri bukën! S'ia api mâ kujt bukën e udhes, as atë grihën s'e api mâ nëse e gjej".

Ktheheshin bregut teposhtë, ledinës, njani mbas tjetrit, sikur të ngrehshin shoshoqin — Haxhija Halimaçën, vetëm se laku nuk i dukej. U nisën kah dyqanet. Pulla, sedefe, brisqe të vegjël... me qinda këso cikrrimesh, e mbas tyne njeriu, i përhimtë, i grisun, njifarë begu prej rrafshi, bërtet me zâ të hollë si me qa: „Vllau im vllau im..." e duert dhe syt vetëm i lëvizin — tash zgjat sapunin, tash kopreshin, tash konopin, unazat prej bakri, gjerdanet dhe pra pi kthen në vend të vet, ashtu që asnji send aty as për i çast nuk rrin qetë. Haxhija e shiqon. Zhytet i tanë n'at që ban ky. Ai kurr kështu nuk i shepjton duert, nuk lodhet. Rrin pranë tezgës, shtrin dorën për të kap ndonji send, e deri sa e kap kalon

nji vjet. Po, që, çka âsht tregtija! Njeriu — duket se nuk rrin mbi tokë. Dhe kurrgjâ para tij nuk rrin — çdo gjâ lëviz, i luen në duer, si me qenë e gjallë, çohet brisku dhe thot: këtu jam, e mbas tij kollani i trashë leshi: qe edhe unë, mandej ena e dheut, grila, drapni, sopata — çdo gjâ flet, ofrohet, E para Haxhís ato gjana janë të vdekuna — të vdekuna janë edhe duert e tij. Nuk ka me bâ mâ si deri më tash. Do të rrijë këtu deri sa të ngryset, me mësue çka nuk din. Begu përbahej me gojën pa dhambë se humb — përbehej në shpirtin e nanës së vdekun, çonte përpjetë dorën dhe gjunin, tue i ra fort me shuplakë gjunit, thonte: „Më plaçin syt këtu, në rrêjsha. Që, veshi tirqit". Ai iu afrue njeriut, ia hoq shokën dhe nisi me ia zdeshë tirqit, për t'ia veshë të rejat — dhe ngadalë e pyet në vesh: „A ke tlina?" — „Kam tlina, — thot me zâ Bihorasi, — po s'due me ble, mos më xhvish". — „Ani mirë, rrnofsh". Haxhija përpjek syt. Edhe ajo hyn në tregti — ajo deshje e tirqëve dhe beja e rrejshme. Ai e shtyni me idhnim çallmën përmbrapa. Tash ajo e pengonte për diçka.

— Mëso Haxhi, mëso, — i pëshpëriti në vesh Halimaça.

— S'më vjen keq që kam dalë, — tha me zâ Haxhija.

Halimaça prap u vû mbas tij, e kjo tregonte se duhet të nisen. Ledinë e rrafshtë, e kullotun. Në të hingllima e kuajve, e nëpër at hingllimë zani i Tetarit. „Njimijë!... Njimijë!" Ai po shitte kalin e Zemkut. „Pra... kali. Te unë ka le, te unë âsht rritë, pra — nji mijshe!" Blesi âsht Peshteras, njeri thatuk, i naltë, qose, tirqt i ka lidhë nën sjetull, bërtet si me u grahë ujqve prej malit: hehe, nuk e jep ai mijshen, e zani i përzihet me hingllimën e kalit dhe nuk mund të dallohet. Ka pshty në shuplakë tue piskatë:

— Qoke...

— Fshinja, pra, ate prej shuplakës dhe do ta qoki, — i thot Tetari, e njeriu prap pshtyni në shuplakë dhe prap e thirri për me da pazarin.

— Hë, si burrat! Paret janë këtu.

Mali ushton: paret janë këtu.

Tetari s'u pajtue.

— Pisi... — tha Halimaça. — Po shet kalin e huej.

Haxhija as që mendonte për këtê — ai vetëm shiqonte pazarin tue përsëritë në vetëvehte se duhet me e mbajtë ndryshe dyqanin.

Dielli lëshohej maleve. Rrethi i tupanit u skuq. Faculetat e granimit ndrrojshin ngjyrën.

Ata u drejtuen edhe njiherë nëpër njerëz, por shih, Haxhija tash vetë mbahej drejt tue e mbajtë vazhdimisht në vedi mendimin: „Unë jam tregtar!"

Për rreth rrugës rriteshin hijet — të gjata, të gjana, nënkrese të tana nën panjë. Haxhiun e vritte shala, por mendimet s'i pengon kurrgjâ, e mendimet e tija tash sillen rreth jetës. Duhet pa prâ me bërtitë për diçka, diçka me shitë e diçka me ble, me kërkue grihën, dhe me hangër bukën e huej — t'atillë, janë njerzit. E ai... „E unë qitabet... hapi, e atje: Isaja, Musaja, Haruni, Daudi... e mâ? Mbylle qitabin, dhe kurrgjâ. E ai atje nalt: — Brisqe... brisqe, — Ato brisqe janë jeta e tij" Kali u pengue në „Harunin" dhe çallma e Haxhís ra në rrugë, u zblodh dhe u pluhnue. Dikush ia çoi të zbledhun, e ai e paloi dhe e vuni në xhep, e në krye vûni vetëm fesin. Shiqonte ashtu anash, malin, që mos t'i ndeshen syt n'ato t'Halimaçës. Kurr s'ka ndejtë ai pa çallëm — përveç kur flenë. Halimaça nuk u mbajt:

— Të më falish... si gomari me shalë.

Ndihet ushtima e malit. Tash ajo shti- nëpër gryka, aq mâ të dendun sa janë mâ të dendun yjt. Rruga e hollë, nuk dallohet, kali tërfllon. Dikush thirrte dikê përpara: „Oj Muratore!" Zâ grueje, e natën i pikllueshëm në errsinën e firit — sa me pyetë edhe vetë: vej ku âsht Muratorja?

Nën Haxhín shkrepi kali, — shkrepi me patkonin në gurë, dhe shkëndijat... e mandej frashni shushurín mâ me zâ, bjen në tê shiu i butë dhe i thatë, prej yjve. Haxhija mendon: nata... nata mandej dita, mandej prap nata dhe shton: natën flîhet, qe atje flen ajo dullejë, âsht mbulue dhe flen, çdo gjâ flen posë plepit — te ai endè llampa e ndezun. Edhe nji llampë digjej — e madhe, atje në perëndim, mbi nji-

farë mali digjej qielli, me shkëlqimin e butë të prushit. Haxhija shiqonte atje, dhe shihte rên — edhe në të nji haxhi si ai: hypun mbi kal, rreth tij rrembat, do male të pjerrta, edhe atje âsht natë si këtu. Ai i lëshoi syt. „Oj Muratore... " thirrte zani. E Haxhija n'at ças mendoi: „Unë e kam gruen dushmane!"

Diçka shpërtheu mbatanë malit. Asht hana që u shkoq prej degëve dhe u ngrit. Mali u zgjanue, u hap larg e larg, guri vuni plisin e bardhë. Mbi rrugë prej gurit tërfilloi zogu i madh: frrr — i trembun prej dritës së hanës. Kuajt u ndalën dhe iu bashkuen atij zani. Nisën me derdhë ujin.

TE HATKA në shtëpín e zjarmit digjej pisha — njifarë drite e pikllueshme, e përhimtë derdhet nëpër xhamín e ngjitun me letër. Haxhís i vetoi para syve të bardhët—kofshët e fuqishme të Hatkës të bardha si mështekna. Shpirti ka me ia dijtë... ato kambë e shtërngojnë. Si danë ia presin frymën fëtyrën e bâjnë t'irnosun dhe të zezë. Po sonte s'ke me bâ! Ai e hapi prajshëm derën e oborrit, iu afrue derës së shtëpís dhe e çeli — e në maje të gishtave, pa frymë, hyni në dhomën e vet të errët. Sonte ka hy tregtari — ehe, mendoi ai dhe lavdoi vehten, dhe ia filloi shpejt e shpejt me xheveshë rrobet, që të shtrihet sa mâ parë në dyshek. Si të mos kishte ardhë... Le t'i shtërngojë ajo gjujt e shprazët. Ai s'âsht fëmi me iu nënshtrue, ai din edhe kështu... dhe e mbuloi kryet me jorgan." Sa të mjerë jemi na burrat!" dhe i mbylli syt. Në vesh i tinglloi thirrja: „Oj Muratore!" Edhe grát janë të mjera, njisoj — edhe ajo pemë në bahçe që cijat n'erë, çdo gjâ. Kambët i dhimbshin prej kalit. Në krye i jehonte tupani. Ai u përmblodh, i paloi duert nën krye si fëmija, dhe i tha vehtes: „Shum i imtë jam... E kho tregtarë! Dhe shpejt u shtri e duert i qiti përmbi krye. „S'jam edhe i vogël... shih! — „Brisqe... brisqe!" Edhe nesër në dyqan po ashtu nuk ka me heshtë, nuk ka me ndejtë, dhe nuk do të shkojë katundit i gërmuqun — i pik-

lluem, pse me shkue i piklluem nëpër katund kur âsht tregtar. Njashtu do t'ia bâjë... E Hatkës do t'i thotë: mblidhi duert. Nuk âsht ai ipí e kashtës së vjeme me e shpërnda, me e çue poshtë e naltë, por njeri — duhet me e ruejtë.

Nepër terr dikush thirrte, njani s'andejmi, tjetri së këndejmi — prej skajit në skaj të katundit. Dhe zanet fluturojnë si mollat: prit, prite në prehën, e njerzit e kapin „Do t'ma kthejsh nesër kollanin tim. A ndjeve?" — „Ndieva, ndieva... e ti tirqt e mij."

„Ajo që ke në trup âsht krejt e jotja... Apo jo?"

U ndie zani i Hatkës prej shtëpís së zjarmit.

Athue me kend po flet Hatka?

„Mashkull âsht... e unë e mbaj."

Haxhís i ra mbi gjoks copa e madhe e akullit, dhe iu shkrî nëpër krejt trupin, nuk ka të ftoftë, po disi tharbtín — tharbtinën e ndien kudo nën lëkurë, nën gjuhë, në fyt — prej atij zani. Kollashinsja! Gjuza e verbët! Para Haxhís u hap rrethi i bardhë, i ndritshëm, dridhet shpejt, e kur u zhduk errsija në dhomë, u bâ edhe mâ e zezë, thuret nëpër tê pështëritja e ashpër femne, e Haxhija vetëm thot: „Vaj!..." Pse mos me qenë tash diçka tjetër, pse mos me qenë ndonji send, pse mos me qenë trá ose derë, ose dikush prej atyne që thrrasin, po mû ai — Haxhija, burri i tyne — i të dyjave, e ato janë se janë, po i ndien. ua njeh zanin e tyne. Pse mos me qenë jorgan! I lumi jorgan që s'âsht Haxhí, që s'âsht martue kurr, që nuk flet, s'këndon në qitab, nuk mban dyqan, nuk gunguton me gra. Ai e hudhi jorganin. E jorgani shushuroi: „Këtu âsht!" Ia ndali frymën.

„S'erdh endè, — thot Hatka. — E njerzit po kthehen, njerzit po ndihen."

„Vetëm të ndeshemi sypërsy... Ate due unë" — zani i Gjuzës ishte i ngjirun, i trashë — zâ mashkulli.

„Brisqe... brisqe..." i erdh Haxhís midis frigës.

Para shtëpís era përkulte dardhën. Mbartte diçka si: „Oj Muratore!" Ose vetëm se i bâhet kështu Haxhís. Eh t'ishte ai tash erë, me fluturue: qe — sypërsy, po s'âsht erë, por njeri i gjallë, dhe po i ndien mirë se si po trokllojnë enët në shtëpín e zjar-

mit, dhe përfundon se kanë hangër darkë, ose ka darkue vetëm Hatka, pse ku e din ai — ndoshta Gjuza as që e don bukën e tij. Kashta âsht tue shkue mbi qylym, jo Haxhija, dhe kashta ka qëndrue me vesh në derë, ka ndalë frymën — përgjon, e atje grát edhe heshtin edhe bisedojnë, kryesoren e lanë për Haxhín, flasin për gjana të vogla.

„Edhe ti komit?" pyet Hatka.

„Komit", përgjigjet Gzuja. „Ti po habitesh."

„A mban pushkë?"

„Po si!"

„Të gjithat si mashkull?"

„Të gjitha si mashkull!"

„Nderin s'ta prek kurkush, thom mbasi je grue?"

„Nuk ma prek ... Pushka pranë meje, kunetnit pranë meje, edhe mos t'ishin ..."

„E nëqoftëse të zen dikush sonte!"

„Më kanë çmue. N'at katund ku të zhdukem — për krye tim shkojnë dhetë. Dhe nji letër e tillë âsht nisë: „Për Haxheshën dhetë krena."

„Ashtu të thërrasin?"

„Ashtu ..."

„E ti nuk je mâ ajo. Unë jam tash ajo."

„Të shihemi na njiherë sypërsy — unë e Haxhija, dhe do dihet se çka âsht secili."

„Vaj për mue qysh prej kësaj nate!" — tha Hatka.

„Ha ti dhe hesht", i thot Gjuza.

„Ha pelinin."

Haxhís i luejti gabzheri, fyti iu shtërngue, dhe të tanë e mbuloi djersa e ftoftë. U hap vorri im ... Ajo e gjallë, vllaznit e saj të gjallë — dhetë krena për tê. E për t'atij? Si qeni në rrush. Ai âsht i huej. Dhe gjatë krejt jetës ka qenë i tillë. Kurrkend farefis. As të barkut të vet, po i shterptë, i lirë, e mbajnë vetëm ato qitabe, e a munden ata me qa mbas tij? Dhe a din me qa dyqani? Ose Halimaça. Kurkush! Mbi tê kapet lëvorja e akullt, e shtërngon, e nën at lëvore zemra âsht ndalë. Me u paraqitë ... nuk guxon, me bërtitë ... nuk guxon me ikë ... nuk guxon, âsht kapë si bisha në strofull, pret fatin e vet që pa tjetër ka me ardhë, posa ta gjejë Gjuza. Bira e dry-

nit në nji çast po zgjanohet, dhe qe — po e sheh Gjuza, dhe muri fillon me u shembë, mbetet vetëm dhoma e thatë, dhe ai në të — vetëm në këmishë e tlina, dhe çka ... athue lakuriq me qëndrue para saj, para të dyjave: na jemi gra tueja ... e ajo tjetra: ku janë duketët? Pse je martue, e unë gjallë, nuk kam vdekë. Brisqe ... brisqe ..." — „He zoti ju vraftë!" „Edhe ty ...!" Drejt tij shkonte Shqiptari, i zbehtë, në krye perçja e ndyeme, kaçurele, dhoma âsht e mbushun me terr dhe perçe, dhe i thot Shqiptari, me pushkë të kthyeme kah fyti i tij: „Ato duket ... se na jemi të ndershëm ..."

Në dhomën tjetër krisi legeni, e mandej mbi to tinglloi uji, dhe Haxhís iu bâ e qartë, se Hatka tash po lante duert — po si mundet tash me i la duert, athue me i la tash. Prej atij tingllimi u ndie zani — Gjuza vazhdoi ate çka kish fillue, tregon: janë veshë komitat si gjindarmë, e në stacion: kho, si e kini gjendjen — dhe kontroll, dhe mandej të gjithë i kanë lidhë, ka mbetë e lirë grueja e togerit, dhe ajo me te: edhe unë jam grue, s'kam fëmi, e burr kam, burri im âsht Haxhija, dhe unë ia lëshoj togerin, plaçkisim stacionin, dhe e lëshoj .... Ka fjetë kudo, edhe në shpellë, edhe në drû, flen ku të mundesh, e roja ... as zogu mos me u afrue. Ajo tregonte me zâ të pandryeshueshëm, të vrazhdët, t'ukullt, t'ashpër: dhe se si kanë hangër mirë dikû, dhe se si janë mërdhî, vuejtë prej ûje, vuejtje prej sëmundjeve dhe se në bjeshkë ka shum ujna. Vetëm kur përmendi vjehrrin ... atëherë zani iu bâ i përvajshëm.

„Ashtu ... ashtu ... mendonte Haxhija mbas derës. — Qajti ... të gjithë jemi na për të qa. Hë mbërtheje vajit. „Dhe ai me gjithë zemër iu lut zotit që ajo grue të qajë, të merret me punë të veta, e të mos kërkojë mâ „ ... sypërsy."

„Po ku të ka vdekë vjehrri?"

„Ashtu ... ashtu ..." shtyp diçka Haxhija në vetëvehte.

„Në prehnin tim".

„Ashtu ... ashtu ..."

„Në këtë gjû i qëndron kryet ... qëndron vdekja e tij ..."

Sa kishte me qa Haxhija me të! Kish me u rrotullue dhe me dënesë, kishte me folë për at botë shpirtit të tij i kish bâ çerdhe, dhe athue duketët. athue kjo jetë, athue grueja e burri — kurrgjâ prej këtyne s'kishte me pasë, përveç vdekjes, dheut të zi, e njeriu bosë dheu — sot hecë, e nesër barë... kullotni kafshë. Ta dinte ajo e të qajshin së bashku.

Hatka u nis me dalë diku — e kuptoi këte prej hapave, e Gjuza i tha të rrijë aty, se s'guxon me dalë kurrkund.

„Aty... Derisa të vijë ai."

Para shtëpís u ndienë zanet. Dhe shkuen bashkë me hapat, me trokllimet e kuajve. Haxhija shiqoi n'at anë, dhe pa vetëm qitabet, xhamin e turbullt mbi ta, dhe në xham yjt. Nata ka ardhë e ngushtë si fuçija, e ai në te qyqe vetëm — me at birë të çilsit. E në nji çast ashpër... aq ashpër sa u trand i tanë, sikur t'i bërtite dikush mû atij:

„Ndalu Tetar! Ama kalin tim".

E njofti zanin e Zemkut.

Dhe n'at çast lamsh nëpër pluhën, dhe gjëmimi — trokllojnë rrugës çizmet e Tetarit, zashëm, shpesh, sikur të rrihte dikush tokën me çekan të madh.

„Pra... në vetë jetesën e mbrojtjes!" *) — Dhe Tetari gjëmon, dhe Zemku gjëmon, dhe kacafyten si gjaksorë — rruga e gjanë, terri i fellë.

Në shtëpi të zjarmit diçka tinglloi. Ka ra tepsija. Dhe Gjuza prap bani ashpër: „Aty!..." Haxhija e çfrytzoi me shpejtsi këtë ramje — ai shpejt e ktheu çelsin në bravë, dhe thot me vehte: „E tash... tash ndihmon Zoti!" Iu afrue dritares. Aty e kishte mâ lirë, pse qe, atje po rrihen njerzit, po edhe le të rrihen — kryesore âsht që dikush të jetë aty. S'andejmi pluhën, i tharbët — prej plehut të gjâsë. Zemku përmbi — i ka hypë Tetarit, i bjen gjoksit, dhe bërtet pikllueshëm, klith si me luftue me shpirt:

„O burra... o, mos leni, burra, më mbyti Tetari.

E këndej i bjen Tetarit.

---

*) në vetëmbrojtjen e jetës.

E kur âsht ai poshtë hesht si memec, hesht edhe Tetari që e rreh — i thot vetëm që të mbrohet, se ai e din mirë se çka âsht vetëmprojtja.

A thue me u bâ za? Apo mâ mirë me heshtë kështu? Këte Haxhija s'e din E i vjen mirë që ata janë poshtë, dhe që rrihen, pse sikur të mos rriheshin do të kalojshin rrugës si kanë bâ edhe të tjerët.

Nata ushton... Në qiell yjzit pa hanë — derdhin pluhnin e përhîmtë, dikû bisedojnë krojet.

„Brisqe... brisqe..." prap i vetoi Haxhís nëpër veshë. Iu kujtuen paret. Dhe iu afrue shpejt qitabeve — aty janë në qitab, le t'i jenë mâ afër. Tash e kapi friga edhe mâ tepër. Poshtë prej rrugës thirrte Zemku, e ai zâ nuk âsht i njeriut, por i nëntokës. Haxhija mendoi se erdh koha. Do të bâj zâ. Ai së parit e hapi krejt dritaren, muer frymë, bani me thirrë... po e përbiu. Nuk shkrepi. E mandej u kollit kah yjet, e veshi i rrin kah shtëpija e zjarrmit. Çka do të bâhet atje? Kambët i ranë deri në gjûj, s'janë mâ poshtë, dhe ai rrin ashtu pezull, e mban ajo që vjen prej s'andejmi — prej shtëpís së zjarmit. Njiherë epet shpirti — dhe iu kujtue Jakub pejgamberi me çfarë vuejtjesh të tmershme ka vdekë, dhe aq mjerime të botës, pra le të jetë edhe kjo e tija — vetëm mos të rrëxohet, me mbetë ashtu pezull. E s'andejmi kurrgjâ. Prej shtëpís së zjarmit. Përveç pështëritjes. Pështëritjes simtë, të randë. Dhe pa djallzi, duket, ashtu sa Haxhija qëndroi mbi kambë dhe pá mirë poshtë — se si Zemku rrin vetëm në rrugë, e se si shkrep me unur, dhe në çdo të rame shan ligjin e Tetarit.

Si uji... e tillë âsht përshpëritja — ngushtë për ujin, po zîhet, çohet përpjetë me zhurmë derisa çfryhet — plasi penda, klithi Hatka. Vetëm zani. I këputun. Sikur të shkrepte diçka n'ajër, dhe të shuhej Aq u ndie.

„Nuk të lshoj... Nuk të lshoj..."

Këte e thoshte krahnori i Hatkës. Dhe fryma e saj. Të dihatunit. Qëndronte pranë derës dhe flitte që s'e lëshon — nuk e lëshon Gjuzën te Haxhija. Sonte s'ka gjâ „sypërsy", dita âsht për biseda dhe pyetje.

„Ta shoh . . .”

Zani i Gjuzës ka qenë krejt i qetë. Dhe i butë. Sikur të flitte për vjehrrin e vdekun. Kjo qetsi Hatkën e tuti edhe mâ tepër. Prej heshtjes vjen e liga. s'e ka gjetë Haxhín në rrugë, po ka hjekë keq për tê, dhe sot e sheh, e sidomos natën, ai âsht i saj, e saj âsht çdo gjâ: torishta, viçi dhe kingji — shtëpija e saj, nuk e lëshon prej dore atê që ka.

„Lehtë e kanë komitat me të vorfnit . . . po shkoni me gjindarmët. Largomu prej shtëpís!”

E kjo donte me thanë: Largomu prej Haxhís.

Haxhija i hapi duert. E duert të dobta. Preu ajrin pjerrtas dhe pingul, muer guxim dhe tha:

— Po lëshoje. Le t'më flasi nëpër birë të çilsit.

„Unë due që të shihemi”, i thot s'andejmi Gjuza, e zani i zbutet dhe i qetsohet edhe mâ tepër.

— S'ke pse të shihesh me mue, po fol s'andejmi.

Haxhija i preku çelsat me dorë e ata cingruen. — „Brisqe . . . brisqe . . .” iu bâ se thanë.

„Na jemi burr e grue”, tha s'andejmi Gjuza, dhe deshti me vazhdue.

— Ajo u shkatrrue, — e preu Haxhija dhe i shtërngoi kambët si sot para Shqiptarit.

„Fol mâ kadalë. Dhe ndigjo çka po të thom”, i thot Gjuza ashpër.

— Hë grueja e mirë.

Ai e paloi veshin në birën e çilsit. S'andejmi në vesh i derdhte Gjuza: për kryet e saj shkojnë dhetë krena, këtê le ta shënojë mirë në qitab, le të mos mendojë ate çka mendon, po le ta përbijë gjuhën, as nënkresës së vet mos t'i thot se ka qenë këtu.

— Ndieva, grue e mirë.

„A më ndieve?”

„E ndiej tjetrën”.

Ajo tjetra ishte për duketë. Gjuza kërkonte duketët e vet — deri në nji — që t'i numrojë dhe t'i palojë në dorë — menjiherë, se ajo nuk don me pritë.

— Me zor mundesh . . . mundesh, — pëshpërit Haxhija. Ai u kujtue prap se âsht i huej. Pa rrâjë. S'ka fuqi. Dikur para saj âsht pikllue për nanën — natën kur ajo kërkonte përgdhelje: „Kam pa n'andërr nanën teme të dashtun.” Dhe anonte atëherë

me ra në vaj, e ajo e ngushllonte. Shihte te ajo njifarë fuqije. Dhe tash e sheh. E Gjuza nuk e sheh ate — nuk sheh se edhe tash kishte me ia plasë vajit për të njajtën nanë loke. Do t'apë diçka prej duketëve. Krejt çka ka. Ato që i kanë mbetë tash për tash në dorë, dhe menjiherë shton, pyet për vjehrrin si âsht, megjithëse kish ndie se ka vdekë. Zani i Gjuzës s'andejmi po bâhet i butë — si kish me folë tjetër për vjehrrin, e Haxhija i gatshëm me ia nisë vajit, i vjen keq, thot, për asi farë burri, dhe për atê që flasin kundra tij n'idhnim — e qe, duketët do t'i apë. I shtynte nën derë nji nga nji — shtatëmbëdhetë gjithsejt, e për të tjerët ai nuk din gjâ, le t'i kërkojë n'anën tjetër. Ai nuk e përmendi Halimaçën.

— Çka po thue?

„Këto s'janë gjâ. Ate po të thom. Unë kërkoj duketët. Duketët e mij."

Haxhín e shtërngoi diçka për nën fyt, dhe ai çoi kryet thikë përpjetë, ai desht me thanë diçka por e humbi mendimin.

Gjuza atje, u largue prej derës. Tinglluen duketët, e mandej u ndie zani i Hatkës. Ajo nuk donte me marrë diçka — diçka që i jepte Gjuza, dhe duketët prap tingllojshin thatë — si drithi i thatë. E mandej Gjuza... Me zâ t'ashpër:

„Aty!..."

Iu afrue prap birës.

„Ti, përbije gjuhën."

Haxhija heshtte. Po don me shkue... Rreth tij menjiherë kashta e verdhë dhe ajo kashtë rritet, e çon përpjetë, deri në tavan.

„A thue po sheh natën me nji sy"

Ai ishte zani i Hatkës.

„Mos më përcill", tha Gjuza. Dhe sikur të kthente kryet. Po. Dhe e ndryshonte krejt zanin.

„Ato duketë harxhoi për vehte. Mos i ruejë për fëmijtë, me tê s'ke me pasë fëmi."

Haxhís iu neveritën të dyjat.

Kashta shushuronte rreth tij — veshët i janë mbushë me at shushurimë. Shushuronte ashtu çarshafi i Gjuzës. Hatka i ndihmoi me e veshë, me i mëshehë në vedi teshat e burrave.

„Për kryet tim dhetë... Nji, dy... Vetëm po e hapet gojen."

„Unë jam ajo e dyta..." mendoi Haxhija.

Ai as që e ndjeu kur dera tha: shkoi — nuk e ndjeu prej zhurmës në veshë. Hatka e thirrte me ia çelë derën — âsht vetëm, përbehej në çdo gjâ se ishte vetëm, e ai tha shkurt:

— Me diell... Nesër me diell.

I shtrini duert në nji anë, i mblodh mbi krahnuer, dhe prap ashtu, dhe tha: „Këtu jam... I tanë." „Mandej vuni çallmën në krye — dhe prap tha: I tanë... I paprekun." I u afrue dritares dhe muer frymë. Sa e hapët âsht kjo natë tash. Në qiell ndritshin yjt. Ai ndezi llampën. Shiqonte xhamin e blertë, fitilin në te dhe kafshoi fort gjuhën „kurrkujt... As llampës. Unë s'kam gjuhë." — „Brisqe... brisqe..." Tri herë e tha këthough fjalë të çuditshme. Ajo nuk e lente. Dëshironte me mendue diçka t'urtë. Se Rashla âsht katund komitash — kjo nuk âsht gjâ. Kjo dihet. Diçka tjetër... E habiti Zemku — ai tha nga poshtë prej rrugës plogshte.

— Te ti ka dritë.

Haxhija nuk i thot gjâ. Ai mendonte: „kjo natë âsht plot me komita. Edhe ajo âsht diku n'at terr. Edhe Halimaça... Dhe ai âsht komit. Të gjithë janë njisoj." Shiqonte poshtë në kambët e Zemkut, të dathuna të bardha në dritën e hanës.

— Ç'po bân aty?

Zemku lëvizi, u gërmuq përpara, kapi kambët e zdathuna.

— Qe se çka bâj... — tha ai. Kurrgjâ. Më vrau ligji, prandej po rri, mendoj pse nuk po më vjen letër prej vllaut.

— A të rrahi shum?

— Shum... Më vrau me çizme, e unë dathë. U gjeta dathë. A sheh. Ka çizme e po rreh. E i kalemit. Mundet me rrehë. Gjithkush më ka rrahë, Haxhija im! Unë jam si dheu për çerep — i ngjeshun.

Haxhija e la. Lene le të rrijë, le të jetë aty, le t'i mbajë kambët, dhe nisi me u endë dhomës.

Bira e çelsit sikur të flitte endë.

E pyeti Hatkën, e ajo s'andejmi iu përgjegj se Gjuza s'i ka dhanë gjâ. E duketët tingulluen në gjî: kurrgja nuk i ka dhanë.

Llampa në mur shkimej ngadalë. Në dhomë kapej muzgu i kuq. Buzë dritares rritej drita e hanës, e ftoftë, tmeruese. Haxhís i dukej se ajo flet, se thot: ka komíta, ka plot. E ty, ajo të ka plaçkitë! Ti vetëm, dhe ajo, qe, të ka plaçkitë... Dhe Haxhija për pak që s'përgjegji: Ky âsht fati im. Shiqon në dritzën e hollë të llampës. Ajo po këputet. Tash në dhomë do të mbyllet terri. Mandej vrapoi kah dera e Hatkës, mbështet veshin, përgjon. Ajo numron:"... njimbëdhetë, dymbëdhetë..." E atëherë thot: „Shtrihuni, bardhoshe, rude, shtrihuni!" Sikur t'u printe deleve nëpër shtëpi të zjarmit — ashtu ban zhurmë, bërtet, i qorton bardhoshet, u grah dikah. Hatka sonte ishte e lumtun. Me ata duketë do të blejë dele. Andrrat e saja do të përmbushen — do të ketë, tek e mbramja, dhent e veta. Shtatëmbëdhetë dele nuk janë aq pak. Dalldisej prej kësaj lumnije. I derdhi në dyshemé shtatëmbëdhetë kokrra pasul, dhe tash i ruen, tash i qorton, u grah, u jep ujë, i shtyn nji nga nji me gisht, i qet në kullosë dhe bërtetë: „Shtrihuni, e lumja unë për ju!" I mblodhi pasulat, i shtyni nën jastek dhe u shtri në shpinë. U kap me duer për gjíjt e gjanë, të kthyem kah tavani, dhe tha: „Ohooo! Të mijat... të kurrkujt tjetër, përvecse të mijat!" Përkund këndej, përkund andej, qesja luhatet në gjí, cingrojnë duketët e marrshëm, të shtrimë në luginën midis cicave. Dhe nuk i zbërthen pullat në jelek, po i këput, e shpalon jelekun, e hap këmishën, e zgjidh qesen dhe prap — ohooo, derdh dukatët mbi gjíjt e shpluet, mbi cicat, dora i dridhet, syt e mbyllun, por tash ata shohin mâ së miri — shohin bashkat e bardha të shpërndame, mbi to dielli që ndrit prej cicës, prej majes së thimthit, poshtë në luginën e ngrohtë, në kullosa, në lugje uji — shtrihuni! Dhe jo tingëllimën e butë t'arit, po bakrin e vrazhdë të kumbonës n'ugiç ato ajo tash ndëgjon mbi gjí, e verbueme, me fëtyrë të kthyeme përpjetë në tavan, e

mpime prej ngrohtsís s'ambël. Dhe e çel edhe mâ poshtë fustanin, e desh poshtë deri te kthiza, i hap kullosat e ngrofuna, të kuqrrueme prej pishës në dyrek, e mandej i shpalon duketët mbi lëkurë — këtu, atje, djeg trupi prej metalit të ftoftë, këcen diçka në të, stërpikin nën lëkurë stërpikset e ambla, të pahisin me diçka deri në sy. Me dorë të djathtë zbret mâ poshtë, atje, ku te grueja rrin fëmija, pickohet lehtë, dhe flet, thërret: „Hë, hë, çou çobanth, mbathi opingat, kthej berret, qe, të shkuen në të lashta, hë çobanth". I shtyn duketët gjithnji mâ poshtë kah kthiza, dhe sheh nëpër syt e saj të shtërnguem edhe delet e saj dhe të birin, dhe prej lumnije nuk mundet me marrë frymë, po vdes — ti i ban zâ, e ajo nuk do të përgjigjet, ti hyn, e ajo nuk do të çohet, do të mbetet ashtu: lakuriq. e gjanë, me sy të mbyllun, me duketë të derdhun mbi bark.

Ka mbetë shtatzanë, ajo, me Halimaçen. At ditë bumbullonte qielli. Binte shiu konop dhe ishte vrâ. Krejt nja për atê se i kujt âsht fëmija. Kjo nën gishta âsht ara e saj. S'ka randsí se kush e ka lavrue. Kush e ka hedhë farën. Ata kanë gjithçka u nevojitet— edhe ky Haxhiu, edhe Halimaça, e tash do të ketë edhe ajo, do të mbijë prej saj kallzi i blertë, do t'i lëshojë rrâjët, do të forcohet, do të jetë lis, e ti shtyje me krahnuer, shtrihu, lëshoje hijen. Dhe ajo hije bie nalt në tavan, e verdhë — prej flakës së verdhë të pishës, që kërset. E shiqon Hatka me syt e saj të verbuem, dhe sikur ta thonte tash ndonji fjalë, ajo fjalë do t'ishte: „Më shiqo, nanë... Edhe delet janë të mijat, edhe fëmija, çobanthi im, hajt mbathu, hajt veshun, dhe mos u kacafyt me fëmijt, e fëmija munden me ta vrá hundën. O dreq". Gishtat i ndjekin duketët mbi lëkurë, i shtyn kah kthiza, dhe këtu Hatka flet me zanin e fëmís: „Hë de, merri... E jotja âsht. Belet e tu. Mele kingjin".

Kurrkush nuk din se çka ka ajo aty në gjî dhe nën lëkurë. Asht diçka që i shkakton edhe frigë t'akullt, edhe gëzim mahnitës — sepse a âsht e vërtetë se të dy janë aty: edhe duketët, edhe fëmija,

dhe se prej tyne do të pjellë kopéja e dhenve dhe rojtsi i tyne.. Mandej vathët... Ajo i kqyr. Do vathe të zez, të pluhnosun, e në to zbardhen delet, dhe ajo e pyet vetëvehten: të kujt janë delet — të mijat janë këto. Dhe mendimi i shkon edhe mâ larg, krijon çdo gjâ që ajo nuk ka, arat, livadhet, i shënon megjet, dhe bota pyet për arat se të kujat janë — arat janë të Hatkës, grue e vyeshme, e i ka blé, ka marrë hua dhe bash mirë âsht bâ shtëpí, dhe le të jetë, s'a vjedhë, s'ka plaçkitë. E në këto mendime klíth: Mbaje të msheftën. Mshefe nën gurë. As maca qorre, as kudra e zhugavtë, as gjeli. të mos dijnë gjâ për tokën time, për çobanin, për tëpínin përpara shtëpís: gru dhe gru... nxjerre tlyenin prej tamlit tand. Po. Mbaje të msheftën, kudër. Nën bûcë! Nën thanë! Mos e kput fjalën, kpute gjuhën, oj grue. Dhe ajo dëshiroi të ketë dikê, të ketë ndonji dorë të fuqishme mashkullore me e zdrypë, me iu kërcnue ta mbajë gjuhën për këtë punë, se do ta hedhë në zjarm po të ndëgjojë ndonji send. Pra, mbrohet prej këtij mendimi: „Shih! Sikur delet mos të bâjshin nesër: beee, e fëmija: nanë, nanë, kingjat e shterën tamlin". Dhe këtu ajo shton me idhnim:" E, për zotin, n'ta shtershin, shpirti ka me ta dijtë..." Mandej qorton vehten — i vjen keq për shpirtin e fëmís: „Kanë me ta dijtë shputat e tua të zdathuna! Pse — të zdathuna? Kuku se çka po flas. Mos po trenohem? Po, besa, ban njeriu prej lumnís së madhe, ban me u çmendë". Dhe ajo filloi me mendue për sende të randa dhe pikllluese, me e përzanë gëzimin. Qe... s'ka as babë, s'ka as nanë, po — vorfnjake âsht. E nji mendim tjetër u çue peshë: çdo gjâ ka... Pra çka me bâ? Kurrgjâ. Veç me u trenue. Po ajo këte e kundërshton me vendosmëní: „Përzo cok nuk due. Po mâ mirë më bjen me fjetë. Vathi i mbyllun, vegza e lëshueme — hu ujk, hu hajdut, larg nesh!" Dhe i mbylli syt. Po ku me e marrë gjumi! Tash do të mundte të mos flejë kurr, të mos hajë kurgjâ, të mos pijë, po vetëm të qëndrojë dhe të presi me pá me sy çka andrron. E ka me pá — sepse po e luejti gishtin, dukętët cingrrojnë: këtu je-

mi, dhe po vuni dorën nën kthizë, dora thot: aty âsht edhe fëmija, dhe ajo përpjek qerpikët, dhe lotin e ndien në sy.

Haxija ishte shkoqë prej derës, ish afrue dritares dhe shiqonte poshtë Zemkun — po rrin si gjithnji buzë gardhit të zí, i bjen gurit me unur, shán eshkën e lagun, mbi kryet e tij gëzueshëm ndriçon xixllonja.

— Me ligj nuk guxon me rrahë, o Haxhí, — thotë si prej së poshti, qet shkëndija. — Posë njerin e butë... Të butin s'e mbron ligji, bjeri të butit. Dhe gruen s'ta mbron ligji, edhe fëmín sa âsht i vogël. Qe, kaq kam ndie për ligjin, e këte s'ta luen gjâ.

— Fryn era, — tha Haxhija sa me thanë diçka.

— Ai më ka tregue, i njajti Rreshtar, — vazhdon Zemku. — E din thiu ligjin si çdo xhandar. Xhandarë të zotë mban ky dhé. Dhe i mbath mirë. N'ijë u ka lidhë mataren, me e lagë fytin me ujë.

Nji hyll e përshkoi qiellin. Kryet e Zemkut luejti mbas tij.

— Ky shkoi në Turqí, — thot ai. — A âsht atje Turqija? Qè po shkoj atje, e nëqoftëse e dij ku âsht më marrtë e liga. E njeriu ia qëllon tue pyetë. Mbaju xhades së madhe, mos iu shmang kund, dhe aty je.

Nji re e hapët e mbështuell hanën. Hije dhe heshtje ranë mbi tokë. Asnji qen nuk lehte. Dhoma e Haxhís krejt u errsue. Ai nuk dinte se kah me ia mbajtë tash. Qëndroi mbi shtrojë, e me veti: „Pse po rrij këtu!" Dhe prap u nis kah dera. Thirri Hatkën. Ajo iu përgjegj:

— E biro?

Dhe menjiherë kafshoi gjuhën — pse tha kështu.

— Dera a âsht e ndryme?

— Po biro.

„Due" — thot Hatka me veti, dhe shpejt i vuni duketët në qese, i paloi në luginën midis cicave, e mbërtheu jelekun. „Në vath... në vath atje", i thot ajo qeses.

Haxhija ia hapi shtëpín e zjarmit. Pisha e Hatkës vërshoi dhomën me flakë të verdhë. Ajo hyni kadalë, sikur të mos kishte ndodhë kurrgjâ. Ashtu hyn çobani në vath kur në mbramje i shtjen dhent. Të

gjitha i ka varg. Buzët i dridheshin me thanë të gjitha, por ajo e përbiu fjalën, i kafshon buzët: po pate ti dyqanin tand, dhe Halimaça tokën dhe vathët, — qe, as unë nuk jam pa kurrgjâ, i kam edhe unë delet, qe ku janë mbas meje, shkojnë, dhe kqyre çobanin me dele. Nuk e thot këtê, veç e shiqon me sy vizllues, në të cilët digjet flaka e verdhë e pishës, e prej buzëve, në vend të fjalëve, bjen në zemër pika e groftë, e butë. Si me i kallxue se e ka fëmín: qe aty, nën shokë, mbas dhenve. Nuk mundet. Veshët mejherë ja sulmon zhaurrima e shiut. Sepse at ditë binte shi dhe murmuronte. Do ta marrë vesh vetë — do t'i kallxojë shoka kur të ngushtohet.

— Nuk ka gaz në llampë, — tha ajo dhe iu afrue. Qiti gaz prej gastares, dhe vazhdoi: — Ti je tutë shum. E unë jo. — Mandej e ndreq. — Edhe unë u tuta, u tuta për ty.

— Çka ka dashtë ajo prej meje?

— Meçka e keqe. Kurrgjâ. Pak i ka tridhetë mashkuj posht'e përpjetë. Qé, atê.

E ndezi llampën. Dhoma u mbush me dritë të hareshme. Hatka tash iu kthye Haxhís, e tana si me dashtë me i thanë: He, i zoti i shtëpís. Edhe unë jam tash diçka. Dhe e pyeti si përherë: mos âsht rrëxue, mos âsht vrá. E në sy i vizllojnë vetëm bashkat, në vesh kumbonat, E kur rá me fjetë dhe e mbuloi kryet me jorgan ajo vetëm shiqonte bashkat. „He, bir, lidhe opingën!" E nganjiherë e kap tmeri. Frigohet prej duketëve, prej fëmís, prej atij terri nën jorgan. Dhe çoi jorganin. Haxhija rrin, rrin pranë dyshekut, i thimë, memec, si me u pasë çue — dukej — tash prej vorrit. Nuk shiqon kund, nuk mendon gjâ, qëndron si cung i çveshun — cung që kurr s'do të bâhet me gjethe. Ajo e shiqon. Mandej e kqyr tavanin. Duert i ka palue të dyjat mbi kthizë, merr frymë kadalë, prej frigës, prej vetmís.

— Filij, — i thot Haxhís.

— Nuk muj, — thot aí.

— Ti po tutesh.

— Nuk po tutem unë, po s'po m'flihet.

— Sonte nuk do të bâjmë gjâ, flij, e mos u frigo.

— Nuk po frigohem, moj kërcune, prej asaj po ashtu. Nuk po më merr gjumi.

Dhe menjiherë të dy përmblidhen në vetëvehte.

Haxhija tash mendon për udhtimin e vet. Do t'iki prej këtuhit. Do të shkojë në haxhilluk. Do të niset me Zemkun. Zemkut do t'i ap pare për rrugë, do t'i ndajë me Halimaçen, dhe do t'i bie mohit, po të jetë nevoja. I zhytun në këto mendime, âsht krrusë përpara — para tij me qinda rrugë të ngatrrueme: Të Bihorit, të Peshterit, zvaret ai teposhtë, hyn i pluhnuem, i lodhun. E fshin ballin, i numron ditët, i përzien rrugët, dhe të gjitha këto i përzihen në krye, dhe mbeten vetëm fjalët e Zemkut, që vijnë nga poshtë prej sokakut: „Njerëz të dijshëm këta xhandarë".

„Kopíli... " mendonte Hatka. Dhe menjiherë e përzente at fjalë. Ajo âsht me kunorë. Kurrkush s'ka me dijtë se fëmija nuk âsht zanë me Haxhín. E këtij do t'i thot se âsht i tij. Ka qenë i fortë nji natë. Le të kujtohet: këtê e këtê... atëherë ka mbetë ajo shtatzanë. Do të bâj bé në çdo gjâ, përveç në fëmín, nuk mundet me bâ bé në fëmín, nuk guxon. E qysh mos me mbetë shtatzanë, kur âsht e re dhe e fortë, e ai i pazoti. Nuk punon gjâ, posë në dugajë. Do t'i thotë ajo. E rrudhte pambukun e jorganit. Dhe pambuku u bâ i gjelbtë — prej lotve.

E nganjiherë trimnohet. Tash do t'i thotë: ke fëmí. Lutju zotit të jetë mashkull. He, çou. E kur të rritet bâhet çoban. Do të ketë dhen, qe ku janë, në gjí, midis cicave. E mandej bujk. E ky ka me lavrue tokën. Dhe qét krejt do të jenë të tij. Këtê kurrsesi s'mundet me ia thanë. Nalt prej tavanit do të rrëxohej shiklla. Kështu i duket. Dhe kishin me e goditë midis krés. Shtërngonte veshët me duer. I mbyllte ata. „A të filloj? Unë kam fëmij... Më ndëgjo, Haxhí". Ajo e tha këtê vetëm me veti, dhe me thoj grithi faqet teposhtë, gjoksin, dhe i ndali mbi duketët.

Haxhija tashmâ ishte në han. Në hanin e parë të rrugës së vet. Në sa e sa hane do të kthejë kështu. U drejtue. Pushon. Dhe prap i përngjet cungut

të bardhë — i vdekun, i brejtun prej krymbave. Hatka ja sheh vetëm gjysmën e çallmës, e kur përkulet ky, kur niset për rrugë, çallma i sharron mbas skajit të jorganit, qafa i zgjatet, kryet i del para, mbrehet, e prirun përpara. Rreth buzëve i mblidhet qeshja, e vrazhdë, e humbun, memece, buzët i nxihen, të mëdhá në hije.

Hatka vendosi.

— O Haxhí, — e thirri ajo me nji zâ të huej, pikllues. Ky zâ âsht prej Rashtle, e ajo ka mbetë larg, prej kah ai s'mundet me ndie gjâ. E din ai tash të vetën — ec rrugës, dhe se me të vërtetë tash asht tue ecë rrugës sa as kali të mos mundet me e nxanë lehtë, ashtu âsht shtri në qylym.

Hatka e n'dáu:

— Unë jam vetë e dyta, o Haxhí.

Shikllat nuk u rrxuen. Haxhija nuk luejti. Nuk u kthye. Vetëm që në llampë u dridh flaka. Soba u mbush me zanin e Hatkës. Ai iu randue Haxhís mbi çallmë, mbi supat, dhe e paloi edhe mâ fort për qylym, Haxhija i shpejtsoi edhe mâ tepër hapat, tue ikë prej atij zani, e ai e ndjek, i mbërthehet si lak rreth qafe .

Hatka e çoi shpejt kryet, don me pá si i duket fytyra. E zezë. E mbytun në hije. Nuk dallon gjâ n'at fytyrë, as fijen e pikllimit ose gëzimit. Dhe nuk po ndien gjâ. Nuk kërcnohet Haxhija sonte, sikur kërcnohej dikur me at çekan krés, dhe me at urë sirati mâ të hollë se qimja, e mâ të mprehtë se shpata, hesht, shiqon diçka para vedit, i zí, kur zbutet ndoshta do të ndryshojë, atëherë ndoshta mund të gazmohet, kush e din se çka vlon në zemrën e tij. Vetëm nji send Hatka dinte troç: Haxhija lëshon pé. Po edhe tash âsht i urtë, e kjo âsht gjâ e mirë — mendon ndonjisend të vetin, dhe le të mendojë, nuk âsht sod lehtë me qenë burr. Ajo u trimnue. Tha:

— Unë, more njerí, do të bâj fëmí, ku je tretë kështu, pse nuk po gëzoheshin? Hajt, thuej diçka, luej vendit.

Haxhija lëvizi, çoi syt, e shiqoi si i verbët. Në syt e tij flaka e llampës, e vrazhdë, sa që Hatixhes

i shkuen tërqethet, u zverdh, sikur edhe drita e llampës në syt e tij. Këmisha iu bâ ujë.

— Çfarë fëmije? — pyeti ai, dhe me sy kositi shikllat.

— Fëmija jonë. I imi dhe i yti.

— I imi s'âsht.

Nëpër heshtje ndihej pshtima — rigonte në tavan. Nuk ban kush ciu, as frymë me u ndie. Tavanit lodrojnë hijet, shkelin me shputa të buta dhe të gjana, vrapojnë dikah. Çdo gjâ tjetër âsht ndalë. Në Hatkën jeta krejt ka prá. Dorën e ka të vdekun mbi kthizë. Asht e vdekun edhe tjetra mbi duketët. E shiqon drynin në derë si rrotullohet vetë, ia ndien krismën. Hatka e dhamcon pelinin, kështu i duket pambuku i jastekut. Pá prap skajin e çallmës, derisa nuk sharroi edhe ai, se Haxhija ktheu rrugëve të veta, u krrus, tue shpejtue. Ajo u kthye në krah tjetër. Nëpër dritare tash e shihte hanën, të verdhë, që shpërthen prej rés së zezë, me tufën e yjve rreth saj, dhe ajo për diçka i thot asaj, pikllueshëm, nëpër lot: „Më ndihmo, o vllá".

TË NESËRMEN ishte e gëzueshme.

„Mos u rrëzo Haxhi, mos u vra."

E përcuell deri te porta. E mandej mbante dorën mbi qese, në luginën midis sisave, e aty nxehtë prej zemrës dhe duketëve, prandaj dora i rrin gjithë ditën e djersitun.

Halimaça at ditë herrte drithin. Në muzg u kthye te Hatka dhe i tha:

— Mos e mat podin me vithe, po eja me më ndihmue. Drithi u derdh. Në dimën do të më thuesh: epi Haxhís pogaçe.

Si mbi tupan, ashtu tingllonte drithi mbi lamë. Halimaça kapte prej grumbullit, hudhte përpjetë lopatën plot, nalt mbetej tufa e bardhë e bykut t'imtë, lundronte n'erë, e poshtë bijshin kokrrat e mëdha t'elbit, si breshni. Në çdo të hjedhme valonte manga e këmishës, e bardhë — në dorën e

nxime të Halimaçës, shkojnë përpjetë me lopatë edhe syt e tij, kurse nalt âsht qielli i mbramjes, i përhimt, me ndonji rê të bâshme. Lama mban erë uthë, kashtë të thatë argjili, e kjo erë e dejë Halimaçën, dhe ai vetëm flet: ah, ah, dhe prej kësaj i fryhet manga, valëvitet, e ikin çavat larg prej tij.

Hatkës i âsht futë era në gjî, dhe i duket se tash era do të thot: „Shiqoni se çka ka kjo në gji!" Mblidhte kashtën rreth lamës. Gjithnji e len tërfurkun dhe prek gjijt. Kurrkush nuk din se çka ka ajo aty. Dhe pak mâ poshtë... E ajo këte nuk e kishte kallxue as për dhetë lamë kësisoji. Shiqon Halimaçën. Nëse lind mashkull, dhe bâhet ashtu si ai... I zi. Dhe rritet. Dhe hjedh kështu kundra erës drithin, nalt — vetullat plot grimca, manga plot erë. Dhe lama e tij. Edhe drithi i tij. Dhe kështu i ndihmojnë puntorët. Dhe ajo... Nana. Era gjithnji ia ngatrron mendimet e këtilla, i fut në kashtën shushuritse, dhe aty sharrojnë. Mos po e trathton kashta. Gërmuqet pak, e gjijt varen. Varen duketet. Dhe era menjiherë pështërit nëpër lamë, tregon: aty janë.

— Mblidhe kashtën Haxheshë.

E tallin.

Ajo u përgjegj me vehte: „Kujt i vjen nxehtë në gji! Kush do t'i mbarojë opingzat!" Nuk i ndigjon. Shiqon këmishën se si i hapet, e atje kqyr edhe Halimaça.

— Ashtu bijë, ashtu. Mos u kurse.

Ajo nganjiherë i kthen ijat. Ambël. Ti shiqo, ti kqyr. Ti je babë. I yti âsht ky nën shokë, e ti nuk e din këtê. Vaj. Ti ke mbjellë në këtë ijë. Foshnja do të vijë. Nuk âsht e gëzueshme kur mendon këtê, po e vranët dhe e vrazhdët, plot fëmij dhe plot duketë, pra shiqon gjanë, nalt yjt, atje malin e errët, aty pranë grumbullit të drithit Halimaçën.

Mbi lamë fluturuen çavat. Krahët e tyne e leshuen errsinën. Dhe krokatjet e rralla. Prej tyne u rrit cijatja e qerres së thame. Derdemezi i çoi buzë grumbullit, e ktheu. Tash grumbullin e kafshuen lopatat, drithi shushuroi, tue u derdhë mbrenda në qerre. Për sonte ajo ishte qerrja e mbra-

me. Dikush kishte marrë shtambën prej lamës, e kishte çue në krahë, të gjelbërt, të madhe, dhe ia ka derdhë ujin. Prej shtambave të blerta kësisoji, derdhej hana prej qiellit, pa zhurmë. Mbas qerres u nis edhe Hatka. Halimaça shiqon. Fryn nëpër hundë. E ndalte me shiqime, por ajo ecte pa prâ, mendonte: „Do të ma marrë gjumi Haxhín". Halimaça u drejtue kah kashta. E din ai se si me e ndalë Hatkën. Ipija e vendueme keq, me dorë femne, — po të fryejë era, rrëzohet. Nisi me bërtitë. Zani i ashpër, si me i thye rremhat atje: çka âsht kjo, e çka âsht ajo. „Unë e ushqej edhe ty edhe Haxhín, dushmane. Kho." Ai bërtitte me ndie të gjithë se âsht i idhnuem. Se si i dhemb zemra për mallin e vet. E rrotat cijatshin rrugës, si të qeshnin: nuk âsht idhnue zotnija, zotnija rren.

Hatka kthehej me përtesë në lamë. Në çdo hap ajo thot: vaj për mue! Ku shkon atje në terr, në kashtë. Rreth lamës mbyllen lesat — i duket — dhe mbrenda po mbetet vetëm ajo, me Halimaçën, me ato gjinkalla, dhe me yjt në qiell.

— Nuk ban kështu, — i thot ai. Por duhet mirë. Po të kisha bâ kështu — ehej, kaherë kish sharrue pasunija ime, he bi. Ti je e mirë, po nuk din. Ti din vetëm me u telenisë nuse. E ajo, mendoj unë, të rrin mirë, të, rrin bah. Mblidhe at kashtë.

Bari me vesë. Duket si i yndyrshëm. Në tê ia thonë pa u lodhë gjinkallat: duketët, duketët. Atje nalt në kodër shushurojnë gjethet e thame, duket prej ramjes së rrezeve të hanës. Diçka e dendun, e randë, ka ra mbi tokë. Në naltsi ushton era.

— Ashtu, ashtu...

Dhe ai nuk shiqon atëherë ipín, po Hatkën në vithe, e harron kashtën, pra vetë e rrëzon dhe e ven prap, âsht hutue për nji gjâ dhe nuk din se çka ban dhe çka don.

— Ti vetëm mue ke me më ndigjue. Pse kush të ka martue? Kush, bah? Unë të kam martue. Prandej t'ungjemi mirë në kashtë.

Ai prap u nis kah hija e saj, dhe u ndal. Mandej kah ajo, dhe prap u ndal. Rrok tërfurkun, çon nji dorë kashtë, mandej thot:

— Shyqyr zotit. Për sonte mjaft këso farë pune, le të vijë tjetra, — dhe e nguli tërfurkun në tokë pranë ipís. Çoi shallin, fshiu djersën, balli i gjanë, i verdhë si hana. Tue shique yjt nalt, tue marrë frymë zâshëm në hundë, ai iu afrue Hatkës, e kapi për jeleku.

— Mos, — tha ajo shkurt. — Na sheh kush.

Atje mbi lamë xixillonte xhixilloja.

Ajo mbante skajin e këmishës, e ka mbledhë fortë rreth gjunit, dhe lëshohet teposhtë, ungjet. hesht, gjithnji e mâ poshtë, sikur pula para gjelit buzë gardhit. Nuk ndien gjâ as duketët as gjínkallat. Përveç kashtës nën krye, nën kryqzet.

— Unë jam e ndershme, vaj për ty.

— Po unë e di se je e ndershme.

Nëpër qerpikë dhe kashtza Hatka shiqon nalt vallen e yjve, yjve të përhimtë, të lagësht, që lëshohen poshtë nëpër tela e në kashtë, kashta digjet nën flakën e kuqe, ia përcllon qimet për nënsjetulla, ia nxen themrat, zjarmi i hyn ngadalë në gjí. dhe asaj prap i kujtohen duketët, mban dorën mbi to: aty janë, gjallë. E lëkura djeg prej therrjeve të bykut në veshë tingllojnë rrotat, drunit, të thame. Në qafë ngulet krahni i kashtzave, dhe kruhet ambël; Hatka i lëshohet atij të krehuni, si lopa kur ia kruen qafën, po ato xixilloja... gjithnji shkrepin sa ajo mendon se âsht ndonji njerí trandet, nën të shushurojnë grimcat e kashtave.

Hatka shiqonte në harkun e mprehtë të mustakut, dhe len që ky mustak të përzihet me zylyfet e saj të denduna — dhe ndigjon se si Halimaça i fryn lodhshëm në tamthin, dhe se si mbi të n'ipí poashtu fryn puhija e natës.

Halimaçës i vinte era uthë njifarë ere e fortë toke, lame, buke, dhe ajo dejet me at erë, tue e thithë me krejt lëkurën, tue u hapë dhe tue i folë: hë, hyn ti tokë e tanë në mue, dhe vetëm yjt le të mbesin nalt, hyn ti tokë e mallkueme, as na nuk jemi mâ pa kurrgjâ, ka aty, ka në gjî edhe tokë edhe gjâ, hë shî mbi mue sa të duesh, pshtetu ti tokë e randë, se tokë jam edhe vetë, tokë e pllesh-me e mbjellun. E ai nuk e din — nuk e din ai kra-

hu që shtyp at kashtë, që e then dhe grimcon si hamshor, nuk e din ai se çka ka mbjellë dhe se ç'ka mësheh Hatka nën këmishë — mëshehë foshnjen, se çdo fuqi âsht e njajtë, mbyll syt ashtu dhe then brinat, e grues ia lëshon urtinë, që të kqyrë nalt xixillojat dhe yjt e për ndonji send mos të humbi rrugët dhe mos po sharron nëpër at kashtë, mos po zhduket përgjithmonë.

Përpara ajo ishte nuse. E tash duhet të jetë grue e pjekun — ajo edhe âsht, prandej edhe mbahet kështu urtë dhe mendon: shtrydhmë, shtrydhmë me gjuj, ti Halimaçë, mos më kurse e mos kij mëshirë, se as unë nuk po kursehem, po, po dorzohem — tokë, dhe nuk mundet me më përzanë mâ kurrkush, nuk jam mâ pa kërkend — shtrydhmë. E nesër nuk ke... Pse Hatka âsht grue e huej. Asht grue e hadumit. Haxhís nuk i vjen era tokë, s'i vjen era fuqi — ai âsht po si ai ylli, hajt le të prekë në mujtë, dhe le ta shtërngojë belin, le t'i mbërthejë në krahnuer lamshat, le ta përmbledhi trupin në grusht sa të vdesish prej kënaqsije — kështu, hë, ai nuk mundet, — dhe Hatka mû për këte edhe i ahmerret dhe përpjek syt nalt nëpër shallin e madh, dhe nëpër çarapin e vet të çuem — përpjek syt dhe ia shkrep xixillojës: ashtu, ashtu, edhe vetë e tanë po shëndris — e tanë, e tanë, prej zjarmit të madh në shputa — mos ndriço ndrit, he dreq!

— Të nevojitem unë ty. Të vyej shpesh, — i thot ajo nga poshtë Halimaçës.

— A don me e qitë në rabush.

— S'due, por po thom ashtu: të kam shtrue bukë të mirë.

— Elbi.

— Po, çou ti prej sofrës mbasi âsht elbi. Hajt çou.

— S'due.

— Thue se unë të kisha lëshue me më shkue prej konakut. Ti je i fortë bre, i fortë je ti. Po edhe unë jam e fortë. Unuri ka ra në strallë.

— Hë mos fol.

— Vetë më shkon gjuha.

— Je si mullini i prishun.
— T'përshtatem ty.
— Këpute mâ, he lumi e...
— Po të mujsha. Këtu më ther diçka, këtu në qafë, pusho pak — therrë âsht, drû... Ngadalë. Mos po vjen kush?
— Shko he budallë. Ti po ban zhurmë me dorë.
— Brisku, — tha Hatka dhe e çoi me dorë kah hana.
— I jemi, — tha Halimaça. — Më ka ra sod prej shokës. Kur do që humbi diçka na do bajmë kështu... e ti ke me e gjetë.
— S't'u kishte dashtë?
— Edhe ty t'u kish dashtë.
— Mue jo. Unë jam femën. Kam fytyrë.
— Ih fytyrë që ke.
— Besa po.
— Pyete at kashtën nën shpinë.
— S'ka mâ kashtë. E ke blue.
— E ty?
— Mue jo.
— E të shohish.
Halimaça bâni kah gjijt.
— Atje mos.
Gishtat e Hatkës u shtërnguen si grepa. U hodh përpjetë me tanë gjoksin. Nga nalt prej yjve u derdh kashta, dhe hana e tanë u vërsul përmbi.
— Gjijt janë të mijt, — mprohet Hatka, e largon dorën e Halimaçës, zani përnjiherë iu bâ i përvajshëm, e ate mû kjo e nxit.
— Po edhe të mijt janë këta gjij. T'i shohë pak në hanë, epni kho, qiti përjashta, — dhe të dy duert. ia paloi në të vetën e me tjetrën ia zbërtheu gjijt. I nguli gishtat në rrobet e ngrohta, të ndezuna flakë, mbrrini deri në mish e në qese. Hatka klithi. Zani menjiherë e preu trungun, që gjithë natën e sharrojshin gjinkallat, dhe ai rrëzohej gjatë, atje në lamë, aty mbi kashtë, poshtë në katund.
— Mos prek. E imja âsht. Lehtë âsht për mashkullin. Dorën në t'huejën dhe bân çka të duesh. Epma kho.
— Të shoh...

— S'duhet ta shohish, epma atê.

Halimaça u ul mbi kashtë. I derdhi duketët prej qeses mbi shuplakë, i njeh, me dorën e çueme kah hana, e mandej iu kthye Hatkës, i zymtë, i ashpër, me ballin të mbledhun në nji pikë, dhe ajo pikë s'këqyr, por shpon.

— Të kujt janë këto?

— Të birit tand. S'andejmi i kam. Nuk i kam vjedhë. M'i ka dhanë Gjuza.

Halimaça i lëshoi duert, por vetullat i shtërngoi edhe mâ tepër, u gërmuq edhe mâ shum kah ajo, e shiqon mû në sy, memec, i humbun, i verdhë prej hyjve dhe prej kashtës.

— Çfarë Gjuze

Hatka i tregoi. „Mos i kurse... Me tê s'ke me pasë evladë. Nji krye, kryet tjetër, nëse i kallxon kuj."

— E unë tregova. Mos të mendojsh se i kam vjedhë. Unë jam e ndershme, i mjeri ti. Lehtë âsht për mashkullin... Çdo gjâ në shpinë të të vorfnit. Dhe kjo kashtë mbi të vorfnin. A po më sheh mue se ku jam sonte! Cilat tjetër e kish bâ këtê? E ashtu ka thanë: nji krye, kryet tjetër...

Halimaça bâni me dorë, ia dha erës kërcnimin e Gjuzës, mandej çoi qesen, e barti ngadale dhe e lëshoi në dorën e Hatkës.

— Mbaje. Mos e humb, nuse.

Ajo uli kryet. „Po unë edhe jam. Jam nuse, veç po harroj", mendoi ajo.

Harusha e madhe erdhi përmbi kashtë.

Hatka nxirrte thermija prej flokëve, shiqonte poshtë në katundin e fjetun, në kopshtet e zeza. Në tê binte hana e lagët, ose ashtu i dukej, pse ishte djersitë.

— Si do të shokjmë, i mjeri ti, poshtë në katund?

— Ti në shtëpin tande, unë në timen, — tha Halimaça, tue u çue.

— E Haxhija?

— Prej kësaj nate unë jam kujdestari yt. Fëmin me e ruejtë. Me e ruejtë, bah!

Hatka preku gjîjt: duketët janë aty.

Kashta tash nuk kërcitte nën kambë — âsht zbutë prej vesës. Shkuen lamës.

— Nuk bân me shkue nëpër lamë, — tha Hatka. — Na jemi sonte të ndyetë, i mjerë.

— Shuj! — i thot ashpër Halimaça.

— Shuej, shuej, përsëriti Hatka, — po shiqo, atje poshtë po digjet diçka.

U ndalën të dy. Nëpër kunorat e kumbullave shëndrit flaka, duket e blert, dhe për nji çast del hovshëm, ngrihet nalt, e kudo për rreth âsht palue errësina, kunorat e kumbullave janë bâ edhe mâ të zeza. Halimaça e çoi shallin rreth qylahut. Hatka e rregulloi këmishën në vithe.

— Po digjet dyqani im! — tha Halimaça nëpër buzët e shtërngueme.

Hatka i shtërngoi fort duketët në gjî.

— Gjuza... — memzi foli Halimaça.

Hatka heshtte. Dora tëkurrej mbi duketët, e ato shmangen, shkrihen prej diçkafit, zhduken, dhe ajo gërrith me thoj nëpër qesen e lidhun, nuk i len t'ikin, janë të saj, do t'i ruejë ajo për fëmin e vet. Nëpër trup i shkuen të dridhmet.

— Nuk bân nepër lamë, pse jemi të ndyetë, të thashë. Apo sheh çka polli.

Halimaça veshi mintanin. Shallin e hoq prej krés. Kryet iu bâ i zi, i vogël, shkëlqeu fëtyra e rrumbullakët në hanën e dobët. Ish verbue. Nuk sheh tjeter posë flakës së gjelbërt. U shkëput prej vendit, u nis kah flaka, nuk flet gjâ, nuk e sheh Hatkën, nuk e ndien. Sheh vetëm hijet — t'murrme, kanë kapërthye kodrat, janë gërmuqë pranë gurit, janë palue buzë therrës. Dhe në sejcilën sheh Isën e vjetër — rrin aty plaku, para tij lugët, len lugët dhe numron duketët: „Njiqind... Njiqind e nji, me fat. Merr mik." E mandej as plaku, as duketët, po vetëm syni — nji sy i madh, i shëndritshëm, shiqon Halimaçën prej hijes — e shiqon Gjuza me të vetmin sy, dhe ai shkonë drejt tij, e çon era mbi kashtrrome, e ai âsht gjithnji mâ i madh — prej tij çkputet flaka. Atje vetëm digjet dyqani i tij. E atij i duket se po digjet gjymsa e katundit. Flaka i vjen deri te të mbathmet. Ka hapë gojën, dihat, rreh themrat mbrapa. dhe i duket gjithnji se nuk vrapon aq shpejt, se mundet edhe mâ shpejt — po qe, nuk e len era, e rreh drejt në gjoks,

në sy, ia hap mintanin dhe ban vela — nuk e len përpara. Në krye mban vetëm nji mendim: nuk i ipet atij, nuk i ipet njeriut me e kërkue luminin, dhe këtë pak që e ka shijue, aty në kashtën e elbit me Hatkën, tash duhet me pague me dyqan. Dhe sa njerëz janë mbledhë atje, e dikush edhe kënaqet, dhe qesh pse i digjet dyqani, që e ka mbulue dami, madjè aq i madh!... Paj le të digjet, — mendonte dhe këcente përmbi therra, zhytej në misrin e naltë, tue thye kallijt me gjûj, tue u ngatrrue nëpër lozat e kungujve — le të digjet dhe le të kënaqen të gjithë, ai ka djalin, do të vijë ai dhe do të jetë i tij, kallini dhe pipi i tij, do të qeshi dhe ai me ta, vetëm le të lindë, le të rritet. Dhe menjiherë i erdh edhe mendimi tjetër: si do të mundet me u rritë ai në këtë kohë kaq të vështirë, kur që, po digjet... ashtu mundet nesër me u kallë edhe shtëpija edhe çdo gjâ: drithi, kashta, sana, e ti vrapo, si po vrapon, gërvishtu kështu nëpër misër, dhe përfundoi, të tanë jetën ka vrapue mbas diçkafes, ka kapë diçka në të shpejtë, ka grumbullue në torishtë të vetën e të huejën, dhe gjithnji e gërvisht diçka kështu — therrat, njerzit, rremat e botës, dhe që as tash s'i epet me u qetsue dhe me mbetë i tani. Për nën kambë i fluturoi zogu, i madh, i natës, frushulloi me krihë misrit teposhtë. Ai u trem. Dhe menjiherë përgjegji në vedi: „Për at pak frymë!... Për atê po tutesh. E dyqani!..." Dhe u hudh, kceu. Por shkurt, sepse e preu diçka në zemër, e para syve vetoi drita. Duhej të ndalej. Me dijtë ç'me bâ. Por ai prap s'e bâni këtê. Nuk ngante mâ, pse s'mundej, shkonte shpejt nëpër misër, zbriti kodrës teposhtë, preu rrugicën dhe u nis ledinës. Kryet e kishte krejt të shprazët, duert të vdekuna, kambët e gërvishtuna, të mpime — të randa. Memzi i luente.

Dyqani digjej si t'ishte prej pishe. Flaka kapte trenët e vjetër e të thatë, lëpihej rreth tyne e bardhë dhe e kuqe, çkëputej dhe hidhej në qiell si përparsja e kuqe e gjuejtun e cila nuk âsht mâ as e kuqe, por bojë çiviti, e verdhë, e kaltër, prej së cilës stërpikin xixat e kuqe, luzmojnë nalt përmbi kumbull, vallzojnë gjatë rrugëve të pjerrta, dhe shuhen menjiherë — n'errsí. Mbas tyne shkojnë edhe syt e atyneve që rrij-

në galiç aty rreth zjarmit, që shiqojnë dhe habiten padá: se sa i tmershëm âsht ky zjarm natën, vetëm kur ia nis dhe merr hov, dhe se sa i pafuqishëm âsht njeriu kur matet me zjarm dhe me ujë. Për këtê edhe bisedohet tash, e jo për damin e dyqanin — sepse në krahasim me atê çka shiqojnë dhe prej çkafit njeriun e kap tmeri, të gjitha pasunít njerzore dhe lufta rreth tyne bâhen gjana të vogla, të pavleftë, dhe mû për këtê edhe janë për t'u harrue tmeret e këtilla — të cilat, si sheh, vijnë pa pritë, dhe kurr nuk janë larg njerëzve. Nuk flet kush me zâ, por vetëm aq sa me ia kalue flakës — e çka kishte edhe me u folë, puna mbaroi, dyqani shkoi, me të gjitha çka ka pasë e ka pasë gjithçka: krypë, gaz, bez, lëkura, konopë. . . — dhe njerzit mbahen sikur t'ishin në torishtë ku ujku e ka marrë të vetën — heshtin, shiqojnë. .. damit të bamë s'ke ç'i thue.

E ke çka me pá. . . Dhe nuk âsht vetëm flaka dhe prushi, dhe miliona shkëndija, dhe tymi, por ngjyrat — ngjyrat mbi tesha, në gra, në fytyra — as njena sosh nuk âsht e qëndrueshme, dhe nuk âsht e njajtë — prej së kuqes bâhet — e zeza, prej së bardhës — e përhimta, mandej nji tjetër, nji tjetër — aty përballë flakës diktohen dhe zhdukën me qinda ngjyrnash simbas flakës që âsht.

Fytyrat në nji çast zbêhen, bâhen të tmershme si të vdekuna, dhe kjo i shtyn njerzit të mendojnë për vdekje: që kështu duket edhe njeriu kur vdes. Dhe nuk po munden me kuptue Tetarin — kah i vjen fuqija dhe mendja që të shkruej tash atê çka shkruen, kur edhe vetë i përngjan të vdekunit, dhe kur mâ në fund edhe bâhet i vdekun, edhe pse ai trimohet aq dhe mban çizme në kambë. Ai rrinte mbi nji shkamb, nalt buzë rrugës prej kah flaka shihej mâ së miri — âsht palue me brryla në tavolinë, kryet e ka zhyt e ka zhyt midis krahnorit, dhe vetëm shkruen. . . shiqon tash në flakë tash në letër, e tash përthekon njerzit rreth zjarmit — harton lajmërimet e mshehta. Për shkak të tij edhe kanë heshtë njerzit, pse këtu kemi të bâjmë me — krim, po edhe penda — âsht aty, kush e din se çka mundet me shënue ajo pendë, sa rrêna dhe shpifje, dhe sa mandej penda tjera — ata

të komunes dhe gjindarmëve munden po ashtu me shkrue po për këtë flakë para tyne, dhe për të gjitha këto për rreth flakës — dhe ç'u bâ: thirrjet, pyetjet, ndreqjet e shpinave dhe të brîjve, prandej âsht mâ mirë me e rrudhë gjuhën, as ti din gjâ askush i yti — shiqoi ti ato ngjyrna dhe ato shkëndija vetëm për ato edhe ke ardhë, e jo me shue zjarmin dhe me shpenzue fjalët. Prapseprap dikush e qet gjuhën:

— Epja, Tetar, he trimi i trimave, përshkrueje këtë mrekulli, dhe shton: Edhe âsht mrekulli që nuk e ka pa kush. Kaq flakë e tmer!

— Si digjet dyqani mâ, — ndërhyn tjetri.

— Ke me pasë, besa Zemko- se çka me tregue, kur të gjindesh nesër në Turqi... Dhe përnjimend tregojau këtê të „dyqanit: kur e kapi flaka dyqanin midis katundit...

Deri m'at ças Zemku vetëm heshtte. E tash e qiti me zâ fjalën „Jangi!" Ai kërkonte gjatë në vedi athue se si i thonë turqisht — zjarm, dhe kur i ra në mend i pështoi dhe e tha befas at fjalë madjè aq në zâ dhe të dallueshme sa që gjithë tjerët e shiquen, e Tetari pushoi së shkruemi, çoi lapsin dhe i gozhdoi syt gjatë në tê, disi edhe tash i zbetë si i vdekuni, dhe e pyeti ashpër dhe zyrtarisht, kur tashmâ e zû me diçka në dorë:

— Pra, përsëritni.

— Çka me përsëritë? — pyeti Zemku i trembun.

Tetarit iu kujtue teksti i ligjit dhe menjiherë e derdhi gjatë lapsit, të drejtuem kah fytyra e Zemkut:

— Atê tuejën, të bukurën, të parapame në ligjë e kushteve t'inkriminimit të fjalís gjegjëse.

„Ta merr mendja... — mendojshin njerzit, — në krimin e randë shkon ligji i randë. Nji kësisoj..." Dhe kurrkush s'ka marrë vesh gjâ prej asaj që tha Tetari, prandej vetëm shiqojnë, heshtin, e në vedi bluejnë fjalën e Zemkut: jangi...

— Përsëritni, pra.

— Sikur të kisha dijtë se çka kam thanë dje, — mbrohej Zemku tue shique kambën e zdathun, mbi të cilën zvarej nji bubrrecë e imtë e kuqe, që kundrll zjarmit dukej e prarueme. „Rus..." tha ai me vedi, „bubrreci Rus... Rus! Prandej âsht i verdhë".

— Ose dëftoni, ju lutem mirë, ose do të shkruej ashtu si due vetë.

Zemku u këndell. Çoi kryet dhe u drejtue. Në fytyrë i luejshin ngjyrnat.

— Shkruej çka të duesh, i mjeri ti. Pse unë s'jam i këtij dheu, unë jam i Turqís, për mue nuk vlejnë këto ligjë.

Njerzit pranuen se âsht i mençëm. E shiqojshin mû në krye dhe habiteshin: sa shpejt u kujtue se për atê nuk vlejnë ligjët. Ai vërejti këtê dhe vazhdoi, tash tue ndejtë në kambë dhe tue u luhatë, sikur me dashtë, vetëm n'i ardhtë, me u hudhë drejtë n'at flakë:

— Po edhe me pasë thanë diçka, vllazën, a kish mujtë me më i ra ndërmend? Thueni vetë. E ai kërkon që të kujtohem unë... Kishte me dashtë! Valla mos me u kujtue sonte, edhe cok me e dijtë at fjalë. E çka kam thanë? Më ndihmoni... Kam thanë: japi... Jo: jangi, e ajo don me thanë drû si drû. Po a guxoj me thanë — nji drû. Ku âsht ai ligj dhe si âsht që s'të len me thanë — drû. Për këtê unë edhe po shkoj në Turqi. E ti shkruej.

Ishte i tronditun. Fytyrës i rodhën lot. Diçka e shtërngonte në fyt, nuk e lente me folë, e fjalët vijshin pa ia da. Ai ka pá njiherë prefektin kur mbante fjalim në komune edhe vetë tash dëshironte me mbajtë fjalim, por s'po mundet prej lotve e prej njifarë langu që e ka mbushë deri në gushë, dhe mâ me qejf kishte me u shprazë i tani, me lëshue çdo gjâ që të me kulljë prej tij — aty pranë zjarmit në pranín e njerëzve mbasi sonte ka ardhë puna deri këtu.

— E unë s'kam me vajtue, he burr... ta dijshë. Edhe le të mos guxoi me thanë asnji fjalë. Edhe s'kam me të thanë gjâ, me pëlsitë Për inat, cok. Por do të heshti, qè kështu... Çka mundesh me më bâ tash? Thi!

Zemku u ul. Me nji dorë kapi gojën, e me tjetrën fshinte lott. Tetari shiqonte qetë, e mandej tha prâjshëm me vedi:

— Unë shkruej çka shkruej, pra, — dhe e filloi pikën e trembëdhetë, e cila duhej të përmbante çdo gjâ që kish thanë ndokush pranë zjarmit, se qysh ka ndejtë, me kê ka bisedue, kur dhe pse ka qeshë, kur

ka ardhë dhe kur ka shkue: vetëm, në shoqni, çka ka pasë në duer dhe se qysh ka qenë i veshun. Në pikat e përparshme ai kishte përpunue — së pari ditën: se çfarë dite ka gëdhi, si ka qenë deri në drekë, si âsht ngrysë, tue mos lëshue asnji gjâ, as ret prej kahit kanë ardhë, ku kanë shkue, si kanë qenë. E mandej — mbramjen: ku âsht ndie kush, çka ka thanë, kur dhe prej kah ka mbrri gjâja e njerëzve veç e veç, kush âsht gjetë në katund e kush jo, dhe se ku kanë qenë tjerët, Mandej ka kalue te zjarmi: kur ka shpërthye, kush e ka pá i pari, kush erdhi i pari — si digjej dyqani prej breu, me çfarë flake dhe prushi, kush âsht nxe dhe me sa kënaqsi, dhe kudo tue shkrue shtonte shprehjen e vet: „korpus delikti".

Pikën e re e filloi me Haxhín — ia shkroi emnin dhe mbiemnin dhe vazhdoi:

„Fetari rrin mbi thembra, pra, dhe pra këndon me vehte lutjet dhe mban syt e mbyllun. Syt e të përmendunit nuk mund të shihen, prandej edhe i përmenduni nuk mund të përshkruhet — me lutje për kompetencë. Gjendja e tij materiale nuk egziston mâ, sepse âsht djegë, pra..."

Haxhija rrinte në hije, i shkimun, i humbun, shiqonte diku poshtë kopshtijeve — ka ardhë e bâ i imtë, i zi, sikur me pasë hudhë aty buzë kumbullës ndonji palltë të zezë. Nuk foli as nji fjalë, madjè as atëherë kur i thanë se Tetari i shtini në tefter. Tundej ngadalë para e mbas, dhe kështu dukej se shkon dikah, se po nxiton rrugës, i vetëm, i dhanun mbas mendimeve dhe lutjeve, të cilat nganjiherë ndihen në zâ, sikur në trungun e kumbullës së vjetër zukat luzma e shqetsueme e bletëve. Ai e dinte se kush e ka ndezë zjarmin — dora e kujt e ka kallë duqanin. E Gjuzës... Me u ahmarë për dukett. Prandej mendonte me ikë, as mëngjezi mos me e zanë këtu, se kjo grue mundet me bâ edhe gjana mâ të këqija se këtë. Mendonte për Zemkun... të nisen së bashku. Ai i kishte dhanë edhe të holla — sa që burri të mbrrijë deri në Turqi, e mandej le të bâjë si të dij ai vetë. I ndigjonte ata rreth zjarmit dhe çdo fjalë e fyente. Tash këta njerëz e mërzitshin, ishin të huej, ai s'ka kurrgjâ të përbashkët me ta, përveç të vetmen që endè

janë së bashku, ai aty nën kumbull, ata rreth zjarmit — qeshin dhe përqeshin me zâ, dhe vetëm po t'ishin largue prej aty, kush e din se çka kishin me tregue edhe për at Haxhi edhe për at dyqan. Ishte prap i vetmuem në botë, pa kërkend të zemrës — dhe shtërngohej gjithnji mos me e zbulue piklimin. mos me ofsha dhe gjëmue. prandej ashtu largohet n'at të luhatun dhe n'ato lutje të cilat i pështpërit, dhe që as janë lutje të vërteta, po rendim i thjeshtë fjalësh arabe — ashtu si i vjen nëpër gojë, dhe kjo tash i duket mâ e urtë, sepse argtohet dhe kohën e shkurton. Tash kur shkruente Tetari për të, të gjithë e shiqojshin në çallmën rumbullake, e cila në hije i përngjante lules — të madhe, të bardhë, luhatet ngadalë si n'erë, i falet diçkafës që s'e sheh kurrkush.

— Kaloje Haxhín ti more, Tetar, — thot sa mundet nji zâ i trashë, plaku.

— Ti kështu, Ramë. Tash të qesim ty... u kërcnue Tetari, e mati me sy, e lagu lapsin me pshtymë dhe ia afroi letrës. — Ku ke qenë në mëngjez?

— Unë te grueja, — thot njeriu qetë, çon duerët kah flaka tue mbrojtë syt. Tetari nuk shënon.

— E ku ke qenë, pra sot?

— Edhe sot te grueja, — tha plaku. — Ke me më pyetë tash për sonte — edhe sonte kam qenë te grueja. Shkrueje lirisht te grueja... le të mbetet edhe kjo e shënueme, le të lexohet. Ka njerëz që edhe këtê e gjurmojnë.

Ai bâni me thanë edhe diçka, por e preu Halimaça — i cili ngadalë kapërceu gardhin, u hudhi nji sy njerëzve dhe zjarmit, u kap për zemër dhe tha:

— Ju po nxehi... Bah! As njanit nuk po ia shoh duert me blozë. Po hë, epjani kangës! Por çka? Çka âsht kjo, Tetar? Kush më dogj?

Të gjithë heshtnin. Tetari, për diçka, hoq kapelën.

— Na kemi shënue. Korpus delikt... Këtu. Qokeni dorën pranoni ngushllimin.

— Ngushllim, besa, prej të gjithëve, jo vetëm prej teje, Tetar, — bâni dikush jo aq bindshëm dhe menjiherë iu zû fryma dhe u kollit — e shau tymin.

— Prej zotit âsht... — u ndie prej barit zâni i Haxhís.

— Po unë s'po thom se âsht prej tjetër kujt... shtoi qetë Halimaça, tue e pá atje në zjarm synin e Gjuzës — të madh, të shkëlqyeshëm, i bamë prej vetë shkëndijave, i cili e shiqonte shtangët, vrazhdë. Qorrja!" mendonte në vehte.

Disa barktha të skuqun fëmijsh, të shëndritun prej flakës, dhe të nxemë shpejt u zhdukën n'errësi. Mbetën vetëm mâ të vjetrit, dhe mû tash ia kishin shngrehë kuvendit, por nuk e kuptojshin Halimaçën — ai s'duket as pak i piklluem, po grindavec, e thueji nji fjalë kallet flakë — sikur ta kishin mbajtë gacën të gjithë me rend dhe ta kishni ndezë dyqanin. Iu afrue Haxhís dhe e shijonte disi prej së nalti drejt në tepe, e ky as me përpjek syt, por vazhdonte me u luhatë sikur mos të kishte gjâ tjetër mâ me randsi.

— A po tundesh? — e pyeti dhelpnisht Halimaça.

Ai heshtte.

— Tundu, tundu... besa je tundë deri në fund. Bah!

E mandej iu afrue deri te veshi.

— Pusho.

Haxhija u ndal dhe ofshani. Ish bâ si çivit. E kur e çoi kryet përpjetë fytyra iu zverdhue — prej shkëlqimit të flakës, buzët e vdekuna iu kishin âjë. Ai i lëkundi:

— Paret janë te shpija, — aq tha, dhe prap shpejtoi me vazhdue të lëkundmen. Halimaça shtoi me vehte: „Edhe biri im... edhe ai âsht te shpija, po, bah!" dhe e përvodh dorën nën qylahun e lagun prej djerse, u krue, u drejtue dhe tha me zâ, tue shique nalt në shtyllën e tymit të zymtë:

— O, Tetar. Nesër me shti krejt damin në tefter. Çdo dinar... Çdo pare... Këtê duhet t'm'a paguejë dikush, po ç'kujtove! — dhe u nis për në shtëpi, tue mos e kthye kryet mâ në kërkend.

Njerzit qëndruen edhe pak pranë zjarmit, dhe ngadalë edhe ata niseshin, tue u habit se sa e errët âsht nata... megjithse edhe tash shëndritte hana.

Kështu e gjithë kjo mbledhje pranë zjarmit kaloi pa nji fjalë se kush e kalli dyqanin — sepse çdonjani tutej se me fjalën e vet mos bâhet i dyshimtë, ose mos të ngarkojë ndonji tjetër, pa pikë faji, prandej mâ së miri rri urtë dhe hesht kur s'po të ngreh kurrkush për veshi.

Pranë zjarmit mbetën vetëm dy krenë — njana nën kumbull, tjetra afër zjarrit — kjo e dyta krejt e shëndritun, dhe ka ardhë diqysh si e të shêjtënve. Ajo e filloi:

— Sa ka deri në ditë të kijametit, o Haxhí? Po të pyes përnjimend. Nëqoftëse ka shum... po dal komit. Po shkoj, pasha këthough dhé të dashtun që na mban gjallë. Dhe e mban Tetarin, dhe të shkretës i vjen randë... Po dal komit, me të vërtetë.

Haxhija âsht çue dhe i âsht afrue Zemkut, âsht ulë në bûcën e shkelun të barit, tue kqyrë tash gjatë zjarmin — pa lutjet e të menduemet, nxente gjûjt dhe pllambët, tue e ndie vehten disi të qetsuem — me at njeri që s'mendon keq. Dhe në fund i tha se çka mendon — se e gjithë ajo rrugë e përbashkët të bâhet me bukën dhe paret e tij, të mos çajë kryet për këtê. Zemku e shiqonte. Përpjek syt. Veshët i digjeshin, ishin skuqë dhe tëhollue, dhe atij i duket se Haxhija e kqyr tash mû n'ato vesh të hollë, dhe atje nëpër to sheh atê që tregon: edhe at rrugën e tyne, edhe ato hane, edhe ato skelexhi mbi skelet, edhe çdo gjâ tjetër deri në Turqi, deri te vllau i tij I rodhën lott. Kishte me thanë ndonji fjalë por të gjitha i vijnë të vogla. E çasti âsht i madh. Nuk âsht për bisedë, por për të klithë, dhe ai klithi — klithi atê çka i erdh në fillim, e kjo i duel krejt marrisht:

— Ani se t'u dogj dyqani!

Mandej rudhi krahët, e shiqon, e me këtê thotë, fati! Ruhej mos me lëvritë kurrgjâ, se fati âsht i tillë — me brryl mundesh me e përzanë, me fjalën. me dihatjen e zâshme, prandej hesht, ti je tash fëmi... e fati i mirë prej fëmís nuk ik lehtë. Dhe ishte bâ mû si fëmija. Edhe syt i kishte si të fëmís edhe lott, megjithse ridhshin mbi faqe të vrazhda, të rudhuna, të vuejtuna prej kujdeseve për fëmijt, prej mjerimeve të vorfnís. Kishte me ndejtë deri nesër dhe ndigjue

Haxhín, e shkrimun prej atij zjarmi dhe prej atij tregimi. Mendja i shkonte te i vllai... A thue ku âsht tash? Aq larg! Dhe i erdh nji mendim i çuditshëm dhe ai e tha si plaku, megjithse tash ishte fëmi: „Vllau vllaun s'mundet me e humbë... Jo besa. Kurr! Ai do ta kërkojë ndër hyj, e jo mâ ndër njerëz." Shiqonte Haxhín mû në sy. E shiqon ashtu si me e pyetë a mund ta thotë edhe ai ndonji fjalë, dhe tha:

— Prej nji dheu... në dheun tjetër! Unë e ti... Hajt shpirt. Ti gjithnji para, unë gjithnji mbas teje — nëpër vende të shkreta, lokja ime.

Dhe prap e nguli kryet në prehën, u mblodh, qau — por tash ndryshe, jo si fëmija po si i rrituni: idhshëm, dhimbshëm, prej loçkës së zemrës dhe thot qetsisht, vedit dhe gjujve të vet: „Do t'ua falë Zemku gjithkuj prej farefisit. Edhe fëmís, edhe burrit, edhe Tetarit. Që dorën. Edhe qenit i qoftë falë... Edhe tokës së zezë... Edhe malit... Ujit... Do t'ja fali, more, gjithkujt të mijve dhe me këthough njeri... Hajt në botë. Ai përpara — tregon rrugën e unë mbas tij — shënoj rrugën. E te vllai... Dhe drejt vllaut midis fytyrës: po pse nuk po më shkruen, ti vlla i dashtun, po unë i pyes yjt për ty?"

Të gjitha këto vetuen në kryet e Zemkut, të lëshuem poshtë ndër gjuj, të shëndritun me dritën e verdhë.

Zjarmi ish bâ krejt prush, skajeve tymojshin unat e trashë, tue lëshue erën e rrëshinës. Qielli ishte tash i nëpërdukshëm, në tê dridheshin yjt, tue u dukë për diçka të lagësht — shkundin prej së nalti krahët e vet të lagësht, kështu që poshtë mbi tokë pikojnë pikat e imta. Kopshtit përpjetë vinte era, sillte erën e randë të torishtave të cijatunit e hollë dhe të pikllueshëm të këlyshave, dhe gjamën e prronit për nën katund — të randë si váj. Zemku shiqonte mbi shkrumë. Atje dukeshin shtëpijat — të zeza, të randa, marrin frymë të gjalla në këto natë si çdo gjâ tjetër, pullaze të pjerrta, kulmet e mprehta — çdonjana i ka ngulë syt në diçka, atje diku mbi gardhet e ulta. Në njanën ndihej dera — qan në heshtjen e natës dhe pushon e mandej u ndie njeriu —

ndigjohej uji tue ra mbi lug, si të derdhte dikush fasul mbi lëkurën e tupanit. Dhe në fund fishkllimë e hollë, e zgjatun, shpërtheu qetsín skaj më skaj katundit luejti — dukej — çdo gjâ prej vendit të vetë: edhe ushtimën e prronit, edhe gardhet e zeza, edhe pullazet e shtëpijve — dhe hyjzit atje nalt u banë mâ të ndritshëm filluen me lëvritë krahët edhe mâ shpejt. Zemku prâjti fare. Piproi veshin. Nuk e ndigjonte mâ Haxhin. Donte me ndie at fëshkllimë të natës, me e thithë gjithkun ndën lëkurë të vet, dhe me e çue n'at dheun tjetër. Dera u ndigjue prap, tash shkurt — si krahu në vek kur i luen shpejt vektorja, dhe ka mbetë prap cijatja e pikllueshme e këlyshëve, dihatja e shtëpijave, ushtima e prronit.

Haxhija u çue prej bûcës.

— Kështu... Fati! Përcjellëm, Zemko.

— Gjithë mbas hapave tuej deri në Turqi, te vllau im.

— Deri në shtëpi, — tha Haxhija. Kishte frigë.

Hatka nuk flente. Rrinte e shtrime mbi postiqe e veshun, e mbathun, tue tjerrë në mend se me qenë shum i pasun dhe me pasë gjana që i kap zjarrmi, nuk âsht bash ndonji gjâ e mirë, po ashtu... me pasë diçka që zjarmi s'i bân gjâ, me i pasë dukett në gjî. dhe me heshtë. Për ta nuk din as zjarmi as uji. Dhe thot me zâ: „Hesht dhelpën e verdhë, nën rrugë, mos u duk!" Zemrën ia brejshin dy dëshira: E para — me vdekë Halimaça, e dyta — Haxhija me shkue në haxhillëk, dhe atje me i ndodhë diçka, diçka që s'âsht as e tmerrshme as e randë por prap që s'e len të kthehet, pra të mbetet ashtu në ndonji han, shëndoshë por që s'mundet me u nisë. Ajo këtë gjâ e parafytyronte deri në skaj: i vijnë burrat e dheut, krejt haxhi si ç'âsht edhe vetë, i sjellin çinija me pilaf, e ai han e pin dhe ndihet si âsht mâ mirë — âsht në qejf, falënderon zotin që âsht bâ kështu: ato çinija, ajo hallvë, ata njerëz... E në të s'mendon asnjiherë. Çka të mendojë? Vendi larg, dëshirë e largët — çdonjani le të shkojë mbas hyllit të vet. Dhe mâ në fund i mbërrinë zani në han:" Hatka ka vdekë... E unë s'kam vdekë, po jam e gjallë... E jam bâ grue e Halimaçës... E kam djalin e madh... ruen edhat. Dhe fë-

mijt nuk e rrahin. Pse me e rrahë mbasi âsht i urtë!" Me gruen e parë të Halimaçës, të sëmuet dhe të vjetër, mbaroi në dy pamje. E pá rrugës tabutin, mbi të ajo, e mbulueme me çarshaf, e çojnë njerzit — hajt në vorreza. Len që të jetojnë pak edhe tjerët.

Prej andrrimeve e zgjoi dera. Haxhija hyni në dhomë. Ajo menjiherë vrapoi kah ai, qëndroi rranzë murit dhe nisi me pyetë — si gjithmonë mos âsht rrëxue, mos âsht vra. E shiqonte në fytyrën e zezë, që tash ishte krejt e imtë, e frigueme, e shkimun, e vdekun, dhe mendoi: „Ti s'ke dyqan, unë kam duket... Tash jam edhe unë diçka, mos u ndiftë fjala." I ndihmoi me deshë xhyben, me u vendosë pranë jastekut të butë të leshit dhe të pushojë, e mandej u ul edhe ajo menjiherë nën të — vetëm sa të rrijë pak dhe të mbetet e heshtun simbas regullit, pse dyqani, që, âsht djegë, duhet të jetë e pikllueme mbas dyqanit. Dhe për me u bâ e pikllueme me të vërtetë, ajo muer e lidhi kryet dhe e lëshoi mbi prehën. Mendonte kashtën... Sonte ka qenë e përgdhelun, dhe mundet me heshtë ashtu deri nesër — gjithë, gjoja, prej brengës së randë të dyqanit. Nuk e ka pá gishtin e Haxhís. Ai e ka çue deri në naltsín e krés tue e mbajtë për shum kohë dhe tue pritë që Hatka t'i çojë syt prej prehnit që ta shohë. Kur Haxhija e çonte at gisht kah kryet, dihej se do të thonte diçka që nuk ndihej përditë. Atëherë të gjithë e kanë pritë at fjalë. e ai gishtin e vet e lëshonte poshtë tue i lanë me pritë, pse fjalët e urta nuk vijnë kot — për to duhet me u mundue. E sonte detyrohej si me pritë, derisa iu lodh dora.

— Hm, hm... gishti, a nuk po e sheh — e thirrte Hatkën, e zgjonte prej andrrave të Halimaçës, prej gjoksit të tij leshatuk, kambëve leshatuke, prej fëmís nën shokën e vet. U trand. Gishti u ul poshtë.

— Ka emër... Po shkoj në Qabe, gatuejmë për udhë. Fati...

Tash edhe kryet i ra poshtë. Hatka pá vetëm çallmën, të bardhë dhe të djegun atje pranë zjarmit Mbrentoi heshtja — e shurdhët, e gjatë, ndigjohej vetëm krymbi në murin e drunit dhe sahati i Haxhís mbi gozhdë. Hatka dëshironte me thanë diçka, me

qitë ndonji fjalë të madhe të cilën ai as njiherë s'e kish ndie prej saj, që me të vërtetë të habitet dhe të mrekullohet, por asnjana s'i erdhi në mend, prandej vetëm tha thatë dhe ftoftë:

— E sa mjerim sonte!... — në vedi shtoi: „Ani shko, shko, Qabja edhe âsht bâ për haxhi. A nuk po e din këtê, Hatkë? Fatlume ti, shoqe e Halimaçës!" Ngrehte hundët — gjoja se po qan. Haxhija prap e çoi gishtin, shiqonte vrazhdë dhe flitte ashpër, si të zîhej: se duhet të sillet e ndershme kur të mbetet nesër vetëm në shtëpi, le ta ruejë fytyrën e vet, sepse bota e thërret haxheshë. Dridhej i tanë. Syt i digjeshin, fytyra i kallej, duert i dridheshin.

Në zemër me qitë gurin e ngrimë. Me pasë ftoftë... A ndieve?

— Po... — tha Hatka, e në vedi mendon: „Eh, i mjeri ti e, kam shijue unë, besa, se çka âsht mashkulli... Thueji ti dikujt atje për rrugë, fatlumi im."

— Kambët me i lidhë... E jo nëpër katund dhe sokaqe: hu, bu poshtë e përpjetë... Syt për tokë... qiellin mos me e pá! Grueja që këqyri në qiell e s'ka burr, dihet se çka kërkon. Mos bân që të mendoj se ti... — Ai s'mujti me thanë atê çka mendonte.

— Mos kij frigë, për besë, nësa për nanën që të ka vdekë, — tha Hatka, dhe e shiqon edhe ajo mû në sy dhe shton: — Unë jam e jotja dhe e zotit... — tha, e në vedi mendon: „Edhe e dikujt tjetër..." dhe shton me skaj të buzëve, gjoja tue u turpnue; — E as unë për ty mos me mendue." I mjeri ti... çka mundesh ti me i bâ kujt!"

Haxhija heshtte. Luente mjekërzën dhe shiqonte gishtat. Mandej tha shkurt:

— Dam s'do të ketë... Aty jam i fortë.

— Unë besa e dij si je... Po dij besa edhe të tjerët si janë..." Hatkës i shkoi mendja gjetiu: „Vaj! Unë kam bâ edhe me të birin, edhe me t'jatin... E a duhet kështu, Hatka e mjerë?" U hutue. As që ndiente se çka flitte Haxhija. Ai pyette a ka miell me i gatue bukë për rrugë. Se duhet me u çue heret në mëngjez dhe me i përgatitë atê që i duhet. „Nuk ban... — iu përgjegj Hatka vetëvehtes, dhe shtoi gëzueshëm: — nuk të pyet mashkulli, Hatka e mje-

rë, si mos t'ishe gjallë," dhe u çue shkoi në shtëpín e zjarmit që të qetsohet dhe të marri vehten. Prej derës u kthye dhe bërtiti ashtu si të donte me trembë dikê në dhomë.

— E ti shkove me të vërtetë!

Haxhija i ka zgurdullue syt. Nuk i thot kurrgjâ.

I GJITHË mëngjezi kaloi në përgatitje.

Halimaça erdh i pari. Nuk i nevojitej me prekë atê që kishte vendosë qysh mbramë — se Haxhís i kishte ardhë koha për Qabe, se duhet të niset ngadalë, se rrugë âsht ajo, e ka edhe sëmundje, atje duhet me mbërri me kohë — sepse Haxhija ishte përgatitë mâ: të hollat ishin në facoletë, qitabet kryesore të ndame, këmishat të palueme në nji vend, mbi to facoleta, mbi facoleta çallma e bardhë, në tê gjylpana me pê të kuq, gishtëzja, dhe lulja e verdhë me bishtin e bletës, të cilën ia ka lanë Hatka aty. Në qoshe ishin dy arka të tij, plot qitabe dhe të mbylluna me dry, e mbi njanën nji top krype, të cilin Haxhija e merr në rrugë e le t'i rrijë para sysh. Ishte përgjumshëm. I kotun. Sillej rreth nji grumbulli sendesh, i çonte dhe prap i lëshonte, dhe gjithnji pyette për diçka: „Sahati...? Këtu âsht sahati në qafë, qè ku âsht... Dividi, penda edhe ngjyra, këtu janë, qè edhe ushkuri i tlinave. Çka s'ka këtu, bre vlla i dashtun? Sumbulla... T'gjitha sumbullat janë këtu. Pê... qe peni... njiqind herë e kam pá! Ajo poshtë fshisa. Çka m'vyen fshisa, po sende t'imta, të mos i harroj. Rrypin dhe qeleposhen!... Ku e kam qeleposhen? Ku m'ka mbetë furrçja e këpucave? Furrçja e vogël dhe e madhja? Dy furrçe. A thue, ku i kam furrçetë?" Kërkonte gjithkund nëpër dhomë edhe të mos harronte atê që tash e kërkonte në morín e sendeve të vogla, ai flitte pa prâ me vedi: „Furrça, furrça... kërkoj furrçat, dy furrça?" I zanun me këto, nuk e vuni re kur Halimaça hyni në dhomë. Ai qëndroi dhe shiqonte sendet, e mâ tepër

të hollat mbi shamín, llogaritte se sa ishin, dhe klithi me gjithë zemër.

— Leni furrçat, he i vraftë zoti, dhe eja të përqafohemi.

Haxhija u trand.

— Po kërkoj dy furrça. As e vogla s'âsht, as e madhja.

— Çka gjindet, ajo edhe humbet, — thot me qëllim mbrapshtë Halimaça, se po e shef se Haxhija ishte hutue, dhe nuk ka me u kujtue se po tallet, dhe i qaset me u përqafë. Rrihshin shpinën e njani tjetrit. Haxhija qante.

— Edhe vetë kisha me qa, — tha Halimaça, — po e kemi sojin që s'na shkon loti... Nuk na shkon loti as n'idhnim, as në gëzime, kësifarësoj jemi e bân çka të duesh. Me zemër të butë, por të randë për lot...

Mandej u zmbrap, e shiqon e klith:

— Në haxhillëk...?

— Në haxhillëk...

Halimaça heshti dhe prap:

— Me kambë të mbarë.

— Amin.

— Dhe me faqe të bardhë, si thonë.

— Dashtë zoti kështu, — thotë qetsisht Haxhija, dhe shtoi me vedi: „Furrçat po kërkoj tash, dy furrça, ku janë furrçat e mija?"

Halimaça ia kish ngulë syt të hollave. Haxhija ndeshi shiqimin e tij, pá se ç'ka kërkon, pra u ul poshtë shpejt pranë shamís, kryqzoi kambët, flet allah, dhe filloi me i numrue me kujdes të hollat: „Nji mijë ty, nji mijë mue... Edhe nji mijë ty, edhe nji mijë mue... dhe prap ty, dhe prap mue... dhe gjithnji mâ shpejt: „Ty, mue, ty, mue" ashtu si fëmijt. kur ndajnë lajthijat, ia hudhin njani tjetrit në prehën. Nuk ndigjohet kurrgjâ, posë zanit të Haxhís, e ai tash i përngjan lutjes të cilën Haxhija po e bân për rrugë. Grumbujt rriteshin para të dyve. Ishin të njajtë.

— E Hatka...? — pyeti në fund Halimaça.

„Ty..." Haxhija lëshoi paren e fundit. Shiqonte shamín e shprazët dhe ra në mendim: tash du-

het me folë diçka për Hatkën, t'ia lâjë amanet atij, sa me e ruejtë mos luej me fytyrë, e do pare ia len, dhe ai nisi mû me këtê:

— Fytyrën e saj po e lâ në dorën tande, — tha dhe e kqyri.

— Edhe unë e pranoj, si po thue, në dorë, — u përgjegj Halimaça, tue e shique edhe ai në sy, sikur t'ishte kjo punë e sigurtë dhe se fjalët janë kot. Heshtën.

— Qe qeleposhja! — ndërhyni Haxhija pa pritë; — po nuk po mundem me ia qëllue se ku janë furrçat?

Prej shtëpís së zjarmit ndihej era e gjellës. Hatka po përgatitte hajën për rrugë. Halimaça hapi derën, e shau ashpër e për kurrgjâ — që Haxhija të shifte e të ndinte se si do t'ishte ai ndaj Hatkës: i rrebtë, i ashpër, i randë — s'ka me guxue ajo me shique në qiell dhe me u endë sokaqeve. Hatka habitej pse âsht i tillë, kërkonte në fytyrë ndonji shej tjetër: se ndoshta e ka për mahi, se nuk flet përnjimend, por nuk dallon gjâ, prandej i vari syt me pikllim.

Dielli ishte çue nalt.

Në shtëpi ishte përgatitë gjithçka. Duhej vetëm edhe nji gjâ: të gjindet për Haxhín nji kal me nji njeri për me e përcjellë deri në Pazar, e kjo s'ishte punë e vështirë.

N'oborr ndihej Zemku. As qante, as flitte — por lëshonte do zane të çuditshme, prej të cilëve u trembën të gjithë në dhomë. Memzi kuptuen çka vargonte Zemku: „Dritarja ime, dritarja ime... prej teje s'do të shiqojë mâ kryet e mençëm. Sa kryeurtë, sa çallmë e urtë! As çizmet e urta me shkelë sokakut. Por, besa as opangat e mija të marra... Dritarja ime hej dritarja ime..." E mandej e thirri Haxhín me dalë -aty âsht ai, po e pret. Mbante kalin për freni — atê që ia kish rrëmbye Tetari dhe e përkdhelte me zâ të butë: „Ndal, derí i im, ndal, he shpífikun... Për rrugë; besa, po shkojmë na, për në Turqi, mos qoftë, ndal, dorí!" Ai âsht ujdisë me Tetarin që ky t'ia kthejë kalin dhe t'i api aq pare sa i gjinden, e Zemku të niset për ku ka mendue dhe kurr mos me u kthye

mâ as me mendue për tokën e vet. E mbeti ose ngordhi atje, kthim nuk ka. Mbas kësaj ai ka përgatitë çaklat e veta. Sendet e pëlhurta dhe të leshta i ka bâ deng në dimít e verdha të grues dhe dengun e ka lidhë me konopin e viçit — e mû kjo s'i pëlqente, sepse ky dengu në dimít e grave dukej krejt i vorfën, e ai dëshironte që kjo t'ishte ndryshe, sepse sa e sa sy njerzish do të pahiten n'at dengun e tij, dhe çka do të shohin! Dimít... Konopin e viçit. Prej sendeve tjera ka marrë legenin, sepse ai ishte mâ i vlefshmi — „ena e bakrit, enë e mirë," mandej lugët e drunit të dardhës, mos me i ble posa të mbrrijë atje, por edhe çfarë lugësh do të kenë në Turqi? Zemku ka marrë edhe diçka tjetër: shulin e vogël e të zi të derës së shtëpís, që edhe at shul ta ketë në Turqi e ta kqyri kur ta rroki malli për shtëpín e vet dhe vendin e vet. — Që... ky âsht prej Rashle, e kam të shtëpís, e ku âsht ajo tash, sa larg âsht? „S'ka dorë në Rashle — as mashkulli as femne që nuk e ka prekë kët shul e s'ka lanë gishtat në të, prandej le t'i gjindet me vedi. E shoqja idhnohej që e muer at drû, aq të përlyem e të nximë, e fëmija flitshin: „Hë, babë, hë, hë" — megjithse nuk kuptojshin gjâ. Të gjitha këto gjana sot në mëngjez rrijshin para shtëpís, të palueme në nji grumbull të mbuluem me bullushtrën e gjanë, për mos me e prekë e brejtë dielli.

Hija e strehës Haxhís ishte çue mû deri në dritare. Të ishte verë dhe të kish kullosë mëngjezi, gjât në këtë kohë do t'ishin në torishtë. Ishte koha me u nisë.

— A të nisemi me hajër, o i urtë? — thirrte Zemku nën dritare.

Prej shtëpís ndihej se si qante Hatka, dhe se si idhnohej Halimaça. Ai sot idhnohej për çdo gjâ — madjè edhe me Haxhiun e hutuem, pse rrinte i ngathtë dhe nuk niset, por squllet, kotet, njiqind herë e merr dhe e lëshon nji send, e për çdo gjâ matet — due, s'due.

Mâ në fund derën e zûni çallma, që kurrndonjiherë nuk e kish pá Rashla: e madhe, e verdhë — — çallmë Qabeje, n'anën e djathë zverdhon gjylpana, shifet mirë se âsht bakri e jo ari, megjithse

shërbente si stolí. Mbas Haxhís vinte Halimaça i vrantë me qeleshe mbi sy, i nximë pse janë vonue kaq, e gjith me fajin e Haxhís, i cili tanë mëngjezin kërkonte furrçat. Hatka mbante duert në shokë, tue mendue se mû kështu duhej me bâ — se âsht grue dhe po mbetet vetëm dhe le të shofi Haxhija se si po e len. Syt i ka të turbullt dhe të përgjakun prej tymit, fustani i përmiellun dhe i nximë prej qymyrit, e edhe këtê le ta shofi Haxhija — ajo nuk ka me kqyrë në qiell, por në tokë, madjè kështu si e shef tash. Mbas tyne nji njeri qitte teshat — nji nga nji dhe ngadalë, se ato janë sende të Haxhís, nuk bân me i tollovitë. E mandej iu afrue kalit, ia shtërngoi rrypat, shliroi leqt, zblodhi litarët prej ballsuerit, shliroi bishtezen — sepse âsht përpjetze deri në Pazar, dhe kali s'ka nevojë për bishtezë. Kali ishte i mirë, i fortë — por e kishte nji të metë: nuk ishte me shalë, po me samar, por për këtê tash të gjithë heshtshin, sepse kalin e kishte gjetë Halimaça.

— Qè trimin. I imi âsht me shalë, krení — thot Zemku si me këndue, — e ai skamjen e vet dhe ato dy fëmij të vegjël do t'i ngarkojë mbi samar. Halimaça zgurdulloi syt. Ai nuk e dinte se po shkonte edhe Zemku. E shiqonte pa folë, pa frymë, shtrembnoi kryet dhe e pyeti:

— E ti, ku po shkon, budall?

— Unë, mbas ujit... —

— E, për Zotin, ujë ka edhe këtu.

— Po shkoj diku. Ashtu... S'jam mâ i këtij dheu.

— Hajt, hajt, le ta shofi hajrin edhe ajo ku po shkon. Tokën e ke falë...?

— Ashtu diqysh.

— A po shkon me ato mendt e vjetra? Kqyr rrugës e bân pazar për ma të mira. I mjerë.

Zemku heshtte. E fyejshin ato thumba, tash kur po ndahej prej Rashlës së vet dhe i vinte keq për çdo gjâ — sepse kurrgjâ s'ka me pá mâ: as këto sokaqe, as ato shtëpija të zeza, as nalt kodrat e shkrepat, as farefisin e vet dhe mijt, për të cilët edhe ka marrë shulin e derës, të cilin të gjithë e kanë kapë me dorë, le t'ia kujtojë ata. Madjè edhe ato që e kanë rrahë,

edhe vetë Halimaçën — çdo fëmi e çdo edh. Çoi teshat e Haxhís dhe i vû në anën e mbrapme të shalës, mandej kapi kalin për freni dhe e qiti para oborrit tue pështpëritë me vedi: „Çoje Haxhín, çoje, i dashtun, mos e trondit. Pse rruga âsht e largtë, e largtë, e dashtun... Shum gurë dhe bûca, mos e trondit. Dorí, a po të vjen keq që po shkojmë? Qysh jo, vllathi im, qysh jo!"

Ndërsa ai pështpëritte para oborrit, Haxhija përshëndetej me Hatkën... Qëndrojshin njani pranë tjet rit, shiqojshin në tokë dhe heshtnin. Haxhija i marrun me lutje në vedi, e ajo me lot.

— Eh, qysh s'po mundem me qa! — idhnohej me vetëvedin Halimaça.

Erdh nji çast i randë — ai kur kali kaloi pragun, dhe i nxorri arkat e Haxhís, ato dy arkzat e kuqe në të cilat ishin qitabet.

— Shkoooi! — tha Halimaça tue e zgjatë dhe për diçka e shtyni qeleshen mbrapa.

Haxhija hypi në kal — qëndronte drejtë në shalë, me kryet nalt, syt e ngjitun atje në skaj të qiellit. dhe me dorën e djathtë nxuer sahatin, shiqoi se çfarë kohe ishte. Çdo gjâ e tij tash ishte e dukshme: edhe xhybja e pastër, edhe çallma e re, edhe fytyra e ashpër e zezë dhe e vrazhdët — edhe ajo se si shiqon sahatin, që Hatka prap të mendojë me vedi: „Gjithçka e ke të mirë, vetëm nji send nuk të vlen..."

Edhe Halimaça e nxorë sahatin. „Edhe na e kemi nji gjâ t'atillë..." mendoi ai dhe e pyeti Haxhiu sa ishte i tij.

— Edhe i imi aq âsht — rrejti Halimaça. Ata n'at mënyrë edhe ishin ndeshë — kur erdhi Haxhija vjeshtën e kalueme, dhe po kështu ka kqyrë sahatin.

Haxhija nuk kthente krye, — rrinte drejtë si nuse. Hatka rrinte në nji skaj t'oborrit, shiqonte në tokë dhe heshtte, tue mendue se duhej me ndejtë ashtu për nji kohë të gjatë dhe gjithashtu gjatë të shiqojë në tokë sepse ai, prapseprap, mund ta kthejë kryet, dhe bâni mbas tij si përherë:

— Mos u rrëxo, mos u vra...

Kalojshin nëpër katund. Prej shtëpijave delshin fëmijt, grát, shiqojshin Haxhín dhe shajshin qejt që

tash — kushedin për çka — filluen me lehë të gjithë përnjiherë, megjithse e njifshin mirë Haxhin. Prej dikah ishte grumbullue edhe nji tubë njerzish me përcjellë Haxhin dhe me i urue udhën e mbarë — çojshin duert dhe e përshëndetshin diqysh si hutueshëm edhepse n'at çast mundoheshin që përshëndetjet e tyne t'ishin të njerzishme.

— Pa mend në krye, pa pare në qese... si po shkon ai në Turqi? Me mbledhë lajthija. Sikur të kishte lejthija në Turqi! — luente kryet Halimaça dhe çonte duert. Zemku donte tash fjalë tjera... ose të paktën ta linte të qetë me pá katundin dhe njerzit.

Para shtëpís së tij u ndalën — që Zemku të çonte dengun mbi kal dhe t'i vendoste diqysh fëmijt në samar, e grueja do t'i shkojë në kambë. Ai të gjitha këto i kreu shpejt, por vetëm nji gjâ nuk mundet kurrqysh — nuk po mundet me u nda prej shtëpís — hyni në hizme dhe mbeti gjatë, kthehej në katër anët, shiqonte grazhdin ku rrinte viçi, dhe prekte me dorë çdo send: hallkën e grazhdit, bishtin e lopatës, copën garbujës, duejin e thatë të kanpit, fenerin e thyem. E mandej hyni në dhomë. Ajo tash ishte krejt e shprazët. Lakuriq. Në skaj, pranë derës ishte fshisa — e shkundun, e shelgut, edhe ai e muer edhe e mbështeti në mur. Kaloi dorën mbi raft, të zgjatun fill mbi furrë, dhe aty gjeti nji copë qiri. E shiqoi. Sonte s'ka me e ndezë. Në dhomë ka me qenë terr. Lott i rridhshin. Edhe ai i la që të rridhshin mirë. Në dhomë do të mbetet errsinë dhe heshtje. Në qoshe nuk do të dihasin fëmijt, gjith natën nuk do të ndihet gjâ në tê — e shtëpi âsht ajo, që, shiqo: shtëpija dhe dhoma, ku u martue, ku âsht përkundë djepi, kollitë veku, mbledhë njerzit, kuvendue, rrejtë, qeshë, këndue. Të gjitha këto i vetojshin tash nëpër mend, dhe ai të tanë i shifte dhe i ndigjonte. E tash, që, nuk ndihet têja... S'ka gjâ që me iu ndi zani, as miza. Ndiente vetëm erën e blozës — e kjo erë tash ishte mâ e fortë se kurr ndonjiherë, edhe Zemku mbushej me tê me kënaqsi, me tanë krahnorin.

— Ç'u banë? A mos t'u ka këputë ushkuri atje? Pshtyje, lene dhe nisu, he budall! Mos ia lidh lugën mazit të huej, — bërtitte së jashtmi Halimaça.

Zemku kapërceu pragun e shtëpís, tue shique kambët e veta — me pá kur kapërcejnë për herën e fundit, u gërmuq dhe e preku me faqe, foli: „Të shkuen, përzo, kambët e Zemkut... Të shkuen larg ato, nuk do të kapërcejnë mâ. „Syt i shkuen poshtë në torishtë e ajo torishtë ishte vorfenjake — gardhi i dobët, i ulët, në gardh nalt të ngulun rremat për me mundë me mrizue në hije tri dele, gjethet në rrema të thamë fare, shushurijnë pikllueshëm, Zemkut i duket se i thonë diçka, pra edhe ai kishte me i thanë diçka — çka: aty qenë delet, aty qe shtëpija dhe tash s'ka kurrgjâ, shkoi Zemku në vendin e largtë, shushuroni ju degë, edhe ai vetë shushuron dhe vesohet me lot. Mû aty bri gardhit rritej bari, tamlanku i verdhë, i naltë, dhe e shiqonte me lulet e imta. Deri sot ajo ishte e tij, e sot mbetet — mbetet edhe fildanja dhe mbi të nji blê leshi i viçit, dhe mâ tej dorza e thyeme e kosës, e ngulun në plehun e thatë. Çdo gjâ tash dukej si e vdekun dhe lëshonte nji farë hieje vdekjeje, të pagjallni, të ngrime. Zemkut i dukej — se sikur t'i lëshonte tash fëmijt me hy, dhe gruen me ndezë zjarmin, të gjitha ato sendet kishin me marrë jetë, dhe streha e shtëpís nuk do t'ishte e pikllueshme, as kësaj bloze s'kishte me i ra era, as atij bari t'idhtë mbi pleh — e kështu...

Syt i shkuen mbi mollë. Prej saj shkonte nji rrem i shtrembët, i thamë. Ai, si fëmi rrinte mbi të dhe prej mintanit bânte shalë — i hypte kalit, sillte me thupër, tundte kambët. I erdhi për diçka me ia plasë vajit me zâ, por u përmbajt. U muer me punë, iu afrue rremit dhe i hypi — marrshëm, me frigë, bani si me dashtë me thye nji thupër.

Sa me kënaqsí kishte me u zdergjë deri ndër vorre. Por qysh? Halimaça thirrte prej nalt dhe gjithnji gjente ndonji shprehje fyese: shpnetkë, sqap, matuf — e ai vetëm përpiqte syt, palonte ofshamet në zemër, palë-palë, dhe prej diçkafes i dhimshin supat dhe dejt e qafës shurdhshëm dhe pa prâ. Dhe i shtoi vedit: „Mbeti shtëpija ime, mbeti farefisi... he, dynja. Mbeti në Rashle për zí." Shiqonte shulin e hangun prej duerve të njerëzve. S'ka me e kapë mâ. Dhe kurrkush s'ka me thirrë para pragut: „A je në shtë-

pi?" Kjo i dhimbti mâ së shumti. Prandej tha: „Jam në shtëpi, në shtëpi. — S'jam mâ. Nuk jam. S'jam kurrkund. Jeton, jeton, e zhdukesh. Në katund nuk je, në shtëpi s'je. As në dasëm, as në vorrime. Nuk je. Nuk jam mâ, shtëpi." Prej pullazit mvarej umi i shkoqun. Zemku u afrue dhe e çoi, foli: „I dashtun." Mbylli derzën dhe rrasi lakun, e shtrnëgoi me thupër. „Le të dihet se kjo âsht e shkretë. E shkretnueme Zemku pin tash ujin e largët... Ka shkue me pi ujin e pelimit." U shkund me qëllim, shtrëngoi grushtat, u zgjat, u kollit. Ky âsht fundi... Prej tashit ai duhet të bâhet medoemos ndryshe. Prej këtu fillon ajo rrugë e largët, e në rrugë duhet të jetë i fortë. Then thupërzën prej gardhit, i briti kalit dhe i bani zâ grues „Hec."

Zemku ndryshoi krejt... Ai gjithnji kthehej dikah: tash katundit poshtë, tash shkambijve përpjetë — endte syt rrugëve, ngadalë, me kujdes — ndalej në kthesa, e mâ në fund i endte deri në skajin e rrugës derisa kalonte kodrën. Lëshonte syt dhe murmuronte: „Për zo, me qinda herë kam shkue atje — i mjeri unë. Me qinda, e besa me mija herë, e tash kurr mâ!" Dhe kishte me thirrë:

— O Haxhi... A ka shum gurë në Turqi?

Haxhija nuk i përgjegjej — sepse as që âsht mâ hoxhë i Rashlës, as që shet gjâ në dyqan, prandej edhe nuk âsht i detyruem që të shesi tash mend në rrugë. Ka me shkue dhe me mbërrijtë atje ku e çon vetë nevoja.

Zemku mandej i drejtohej grues — sepse grue e ka, duhet të bisedojë me tê — e sot âsht çasti që të flasi dhe prap mos me mundë me thanë gjâ prej asaj çka kishte dashtë njeriu.

— Këtu m'u ka thye zgjedha... Mû mbi këthough gur të blertë. Shiqoje, grue. Shiqoje mirë, se nuk do ta shohish mâ.

Grueja bânte si Haxhija, heshtte. Sot ka gjana mâ të mëdhaja se gurët. Por Zemku nuk pushonte.

Poshtë, në thellsi, gadi në fund të katundit, pá nji grue në lamë.

— Shife të mjerën, Duplakore, kah po çon shtambën. Për zo' unë ia kam ble, shi at shtambë. Të mje-

rët na! Mbeti katundi Rashle... e Zemku i shkoi. E nuk po din se ku, i shkreti!

Hudhi shiqimin e fundit prej kodrës, përfshini krejt katundin, por shtëpín e vet nuk e shiqoi, nuk pat guxim — i u duk se mû aty ishte rrëxue e s'kishte kohë për me ra, se arkat ishin largue mjaft dhe midis tyne dy krenat e fëmijve — duhet të shkojë mbas tyne.

ŠHKOJSHIŇ MALIT. Lejshin mbrapa katundet — të mbushun me bar të Peshterit dhe dielli gjithnji mâ ulët mbi bjeshkë, atje mbas të cilës mbeti Rashla.

Fëmijt luhateshin pa prâ. Krenat i tundeshin herë nalt, herë poshtë edhe prej kësaj i muer gjumi. Zemku i shiqonte dhe heshtte. A thue edhe sa do të luhaten kështu këto krenë të fëmijve mbi arka!

— Domethanë, shkuem përnjimend... — i thotë ai grues me zâ plot frigë, dhe si mos me qenë krejt i sigurtë se kjo që shifte me sy ishte e vërtetë: ajo rrugë që largohet gjithnji mâ tepër prej Rashlës dhe ato dy krentha që notojnë mbi të, dhe ajo grue që pa prâ sit, edhe gjithnji mâ tepër e kaplon friga — ku u çue ai kështu prej Rashle e ku do ta çojë ajo çallmë e bardhë, e cila vetëm hesht dhe shtyhet përpara. Nji mendim të këtillë ai nuk ia lejon gjuhës. Flet tjetër për tjetër — për gjana fare t'imta, e atij i duken aq të mëdha e aq t'urta dhe të fuqishme, sa askush nuk ka folë ashtu. E me vedi shton me dhimbsuni: „Nëqoftëse e dij ku shkoj, më vraftë zoti! Dhe ku do të mbërrij... ? Deri në det — këtê e dij, e aty... zdathi opingat." Çdo gjâ që kishte pá në jetë e kishte ngelë ke ai, tash i zbritte drejtë në gjuhë, ose i rrintte drejtë në gjuhë, ose i rrinte galiç në gjuhë — pritte me u ndezë në fjalë.

— A e din grue... ?

U krrus me hjekë ferrën prej rruge.

— Mue po më pyet?

Grueja ndalet e kthen kryet.

— A thue, kur vdiq djali i Dulkut?

— Për cilin pyet?

— Për cilin pyes? A je në tê? Për të Dulkut po të pyes.

— Dulkut i kanë vdekë tre fëmij, i mjeri ti.

— Mâ i vogli, mâ i vogli...? M'u kujtue diçka prandej po të pyes.

Hoqi shamín prej qafe, e lidhi rreth krés e me nji skaj filloi me fshi lott. „M'ka ra djersa në sy... Djersa e dreqit." E këndej qante për fëmín. Dërrasat, mbi të cilat e kishin çue, luhateshin gjithnji aty mbi rrugë, dhe shtyheshin përpara bashkë me tê. Ai nuk mündej me i kalue.

— Grue, a po shkojmë na kështu në Turqi?

Zemkut i shpëtoi dhe e tha me zâ atê prej të cilës dridhej.

— Jo, por... — ngadalë, por idhshëm ia bani grueja dhe shtoi me zâ: — Ti e din këtê mâ mirë. Ti po më çon mue e jo unë ty.

— Paj, e dij se ku po shkojmë, budallaqe, por po thom ashtu...

Kaçubat buzë rrugës s'ishin mâ të blerta. Atje, mbatanë malit zbritte dielli, ngjyroste qiellin me ngjyrën e kuqrremtë — edhe rruga para tyne, edhe kaçubat edhe vithet e kuajve, edhe krenat e fëmijve, tash të gjitha ishin skuqë prej diellit. Zemkun e muer friga prej kësaj. Prej këtyne ngjyrave... Ato do të zhduken. E mandej sendet do të nxihen. Mbi tokë do të lëshohet terri, do t'i mbështjelli kodrat, do të mbulojë qiellin — dhe s'ka ma... s'ka kurrgja, nuk din mâ se ku ka humbë Rashla.

Kushdo që shkon prej Bihorit në Turqi, ai kalon natën në hanin e Mellajit — kalon natën në të kotun, shtërngon qesen, mbledh mendimet — e kurrkush nuk mundet me i mbledhë mendimet, se ato janë këtu si zogjt, dëshirojnë me sqepue kudo: çka ka mbetë e çka po vjen tash, edhe sa âsht i mençëm njeriu përgjithësisht, kur ban atê që po ban tash. Del në botë e tokën e len, ose të gjithë tokën e mban në qese, të shtërngueme në dorë, aty pranë zemrës, tash aq të cekët dhe aq të lehtë, saqë njeriu të vajtojë prej tmerit. E ai hân... nji kasollë pranë rrugës, rreth dërrasat për me u ulë; me u shtri, midis tyne

dheu i rrahun, në mes nji dyrek druni me blozë me qinda grepa e gozhda. Ai sonte ishte pa miq. Grepat në dyrek ishin të shprazët... pa asnji strajcë e frê.

— Zgjidhni dërrasat, keni sa të doni... shtrihuni si në fushë.

Hanxhija nuk foli mâ —, gjith natën rrinte mbi çullin e kalit, të ndemë mbi dërrasën pranë zjarmit dhe heshtte — shiqonte gishtat dhe çarapët e verdhë, i hutuem për diçka, i humbun, i zi.

Zemkut nuk i vinte gjumi në sy. Rrinte shtrî i mbështeteun në murin prej druni — në duer i pushojshin dy krena fëmijsh, e atje pranë tyne, kryet e grues dhe kështu ua ka bâ përkresën që të mos vriten në dërrasat e thata, që të flejnë, sepse fëmija janë tundë përnjimend edhe grueja ka sitë mjaft rrugës. Shiqonte llambën e mvarun në tavan, dhe pranë saj atje, në kandarin e madh të kapun me grep në tranin e tavanit, mû mbi kryet e Haxhís në mënyrë që Zemku mendoi: se s'âsht mirë aspak që kandari i rrin varun mbi krye. „Po shkoj diku... e nuk e dij se ku!" mendonte me vedi. Dhe sikur hanxhija t'ishte mâ shum fjalaman, e sikur të mos shiqonte ashtu në prehën, ai edhe atij kishte me ia thanë at fjalë nuk din se për ku âsht nisë, e për diku âsht nisë, çka mendon ai për këtê. Mendonte për Rashlën... për njerzit, për ndodhinat për eshhtnat e bardhë mbi gardhin para shtëpís, për gruen e Hamit dhe brezin e saj — se si e end dhe nuk e din dhe se si hahen njerzit edhe grát se prej atij brezi s'ka me dalë gjâ, posë lakut për viç. Zemku mbante anën e vektorës. Duhet me e lanë gruen — do ta kryej brezin. Ai edhe tash zhytej n'atê dhe bani zâ, pa dashtë: „Le t'endi ajo si të dijë!" Mandej u trand, shiqoi hanxhiun.

— S'po thom gjâ. Diçka të katundit...

Hanxhija u kthye kah ai, e shiqoi, tue heshtë.

— Prej ç'katundi je?

— Tashmâ as prej njanit. A po shkon kush në Turqi prej këtij vendi?

— Kurrkush.

— „Nuk shkon... nuk shkon!"

Unë, vlla, jam prej asnji katundi, po jam zog... fluturoj, fluturoj e nuk gjej rremb ku me ra. Nën krahë mbaj këta fëmij dhe ua çoj këtë nanë, e rremb nuk po gjej... Tokën shitë, fatin pre. Besa, shpresën pre. Shi unë si po më sheh. Emnin e kam Zemko. E jam prej Rashle... prej andej kam qenë. E dhimbshme... a po jo? Ama, ti s'e ke mirë që po hesht, që s'po flet gjâ.

mirë që po hesht, që s'po flet gjâ.

Lidhi gjujt me duer dhe heshti edhe vetë. S'ka çka i thotë mâ. Ai edhe në mëngjez heshtte, kur duhej me u nisë.

— N'diça se ku po shkoj, më vraftë zoti.

Rrinte mbi gurë para hanit. Shiqonte barin. Grueja iu afrue e preku në sup dhe tha:

— Të nisem sod për diku...

E këtê ia tha edhe dielli, kur i ra mbi qafën e kërrusun: le të niset për dikah. Për udhtarin s'ka të ndejtun.

Kqyri shulin e derës së shtëpís — zgjyrë me blozë të gëdhendun të vumë mbi barin e përlloçun pranë Zemkut. A thue me e çue në shtëpi? A po me gdhendë tjetër në Rashle?

— Merre, grue. Po kthehemi për në shtëpin tonë.

Fëmija vangosh, çoi syt, shiqoi gjatë, hutueshëm dhe bâni si me këndue: „Kah shtëpija jonë..."

Gjatë rrugës, teposhtë; zbardhte vetëm çallma, luhateshin arkat e kuqe.

Shënim mbi shkrimtarin:

QAMIL SIJARIQ

Letrari Qamil Sijariqi lindi në Sanxhak, në Bihor pranë Bjello Poles, krahinë e cila gjindet në mes të kufijve të vjetër të Malit të Zi, Sërbis dhe Bosnes. Shkollën e mesme e ka ndjekë në Shkup dhe Vranjë, kurse fakultetin e drejtsis e kreu në Beligrad. Ka punue në redaksit e gazetave të ndryshme, kurse tash âsht redaktor i redaksis letrare të radio stacionit në Sarajevë.

Me punë letrare ka fillue me u marrë qysh para lufte kur, nëpër gazetat e studentave dhe në revistën e përmuejshme për letërsi dhe kulturë „Pregled" të Sarajevës, nisi me botue vjershat e veta. Tregimet e para i botoi më 1951 dhe prej kësaj kohe nisi me bashkpunue në revistat „Zora", „Brazda", „Letopis matice srpske", „Stvaranje" dhe në revista dhe gazeta tjera letrare. Librin e parë të tregimeve me titull „Ramë Bulla" e botoj më 1953. Për këtë libër po n'at vjet fitoi çmimin letrar të Lidhjes së letrarëve të B. e H. dhe çmimin e „Svjetlost-it" për librin ma të mirë të tregimeve botue në këtë sipërmarrje gjatë periudhës së vjetëve 1954/55.

Romani „Bihorasit" ka fitue çmimin e parë prej nji milion dinarësh në konkursin letrarë anonim për roman bashkëkohuer jugosllav, që organizoi Sipërmarrja botuese „Narodna prosvjeta" e Sarajevës në vjetin 1955.

Zhyrija e përbame prej Millan Bogdanoviqit, Gustav Kërklecit dhe Nika Miliçeviqit, në vendimin e saj për të shpërblye këtë vepër dha këtë spjegim: „Romani „Bihorasit" âsht nji pikturë tejèt e gjallë piktoreske dhe plot me të vërteta jetsore të mbrapambetunis mesjetare të njij „vilajeti" të humbun mes malesh të Sanxhakut, me anën e së cilës kjo krahinë futet në letërsin tonë."

Qamil Sijariq
BIHORASIT
Redaktor i përkthimit:
TAJAR HATIPI
Redaktori teknik:
NIKOLLA VUÇINIQ
Korektori:
IBUSH KRASNIQI
Tirazhi: 2.000.
U shtyp në muejin fruer 1957
në Shtypshkrojën e shtëpí botuese „Milladin Popoviq"
P r i s h t i n ë